

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE SOCIOLOGIE

REVISTA ROMÂNĂ DE SOCIOLOGIE

Serie nouă • Anul XXIX
2018 • Nr. 3–4

DIN SUMAR:

OSCAR HOFFMAN (1930–2017)

NICOLAE PERPELEA Tourist gaze și supererogatio fotografic – o perspectivă sociologică asupra „suvenirului fotografic”

MONICA BARBOVSCHI, BIANCA BALEA, ANCA VELICU, Peer-ing in the online Mirror: Romanian Adolescents' Disclosure and Mutual Validation in Presentations of Self on Social Media (Privind în oglinda internetului: dezvăluirea și validarea reciprocă a adolescenților români în autoprezentarea pe rețelele online de socializare)

MANUELA GHEORGHE, Neafilierea religioasă în România după 1989. O abordare statistică

VLADIMIR-ADRIAN COSTEA, Dinamica suprapopulării și a condițiilor de detenție în penitenciarele din România în perioada 1990–2017

DAN BANCIU, Problematica României întregite în debaterile organizate de Institutul Social Român (1921–1923)

IRINA STAHL, Henri Stahl, două generații, tatăl și fiul, în timpul Primului Război Mondial

RECENZII ȘI NOTE DE LECTURĂ

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

REVISTĂ ACREDITATĂ BID (B⁺) DE CNCS

COLEGIUL DE REDACȚIE

Redactor-șef (interimar): prof. dr. Camelia BECIU

Redactor: Simona-Grazia DIMA

Membri: dr. Ilie BĂDESCU (director al Institutului de Sociologie al Academiei Române; director al Centrului de Geopolitică al Universității din București); dr. Franz-Lothar ALTMANN (profesor asociat – Universitatea din București, Departamentul UNESCO); dr. Dan BANCIU (cerc. șt. gradul I – Institutul de Sociologie); dr. Camelia BECIU (profesor – Școala Națională de Studii Politice și Administrative); dr. Ștefan BUZĂRNESCU (profesor – Universitatea de Vest din Timișoara); dr. Michael M. CERNEA (profesor – George Washington University, Senior Adviser – The World Bank, membru corespondent al Academiei Române); dr. Emilian DOBRESCU (secretar științific al Secției de științe economice, juridice și sociologie a Academiei Române); dr. Ioan DRĂGAN (profesor – Universitatea din București); dr. Christian GIORDANO (profesor – Universitatea Fribourg, Elveția); Ion GLODEANU (secretar științific al Institutului de Sociologie); dr. Erich GOODE (profesor univ. emerit – Universitatea de Stat din New York, Stony Brook); dr. Martin HAUSER (director al Departamentului UNESCO, profesor – Catedra de studii interculturale și schimburi interreligioase); dr. Oscar HOFFMAN (cerc. șt. gradul I – Institutul de Sociologie); dr. Petru ILUȚ (profesor – Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca); dr. Michel MAFFESOLI (profesor – Universitatea Paris V); dr. Ioana PETRE (cerc. șt. gradul II – Institutul de Sociologie); dr. Vasile ȘOIMARU (profesor la Catedra de Sociologie a Academiei de Științe din Republica Moldova); dr. Ivan TCHALAKOV (președinte al Asociației Sociologilor din Bulgaria); dr. Katherine VERDERY (profesor univ. dr. docent – City University of New York).

Culegere și tehnoredactare: Cristiana GHIȚĂ

CONSULTANȚI ȘTIINȚIFICI:

Dr. Filip Alexandrescu

Dr. Adela Șerban

Redactor: Alis ALEXA

Tehnoredactor: Mariana IONICĂ

Coperta: Mariana MOCANU

**Lucrare apărută cu sprijin financiar din
Fondul Recurent al Donatorilor – Academia Română**

Redacția: INSTITUTUL DE SOCIOLOGIE

Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5

050711, București, România

Tel.: 021 318 81 06; 021 318 81 27;

021 318 81 28/2417; fax: 021 318 24 48

E-mail: revista@insoc.ro

www.revistadesociologie.ro

© 2018, EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5

050711, București, România

Tel.: 021 318 81 06; 021 318 81 46

Fax: 021 318 24 44

E-mail: edacad@ear.ro

www.ear.ro

REVISTA ROMÂNĂ DE SOCIOLOGIE

Anul XXIX. Nr. 3–4 • 2018

S U M A R

IN MEMORIAM

OSCAR HOFFMAN (1930–2017) (*Ion Glodeanu*) 227

CULTURA DIGITALĂ – IMPACT SOCIAL

NICOLAE PERPELEA *Tourist gaze și supererogatio* fotografic – o perspectivă sociologică asupra „suvenirului fotografic” 229

MONICA BARBOVSCHI, BIANCA BALEA, ANCA VELICU, *Peer-ing in the online Mirror: Romanian Adolescents’ Disclosure and Mutual Validation in Presentations of Self on Social Media* (Privind în oglinda internetului: dezvăluirea și validarea reciprocă a adolescenților români în autoprezentarea pe rețelele online de socializare) 269

RELIGIE ȘI SOCIETATE

MANUELA GHEORGHE, Neafilierea religioasă în România după 1989. O abordare statistică 287

POLITICI SOCIALE ȘI DEVIANȚĂ

VLADIMIR-ADRIAN COSTEA, Dinamica suprapopulării și a condițiilor de detenție în penitenciarele din România în perioada 1990–2017 303

CENTENARUL MARII UNIRI

DAN BANCIU, Problematika României întregite în dezbaterile organizate de Institutul Social Român (1921–1923) 341

IRINA STAHL, Henri Stahl, două generații, tatăl și fiul, în timpul Primului Război Mondial 357

„Revista română de sociologie”, serie nouă, anul XXIX, nr. 3–4, p. 225–394, București, 2018

Creative Commons License
Attribution-NonCommercial-NoDerivs CC BY-NC-ND

12/37/23-
AN
ANUL

RECENZII ȘI NOTE DE LECTURĂ

ZOLTÁN ROSTÁS, NICOLE SALAMON (2018). „ <i>Eu în România mă simt străin</i> ”. <i>Vieți de imigrant în Grecia</i> . București: Editura Eikon (Remus Gabriel Anghel); DIMITRIE GUSTI (2017). <i>Corespondență. Acte și documente</i> . Bibliografie adnotată, coordonatori Zoltán Rostás și Mireille Rădoi, București: Editura Universității din București (Cosmina Timocea-Mocanu)	385

OSCAR HOFFMAN (1930–2017)

În decembrie 2017, ne-a părăsit prietenul și colegul nostru OSCAR HOFFMAN, cercetător la Institutul de Sociologie al Academiei Române, născut în 13 octombrie 1930, la Târgoviște.

În 1967, după înființarea Centrului de Cercetări Sociologice sub egida Academiei Române (din 1990, Institutul de Sociologie), Oscar Hoffman a devenit cercetător științific la această nouă instituție, unde își va desfășura activitatea până în anul 2012. În 1977 obține titlul de doctor în filosofie (în acea perioadă nu se acorda titlul de doctor în sociologie) și parcurge toate treptele științifice de la cercetător științific la CSI.

Primele sale preocupări științifice în institut au fost legate de problematica structurii și mobilității sociale. A întreprins numeroase cercetări de teren împreună cu echipa de cercetare din care făcea parte și, de asemenea, tot atunci începe să publice numeroase articole, studii și lucrări. Ceea ce trebuie menționat este faptul că, după un stagiul de documentare în SUA (1972), axat pe problematica structurii și mobilității sociale, a deschis, pe baza unei solide documentări, noi perspective în cercetarea domeniului, practică la acea vreme în România. De altfel, pornind de la această experiență, a finalizat în 1977, la Editura Științifică și Enciclopedică, una dintre cele mai importante lucrări ale sale, relevantă pentru epistemologia științelor sociale, *Sistemul conceptual operațional în sociologie*.

Schimbările din societatea românească de după 1989 i-au dat prilejul să treacă la abordarea unor noi domenii de cercetare: sociologia științei și a tehnologiei, inovația socială, societatea cunoașterii, fundamentele socioumane ale managementului, întreprinderea în tranziție.

Putem rezuma întreaga activitate a lui Oscar Hoffman în următorii termeni: rigoarea demersului său științific, cu ocazia fiecărui proiect pe care l-a coordonat sau la care a participat, remarcabilă; conectarea la dinamica teoretică și metodologică a ariilor de cercetare în care se situa ca sociolog, interesul constant pentru adecvarea tehnicilor și metodelor de analiză la obiectul cercetării, capacitatea de a „stăpâni” și organiza ansambluri de date și, nu în ultimul rând, de a-și explicita mereu ideile prin afirmații, scheme și grafice euristice.

A publicat numeroase articole, studii și lucrări în repute reviste și edituri din țară și străinătate și a luat parte la conferințe științifice naționale și internaționale semnificative pentru câmpul cercetării.

„*Revista română de sociologie*”, serie nouă, anul XXIX, nr. 3–4, p. 227–228, București, 2018

Creative Commons License
Attribution-NoDerivs CC BY-ND

Enumerăm câteva din lucrările publicate, ca autor sau coautor: *Spațiul social al muncii spre societatea cunoașterii* (2011); *Sociologia organizațiilor* (2010); *Probleme de metodologie în analiza realităților sociale* (2009); *Noile paradigme ale inovării* (2009); *De la mediocrație la meritocrație. Societatea cunoașterii și noile elite* (2007); *Întreprinderile mici și mijlocii și comunitățile rurale în procesele de dezvoltare durabilă* (2007); *Paradoxul instituțional – IMM-urile și dezvoltarea durabilă* (2006); *Cunoașterea – noua resursă a puterii* (2006); *Actorii sociali ai promovării tehnologiilor informației și telecomunicațiilor* (2003); *Întreprinderea în tranziție* (2000); *Management. Fundamente socio-umane* (1999); *Știință, tehnologie, valori* (1999); *Sociologia muncii* (1996); *Managementul calității* (1994); *Psihologie managerială* (1994); *Sistemul conceptual operațional în sociologie* (1977) ș.a.

Această sumară și selectivă prezentare a unora dintre cărțile publicate este relevantă pentru diversitatea preocupărilor științifice ale lui Oscar Hoffman – de la epistemologia științelor sociale la sociologia organizațiilor și sociologia inovării.

Nu în ultimul rând trebuie amintită capacitatea sa de a coordona echipe de cercetare, de a iniția dezbateri consistente pentru domeniu, venind întotdeauna cu idei și argumente pertinente.

A avut numeroase inițiative menite să contribuie la dezvoltarea comunității academice. În acest sens trebuie amintite organizarea, coordonarea și susținerea a două seminarii emblematice pentru istoria Institutului de Sociologie: „Teorie și metodologie sociologică” și „Metode și tehnici de prelucrare și analiza datelor”.

Prin dispariția lui Oscar Hoffman, Institutul de Sociologie a pierdut o personalitate de prim rang, un profesionist autentic, dedicat cercetării sociologice la standarde de excelență.

Ion Glodeanu

TOURIST GAZE ȘI SUPEREROGATIO FOTOGRAFIC –
O PERSPECTIVĂ SOCIOLOGICĂ ASUPRA
„SUVENIRULUI FOTOGRAFIC”

NICOLAE PERPELEA*

ABSTRACT

THE TOURIST GAZE AND PHOTOGRAPHIC
SUPEREROGATION – A SOCIOLOGICAL PERSPECTIVE
ON THE “PHOTOGRAPHIC SOUVENIR”

The study explores the ways that photography practices shape various types of ethical sensitivity within the frame of interaction between such practices and the condition of being a tourist (“tourist encounters”). Sightseeing has the potential to provide intentional and authentic ethical encounters to the extent to which the tourist leaves the “safety space” of the passive spectator, on the bus or at the hotel. But are tourists able to escape the simulacra of “cultural difference” that the tourism industry is so good at producing? The present study examines several types of authenticity and proposes a classification of photographs on the basis of two analytical dimensions: enunciation strategies and discursive circulation.

Keywords: visual sociology, tourist gaze, imagery, authenticity, photography, ethical tourism, supererogatio.

1. *HOMO TURISTICUS* ÎN VOIAJ ETIC CĂTRE LOCURI
„BUNE DE FOTOGRAFIAT”

Călătorii, indiferent dacă fac sau nu fotografii, au experiențe de „luat vederi”, „scrutează turistic” locuri – ca și cum acestea au fost făcute sau au evoluat, mai presus de toate, pentru a fi văzute ca imagini fotografice și, astfel, să ajute la fundarea posibilităților unei istorii. Aplicându-se oarecum tacit cuplul categorial *câmp de experiență/orizont de așteptare*, în discursul unor proiecte peisagistice se vorbește chiar de *zone geografice în așteptarea imaginilor fotografice*; iar potrivit

---

* Senior researcher, Institute of Sociology, Bucharest; e-mail: perpelean@yahoo.fr.

Contractului civil de fotografiere (Azoulay, 2008; 2015), toți cetățenii au dreptul acum să se angajeze în consumul vizual de peisaje adecvate, mai mult sau mai puțin oriunde în lume, și să le înregistreze într-o memorie fotografică. Acest înțeles este implicat chiar și în recentul „special issue” al *Journal of European Studies* – analizând titlul tematic „European photography today”, F. Guerin (2017) sugerează o ontologie politică a actului de fotografiere; iar întrebările de cercetare ale studiilor (există un consens cu privire la viziunea fotografică a Europei de astăzi? imaginea fotografică, ea însăși multiplă și dispartă, poate fi exemplificativă ca viziune asupra Europei, chiar dacă această proiecție este multiplă?) reflectă o abordare autovalorizantă și autoreferențială a medium-ului fotografic ca act al unei *imaginații civile*.

În abordarea fenomenului turistic¹, una dintre „ideile de-a gata” (flaubertienele *idées reçues*) este aceea că a fi un bun turist – „turistul inteligent” – presupune apariția *spiritului de călătorie* prin căutarea unei *întâlniri cu celălalt*. O „întâlnire etică”, pe care Susan Sontag o caracteriza ca regim de complicitate: „Chiar dacă aparatul este o stație de observare, activitatea de fotografiere este mai mult decât o observare pasivă. La fel ca voyeurismul sexual, este un mod cel puțin tacit, adesea explicit, de a încuraja acel ceva ce se întâmplă să continue să se întâmple. Actul fotografierii înseamnă exprimarea unui interes față de lucruri, așa cum sunt ele, în *status quo*-ul rămas neschimbat (cel puțin atât cât durează să faci o fotografie „bună”), înseamnă complicitatea cu ceea ce face un subiect interesant, demn de a fi fotografiat – incluzând, atunci când în asta constă interesul, durerea sau nenorocul unei alte persoane (S. Sontag, *Despre fotografie*: 13).

Astfel, dispozitivul turistic poate fi observat ca sistem de oportunități – *affordances*² – ale unor „întâlniri etice” *sui-generis* – fapt evidențiat prin multiplicarea călătoriilor de nișă: excursii cultural-educative, eco-art turism, vacanțe de muncă (voluntariat), turism participativ (convivialitatea localnici-turiști), turism medical, turism sexual, *war tourism*, turism al „dezolării” etc. Există și o formă pe care operatorii de tururi de voiaj o numesc „turism de interes special”: *turismul fotografic*.

Așa-numitele *tourist studies* consideră turismul cultural (40 % din turismul internațional) ca pe o categorie specifică legăturii dintre cultură și turism: o decizie

¹ Pentru a desemna ruptura cu înțelesurile sensului comun, unii autori folosesc substantivul adjectival „turistic”. Noțiunea de „turism” sugerează un sistem de actori, practici și locuri; un câmp închis de elemente numărabile aflate în interacțiune. Conceptul de „turistic” este un concept relațional, având ca dimensiuni: intenționalitatea, registrul de acțiune, regimul de angajament și o „privire” specifică („*tourist gaze*” – în conceptualizarea lui J. Urry). În acest text, se subînțelege această distincție – și ținem seama de aceste dimensiuni – dar nu va fi utilizat ca atare cuvântul „turistic”. Cf. Darbellay Frédéric, Stock Mathis, „Tourism as complex interdisciplinary research object” în *Annals of Tourism Research*, vol. 39, nr. 1, 2012.

² Viziunea turistică (*tourist gaze*) se referă la modul în care turiștii văd oamenii și locurile pe care le vizitează și încearcă să ilustreze natura vizuală a experienței turistice. Conceptul central implicat aici este *affordance* – *capacitatea unui sistem de a sugera propria utilizare*. Nu a fost încă găsită o soluție de traducere perfectă în limbajul disciplinelor socio-umane din România.

conștientă de a „se cultiva prin diverse practici turistice” (Clezeau, 2013). Tipologia propusă de *Economist Intelligence Unit* face următoarea distincție³: *turiști special motivați* de cultură (5–10 % dintre turiștii culturali), care călătoresc în vacanță având ca scop principal educația (*study tour*); *turiști inspirați de cultură* (15 %), interesați de destinații culturale cunoscute, celebre, nefiind motivați să se întoarcă în același loc; *turiști interesați de cultură* (5–10 %), care profită de o excursie sau vacanță ca să viziteze situri culturale și istorice. În cadrul acestora pot să apară și practici ale „turismului creativ”: stagii arheologice, cursuri de arte plastice, artizanat, fotografie etc.

Intenția acestui studiu este de a discuta și aduce exemple contrastive tezei „sindromului turistic” (Z. Baumann) despre industria turismului ca seducător nesățios, care oferă călătorului de „un altul semnificativ” o panoplie de „comunități-cuier” (*peg communities*; *cocoon communities*), drept satisfacție-substitut a unei necesități reale. În științele sociale și, în general, printre cei care studiază „consumul de turism”, această metaforă a autorului „modernității lichide” este frecvent însoțită de ideea de „pseudoeveniment” (Boorstin, 1962; MacCannell, 1976), *flaneur* și „*tourist gaze*” (Urry, 2011). Designul studiului este construit astfel încât „întâlnirile turistice” (*hospes*) să fie explorabile prin intermediul jocurilor de clasificare a „fotografiilor turistice”.

Figura nr. 1 – Turiști vizitând Florența.

Sursa: colecția personală a autorului, N. Perpelea.

Întâlnim aici o problemă și pentru cercetările sociologice și antropologice: să identifice dimensiuni ale lui *homo turisticus* care sunt în mod analitic independente de constrângerile marketingului de imaginar turistic. Reușește oare vilegiaturistul

---

³ Cf. Richards, G. (2007). *Cultural Tourism: Global and Local Perspectives*, Londra: Routledge.

să scape de „iluminările sigure în ceea ce privește surprinderea diferențelor culturale” (Robinson, 2012), din ce în ce mai abil satisfăcute de simulacre ale industriei turismului care fabrică „destinații de excelență” – *best sightseeings* (*haut-lieu touristique*, în limbajul sociologilor de limbă franceză) – adesea indicate prin plăcuțe ca fiind *locuri bune de fotografiat* (Figura nr. 1).

Înainte de a aborda această problemă, trebuie însă precizat că, deși au fost înființate catedre universitare și grupuri de cercetare care au publicat multe studii pe această temă, nu se poate încă vorbi de o „știință a turismului” în înțelesul de paradigmă, de „știință normală” (Kuhn, 2008). Aproape că ne putem amuza, împreună cu Darbellay și Stock, citind denumirile care roiesc în jurul unei virtuale standardizări: teorologie, turistologie, turismografie, turismologie, *mobility studies* și evident că nu se putea rata eticheta de... *tourism studies*. Dincolo de amuzament, să reținem o observație sintetică a celor doi autori elvețieni: nu există o disciplinarizare a acestor abordări, o standardizare conceptuală: cu excepția unei interesante circulații transfrontaliere a conceptelor de *staged authenticity* (MacCannell, 1976), *tourist gaze* (Urry, 1990; 2011) și, oarecum, chiar *ethnoscapes* (Appadurai, 2001).

Voi prezenta aceste concepte, selectând câteva aspecte care să facă legătura analitică cu tema analizei de aici: voiajul moral și fotografia turistică. În prealabil este însă necesar să vorbim despre un mod mai general de a vedea lumea (paradigma modernității accelerate) și să introducem o categorie referențială mai largă – *cultura imediatității* – pentru a arăta cum, pe acest fond, indivizii răspund unor „scripturi” speciale (*affordances*)⁴.

2. SIMPTOMATICA MODERNITĂȚII ACCELERATE: SENZAȚIA DE DÉJÀ VU ȘI COMPRESIUNEA PREZENTULUI

„*Lucrul cel mai de seamă este că trebuie să apreciem timpul*” – Aristotel⁵.

Analiza fenomenologiei imaginației fotografice este adesea asociată cu felurite plângeri cu privire la structura temporală a sistemelor și instituțiilor sociale postmoderne. Înțelegerea critică a lumii actuale și a proiectelor de transformare socială presupune o reconectare a filosofiei cu sociologia, pe terenul discuției privind criza structurii temporale în „modernitatea târzie”⁶. Textul de față nu are de

⁴ În ce măsură intervin aici caracteristicile tehnice ale dispozitivelor de comunicare? Ce mai înseamnă oare „intenționalitatea” în definirea conceptului de comunicare, dacă ea poate fi redistribuită prin *affordances* în semnale infinitesimale low-cost, cum ar fi butonul „like” sau „birthday reminders”?

⁵ Aristotel (1972). *Parva naturalia. Scurte tratate de științe naturale*, București: Editura Științifică: 57 (citatul se continuă cu: „... fie printr-o măsură, fie în chip nedefinit”).

⁶ Ulrich Beck o etichetează oscilant, în funcție de context, și ca „new modernity”, „second modernity”, „surmodernity” sau „reflexive modernity”. „Liquid modernity” – termenul lui Zigmunt Bauman (2000) – sintetizează întrucâtva această (intențională) polisemie. Pentru o analiză comparativă a acestor concepte, a se vedea și Constantin Schifirneț (2016). *Modernitatea tendențială*.

fel ambiția să analizeze moduri de translație între limbajul sociologiei și cel al diferitelor filosofii. Sunt doar indicate sintetic⁷ câteva dezbateri care converg în a caracteriza noua structură temporală a societății ca un soi de despotism silențios, bazat pe faptul că „diktatele” orologiului sunt percepute drept constrângeri naturale, pe când ele sunt socialmente construite (ignorarea *deadline*-urilor și a imperativelor de viteză generează excluziunea socială). Sintagma „modernitate accelerată” este sugerată de un continuator al Școlii de la Frankfurt, sociologul și filosoful german Hartmut Rosa (2010), care susține că pentru a analiza noul tip de alienare trebuie să facem anchete speciale asupra „regimului temporal” al societăților capitaliste „târzii”. Conceptul unificator este „logica accelerării sociale”: accelerarea tehnică; accelerarea frecvenței schimbărilor sociale (modurile de asociere și formele de practică socială) și accelerarea ritmului de viață. O sociologie sistematică a accelerării sociale presupune și o cuantificare a vitezei de schimbare. Unitatea de măsură ar fi „compresiunea prezentului”, concept care are ca referențial gradul de contracție al duratei în care putem să facem apel la învățămintele experiențelor trecute pentru a anticipa consecințele unui viitor înscris în orizontul de așteptare.

Motorul *compresiei prezentului* rezidă în generarea de echivalențe funcționale și „secularizate” ale promisiunii religioase de *viață eternă*. De exemplu, Remo Bodei analizează interesul pentru senzația de *déjà vu*, intensificat în secolele al XIX-lea și al XX-lea, argumentând că popularitatea discuțiilor despre *déjà vu* sugerează ceva mai mult decât o banală eroare de memorie. În civilizațiile puternic marcate de creștinism, unde viitorul se bucură de mai multă valoare decât trecutul, eterna reîntoarcere și *déjà vu*-ul sunt mai degrabă slăbiciuni care ar trebui descurajate. Cu toate acestea, necredincioasa eternă reîntoarcere – și, odată cu ea, senzația de *déjà vu* – „reușește în unele momente să iradieze în continuare întregul său farmec, stârnind speranță amestecată cu frică sau groază temperată de o dorință de fericire încă vie, care așteaptă să fie miraculos împlinită” (2009: 198).

Realizării de sine *dincolo*, modernitatea îi substituie dorința de „viață deplină”, de experimentare în toate domeniile vieții: „În consecință, promisiunea eudemonistă a accelerării moderne rezidă în ideea (tacită) că accelerarea <ritmului de viață> este răspunsul nostru (adică al modernității) la problema finitudinii și a morții” (Rosa: 40).

Tomlisson (2007: 73–74) distinge trei dimensiuni ale „*immediatității*” (*immediacy*). Mai întâi o creștere a instantaneității – o cultură în care oamenii sunt obișnuiți cu satisfacerea dorințelor prin „livrare” rapidă, dată fiind disponibilitatea omniprezentă a dispozitivelor. Apoi, acest „*immediatus*” (termenul latin pentru „nemijlocire”, „a nu fi separat”) sugerează nu doar o accelerare a culturii, ci și o calitate distinctă a experiențelor culturale – „vibranță” vieții cotidiene, sentimentul

---

⁷ Pentru o discuție mai extinsă, a se vedea Perpelea, N., Vătășescu, D. (2013), „O modernitate tardivă și accelerată”, studiu în A. Mamina (coord.), *Capitalism și democrație*: Cetatea de Scaun.

urgenței. În contextul acestui studiu, cel mai relevant este termenul de *heceitate* (*haecceity*) a trăirii individuale a acestor experiențe⁸. Această disoluție generală a medierii este o calificare importantă – susține Tomlisson, fiind o ostensivă „închidere a diferenței” (*closure of the gap*) unor separații istorice: mai târziu/acum; de aici/din altă parte; dorință/satisfacție – fapt ce a întărit ideologia vitezei-ca-progres. În cele din urmă, și în zona de tensiune cu acest al doilea sens, este vorba de importanța crucială a mass-mediei pentru cultura modernă. Prin tehnică și management organizațional câștigăm tot mai mult timp, dar în permanență suntem sfătuiți să ne dresăm așteptările în funcție de „termenul scurt”.

Pierderea de timp pare să fi devenit cel mai mare păcat, ca și cum am arunca pâinea în vremuri de „foamete temporală”. Deja G. Simmel observa o constantă „augmentare a vieții nervoase” din marele oraș modern. Poate că, răspunzând ideii lui Aristotel, am putea să „apreciem” timpul de față și ca fiind „rar”. Dar nu cumva *Kairos*-ul este travestit în frenezia de a nu „rata ocazia”, de a nu te insera „la timp”?

3. FIGURI ALE AUTENTICITĂȚII ÎN DISCURSUL FOTOGRAFIEI TURISTICE

Să revenim – ilustrând cu imagini (*Figura nr. 2 – Pictorul Claude Monet, în grădina sa*)⁹, la unul dintre conceptele transfrontaliere din *tourism studies*: „staged authenticity”.

Ideea de „autenticitate” este centrală atât pentru sfera savantă, cât și pentru sfera situațiilor reflexive ale vilegiaturistului postmodern, care prin acest nou „îmn” al scenei turistice, caută să se distingă de „turistul idiot” și/sau „turistul perfect”, motivându-și astfel călătoria atât pentru a se referi la obiecte sau spații (o „destinație autentică”), cât și pentru a-și califica experiența („o întâlnire autentică”).

În studiile despre turism, autenticitatea este utilizată ca un concept analitic pentru a judeca caracterul „original” al unei destinații. Deja din secolul al XIX-lea turismul a fost asociat cu un sentiment de neautenticitate și vulgaritate, pentru a-l diferenția de alte „activități culturale”. După anii '60, dezvoltarea turismului de masă este reflectată în unele scrieri (de exemplu, Daniel J. Boorstin; Edgar Morin) prin sentințe denunțative: incapabilă să înțeleagă, „privirea turistică” este condusă de „dorința de recunoaștere” – reproduceri, copii ale locurilor culturale și tradițiilor originale, artificii. Reproducerea tehnică sau copia ar avea efecte ireparabile asupra originalului, ducând la pervertirea lui, sau chiar la dispariția sa.

⁸ *Thisness*, în engleză; în limba română, cu oarecare îngăduință filosofică, am putea traduce cu „acesteitate”.... Menționez că *haecceitas* este un concept introdus de Duns Scotus cu sensul de „componentă metafizică” a individului; calitate formală individuală; „calitatea de a fi acesta”. Cf. Frederick Copleston (2009). *Istoria filosofiei*. Volumul II, *Filosofia medievală*: ALL.

⁹ În altă ordine de idei, să remarcăm că, la frecventarea acestui „sit turistic” (<http://gallica.bnf.fr>), americanii rămân pe primul loc, chiar în fața francezilor (31 %). Cf. <http://www.paris-normandie.fr/actualites/economie/les-touristes-asiatiques-de-retour-a-giverny-HF9250339#>

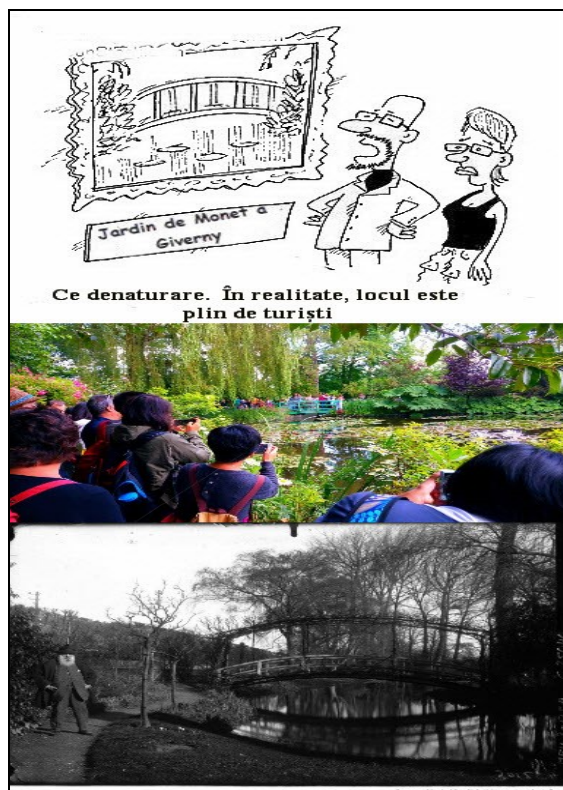

Figura nr. 2 – Pictorul Claude Monet, în grădina sa.
Sursa: <http://gallica.bnf.fr>.

N. Wang (2000: 49) identifică trei tipuri de autenticitate în „experiența turistică”: cea *obiectivă*, care implică „verificarea” obiectelor originale (de obicei, bazate pe evaluări ale experților sau documente certificate); cea *construită simbolic*, care se referă la atributele individuale ale unui obiect sau atracții turistice (pe baza așteptărilor colective lor și a diferitelor definiții sociale despre autenticitate); *autenticitatea existențială*, care cuprinde sentimentul de legătură cu sinele lor și cu alți oameni. Din acestea putem apoi desprinde pentru analiză figuri ale unui joc între alte categorii: autenticitatea savantă – autenticitatea de muzeu – autenticitatea comercială.

„Autenticitatea obiectivă” se referă la „autenticitatea de originale”. În mod corespunzător, experiențe autentice în turism sunt asimilate unei experiențe epistemologice (*i.e.* cogniție) a „autenticității originale”. În anii '70, studiile lui Dean MacCannell asupra raportului dintre autenticitate și modernitate/postmodernitate inaugurează un domeniu de cercetare: „reflexivitatea turistică”. Dacă obiectivul principal al lui Lévi-Strauss a fost punerea împreună a culturilor într-un soi de tabel periodic care demonstrează similitudinea dintre mentalitatea occidentală și cea

primitivă, MacCannell, dimpotrivă, accentuează puternic divergența între primitiv și turistul modern, turismul fiind caracterizat peiorativ ca o instituție socială având ca scop o activitate pur comercială și alienantă.

Figura nr. 3 – „Turnul din Pisa” – replica americană.

Sursa: <https://www.youtube.com/watch?v=-Cfco-y1ip8>.

În linii mari, structura argumentației lui MacCannell¹⁰ este următoarea: societatea modernă – alienantă, superficială și neautentică – nu mai este văzută ca un progres, iar prin turism oamenii văd o oportunitate de a privi „în altă parte”, de a trăi la modul imaginar conform unor stiluri de viață mai simple, mai „naturale”, pe scurt, mai „autentice”. În încercarea de a scăpa de înstrăinare, această „cucerire turistică” devine însă doar o obsesivă strategie de a pătrunde în spatele „scenei turistice” și – făcând, astfel, să răzbată pe scenă aranjamentele de *culise* – de a poza „viața reală” – așa cum se observă în acest „studiu de presă” din care am preluat fotografia (Figura nr. 4 – Buddhist Spirit).

¹⁰ MacCannell se bazează pe concepte din sociologia dramaturgică a lui Goffman (1974). Pe lângă *staging*, el folosește și varianta franceză (*mise-en-scène*). Remarc cu această ocazie că în *tourism studies*, ca și în practicile organizațiilor de turism sau ale muzeelor, se folosesc cu același înțeles și sintagmele *staged environment* și *themed environment*. Se observă o utilizare tot mai frecventă a termenilor *mediu tematic* și *tematizare* – nu numai referitor la parcuri tematice, ci, de asemenea, și cu privire la grădini zoologice, *mall*-uri, restaurante, festivaluri, hoteluri, excursii, jocuri video sau experimente de realitate virtuală. O „temă” poate fi orice lucru care oferă o citire simbolică. Cuvântul *tema* (de unde *tematizare*) provine de la gr. *τιθέμαι* (*tithenai*), care înseamnă, literalmente, „ceva stabilit jos”, „pus la locul lui, plasat”).

Figura nr. 4 – Fotografierea „culiselor”. Tourism Saves a Laotian City but Saps Its Buddhist Spirit.

Sursa: <http://www.nytimes.com/2008/04/15/world/asia/15laos>.

Această căutare este, în mod necesar, sortită eșecului – Boorstin susținea că turistul este satisfăcut cu punerea în scenă (pseudoevenimente) – deoarece prezența turiștilor induce „punerea în scenă a culiselor”, care a devenit o scenă nouă, cu noi culise.

De aici rezultă o relație superficială cu prezentul și gustul nostalgic al unui trecut fantasmă. Modelul turistului în căutare de „vestigii autentice” ar fi în mare măsură similar cu acela al „amatorului de artă și cultură”, iar această vânătoare a „originalului” ajunge să fie speculată de către agențiile de turism pentru promovarea de experiențe culturale și a anumitor destinații, care își pierd treptat autenticitatea.

De exemplu, într-o cercetare efectuată la Salonul mondial al turismului, Saskia Cousin observă că mai toate țările africane expun *bannere* care laudă caracterul „adevărat” sau „autentic” – ca și cum „sloganizarea turistică a Africii” s-ar putea realiza doar prin referire la un teritoriu, respectiv, la populații prezervate față de „relele” modernității. „Turistul poate astfel, pentru doar ceva timp, să se creadă explorator în căutarea *Omului adevărat*, înainte ca scenarizarea să-i fi vestejit dorința” (Cousin, 2011).

Disjuncția obiectivistă pe care o face MacCannell între „autenticitatea reală” și „punerea în scenă” a stimulat nu numai critici, dar și realizarea unor observații empirice contrafactuale, precum și apariția de noi poziții teoretice¹¹. În linii mari, diferența de abordare a acestor critici provine din centrarea nu atât pe obiecte sau locuri de vilegiatură, cât pe „experiența turistică”, autenticitatea fiind înțeleasă ca proces care subîntinde experiența trăită în timpul călătoriei.

Două versiuni teoretice majore au marcat aceasta abordare a autenticității: „constructivismul” și „autenticitatea existențială”. Punctul lor comun este faptul că *autenticitatea* nu apare ca un titlu sau o calitate care este asociată unui obiect, după

¹¹ Unii consideră cu oarecare maliție că MacCannell ar fost chiar responsabil pentru întârzierea consfințirii turismului ca disciplină științifică (Pedregal, 2009).

ce îi va fi fost evaluată originalitatea – așa cum se face într-un muzeu, ci este mai degrabă analizată ca o valoare socială și culturală reinventată în contexte care se pot schimba în timp.

Figura nr. 5 – Martin Heidegger vizitează Grecia în anul 1962.

Sursa: <https://www.youtube.com/watch?v=BqGPGRXx8gw>.

Cercetătorii practicilor turistice în care se încarnează figuri ale „autenticității existențiale” nu uită să facă trimiteri mai mult sau mai puțin complezente la metafizica heideggeriană. Desigur, ar fi ridicolă afirmația că Heidegger a fost „un turist”. Nu e cazul să analizăm dorințele sale de vilegiaturist. Aș menționa doar că și-a imaginat mult timp o peripatetică în „Grecia”, pe care a reușit-o abia în 1962, consemnând-o într-un jurnal (*Figura nr. 5*)¹². Nu s-ar spune că a făcut un „voiaj”, ci doar un soi de sejur (*Aufenthalte*), care a început în Veneția: ceva „învechit”, dar nu „vechi”; o imagerie de scriitoras ispitit de subiecte scurte, cu organizatori de expoziții și congrese... În Basilica di San Marco ar fi dat peste o neglijență liturgică, cu „efect de spectacol”... Veneția i s-a relevat a fi incapabilă să indice un drum, o cale. La fel l-au consternat și multe locuri din Grecia; în Olympia, de pildă, deplânge faptul că ar fi găsit doar o întindere desfigurată de construcțiile de hoteluri pentru viitorii turiști americani (2005: 12).

Philippe Sollers (2005) afirmă că „ghidul” pe care l-a scris cu această ocazie e înțesat cu „filosofisme” și truisme de sociologie critică. Ca și alți non-heideggerieni răutăcioși, debordat de ironie, Ph. Sollers socotește ca ar fi avut în minte imaginea producției picturale a „acuarelistului” Adolf.

¹² Pe care soția sa l-a publicat la zece ani de la moartea filosofului. Martin Heidegger, *Sojourns*. Albany, NY: State University of New York Press, 2005. Cheia retoricii discursive apare în fraza: „Can Greece still *speak* what is proper to it claim us, the people of today, as listeners to its language, we, the people of an age whose world is throughout pervaded by the force and artificiality of the ramifications of the enframing (Ge-Stell)?, (*Ibidem*: 9–10), în traducere: „Faptul că Grecia poate încă să exprime ceea ce îi este propriu ne îndreptățește oare pe noi, oamenii de astăzi, să fim audienți ai limbii ei, pe noi, oamenii unei epoci a cărei lume este străbătută pe de-a-ntregul de forța și artificialitatea ramificațiilor cadrajelor instrumentale (Ge-Stell)”?

Figura nr. 6 – Acuarelă realizată la Lesbos de soția lui Heidegger, Elfriede.

Sursa: <https://muromaestro.wordpress.com/2017/04/12/heidegger-e-camus-in-grecia/>.

Se pot aduce dovezi care contrazic afirmația că toți turiștii sunt în căutarea autenticului și, supărați fiind pe condițiile superficiale ale vieții lor, simt nevoia de a căuta „licăriri de autenticitate” în viețile altora. Este instructiv să menționăm în acest sens chiar replica lui MacCannell: e destul de clar faptul că nu toți turiștii sunt conduși de dorința de a „experimenta autenticitatea”. Studiul său, susține autorul, are titlul „Staged Authenticity: Arrangements of Social Space in Tourist Settings”, iar nu „A Study of Tourist Motivation”. A critica *staged authenticity*, conchide el ironic, pe motivul că nu toți turiștii caută autenticitate, nu are mai multă noimă decât a critica un lingvist care a elaborat un detaliu de gramatică, deși se știe că nu toată lumea vorbește corect din punct de vedere gramatical (MacCannell, 2011: 14).

Sociologiile constructiviste abordează această temă prin conceptul de *autenticitate simbolică*. Pentru J. Urry (1990; 2002; 2011), de exemplu, „experiența turistică” este construită prin practicile de producție și consum de simboluri. „Privirea turistică, scrie el, este construită prin semne, iar turismul implică colectarea de semne” (Urry, 1990: 101). Iar după douăzeci de ani de la prima ediție a celebrei *The Tourist Gaze*, Urry răspunde criticilor explicitând astfel: cartea *The Tourist Gaze 3.0* „regândește conceptul de privire turistică (*tourist gaze*) ca sistem de practici performative concrete (*embodied practices*), subliniind că fiecare privire depinde atât de practicile și relațiile materiale, cât și de discursuri și semne. Ceea ce este diferit este accentul asupra aspectului întruchipat și *hibrid* al performanțelor privirii (*gaze*) și fotografierii, precum și asupra varietății material-tehnologice constitutive fiecărui mod de a vedea” (2011: 14–15)¹³.

¹³ Să menționăm că J. Urry face referințe explicite și la termenii de *regim scopic* și *pulsione scopică* (*dorința de a vedea* sau, în expresia lui Lacan: *dans le savoir, il y a du voir*). Asupra acestor concepte introduse în analiza semiotică și privind problema multiplicității acestor tipuri de „scrutare discursivă”, a se vedea Jay Martin, „Les régimes scopiques de la modernité”, *Réseaux*, nr. 61, CNET, 1993.

Teoriile constructiviste ale autenticității au pus în diferite moduri și problema medierii între turiști și companiile-gazdă. Se poate constata creșterea numărului studiilor care analizează modul în care autenticitatea percepută a unei atracții turistice mediază relația dintre motivele altruiste ale unei companii și intențiile de vizitare (Biraglia, Gerrath, Usrey, 2017). Mediatorii permit aderența turiștilor la „celălalt loc” și produc imagini și simboluri pentru „consumul vizual”. Autenticitatea este doar o proiecție a unor imagini stereotipice în ghiduri, broșuri, media și fotografii difuzate prin rețele de socializare, dar acest lucru nu-l împiedică pe turist să ia în considerare aceste duplicate ca fiind, într-un anume fel, autentice. Cu alte cuvinte, obiectele, locurile etc. sunt autentice deoarece sunt construite ca atare prin imagini puternice, convingătoare.

În consecință, constructiviștii iau în considerare autenticitatea ca un concept negociabil contextual și determinat în funcție de context. Așa că nu este suficientă întrebarea dacă obiectivele vizitate sunt autentice sau nu. Ar fi și mai interesant de întrebat când anume autenticitatea devine o problemă și ce conotație are ea în imaginarul turistic. Chiar MacCannell avertizează în acest sens: „Înțelegerea celuilalt se poate face doar *via* reprezentarea simbolică. Autenticitatea a fost invocată de turiști și chiar de unii dintre cercetătorii din domeniul turismului, ca o modalitate de a ocoli simbolul pentru a sări peste acesta și a intra într-o relație de autenticitate completă și deschisă cu alt subiect sau subiectivitate. Fie că sunt intenționale sau involuntare, invocările autenticității pot căpăta un caracter nonetic” (2012: 86).

Pentru a înțelege cum funcționează aceste *affordances*, am putea să luăm ca referință analogică o analiză propusă de N. Wang și K. Olsen în privința participării la și a angajamentului în ritualurile religioase. Într-un ritual, participanții își găsesc o manieră proprie de a juca rolul atribuit, potrivit condițiilor contextuale de organizare. Participanții trec, într-o manieră subliminală, de la angajament la non-angajament, iar acest joc schimbător nu induce inautenticitatea – nici a poziției lor, nici a contextului ritualului. Precum în cazul unui dans, aceste „indicații de rol” sunt un soi de permisiuni indulgente în „experiențe aproape extatice” (*near-ecstatic experiences*). Se generează astfel o sursă alternativă de autenticitate, un sentiment de „autenticitate existențială” a cărei natură „aproape extatică” nu are nimic de-a face cu problema dacă această performanță este o reactualizare exactă sau nu a dansului tradițional (Wang, 2000; Olsen, 2002).

Pe această trecere subliminală se bazează și industriile turistice și culturale în organizarea de stagii de muzică și dans „al lumii”, „de vizite în familie” etc. În această alchimie a deplasării (criteriul geografic) și recreerii („derutinizarea” – desprinderea din recursivitatea practicilor cotidiene) prin „practicile turistice”, se exprimă de fapt un anume raport cu *Altul*. Pentru a percepe „gradul dorit al alterității” (MIT Team, 2002), turistul trebuie să poată să conceapă (o) natură „autentică” a culturii mediului-gazdă. Astfel, autenticitatea, după cum este ea proiectată de turiști, se referă la un soi de „obligație a alterității”. În ceea ce am

numit „studii de turism”, acest fenomen este desemnat adesea cu sintagma „excelența unei destinații”. Atunci se pune întrebarea: „Cum poate fi autentică o destinație?” Este această autenticitate ceva „real”, o „construcție socială obiectivată”, sau este pur și simplu o scenarizare?

Dar punem această întrebare retorică nu pentru a ne învârti în cerc printre cele trei tipuri de autenticitate din „experiența turistică”: obiectivă (rece), existențială (caldă), constructiv-simbolică. Din acestea putem acum desprinde figuri ale unui joc între alte categorii: autenticitatea savantă – autenticitatea de muzeu („monedă romană autentică”) și autenticitatea comercială. Așa cum observă S. Cousin, toată lumea – turiștii, cercetătorii și muzeele – are interesul de a menține „ideea” de autenticitate „ontologică” a obiectului, tradițiilor sau a imaginilor (peisaj, *gaze*). Putem vorbi de un dispozitiv în care valorile și criteriile asociate cu această noțiune circulă din sfera savant-filosofică în sfera turistică. Care sunt intermediarii acestui dispozitiv? Nu cumva în acest efort de cultivare a *specificității locale* („ID-ul societății” – McCannell: 13) prin ingineria repetițiilor de scenarii pentru turiști și a ghidurilor cu revelații pretențioase, chiar „secrete”, despre „tradiția autentică”, sunt invitați să participe înșiși turiștii plecați în această frenetică căutare a „locurilor bune de fotografiat”¹⁴?

4. SUVENIRUL FOTOGRAFIC, „AMINTIREA-CADOU” ȘI VIRTUALITATEA SUPEREROGATORIE A FOTOGRAFIEI

Pentru a putea face observații asupra acestor practici de capturare turistică de imagini, trebuie să dăm o definiție specifică fotografiei, care să ne permită o analiză asupra modului în care acest circuit al „autenticității emergente” este capturat discursiv în diferite tipuri de fotografie turistică. Dacă punem ipoteza că ea se manifestă ca un „medium” de *supraviețuire indicială* atât pentru privirea turistică (*tourist gaze*), cât și pentru referentul fotografiei („celălalt”, „cultura gazdă”), atunci o soluție este analogia cu *suvenirul*.

Chiar dacă turistul nu este decât un semiotician amator, problema *supraviețuirii indiciale* se pune și în privința „pozelor” rezultate din aceste priviri (*gazes*).

Iată în același sens și textul acesta din *Camera luminoasă*. „Eu sunt reperul oricărei fotografii și acesta este faptul care mă face să fiu uimit, punându-mi întrebarea fundamentală: de ce trăiesc *aici și acum*? Bineînțeles, mai mult decât oricare artă, Fotografia stabilește o prezență imediată în lume — o coprezență; dar această prezență nu este numai de ordin politic („a participa prin imagine la evenimentele contemporane”), ea este și de ordin metafizic. Flaubert își bătea joc (dar oare își bătea joc cu adevărat?) de Bouvard și Pécuchet, care-i puneau

¹⁴ („On a bien l'impression que tout un chacun fait pareil tout en voulant faire original”, în traducere: „Avem impresia că fiecare om ajunge să facă un anumit lucru la fel, tocmai fiindcă dorește să fie original” – Pauchant, 2000: 14).

întrebări despre cer, stele, timp, viață, infinit etc. Acesta e genul de întrebări pe care mi le pune Fotografia: întrebări ce țin de o metafizică <tâmpă> sau naivă (răspunsurile sunt cele complicate): adevărata metafizică, probabil” (Barthes, 2010: 77).

Termenul *medium* este autoexplicativ, întrucât se referă în același timp atât la starea mediată, cât și la starea primă a materialului din care este confecționat un artefact. Dar, dacă ne imaginăm *suvenirul fotografic* ca pe un „medium”, deja vom fi făcut un prim pas către un înțeles mai operațional¹⁵.

Suvenirul este, prin urmare, bidimensional: la un capăt al axei se exprimă așteptarea turistului de a i se recunoaște capacitățile de a semnifica experiența destinației speciale, la celălalt capăt avem *manifestitudinea* proprietăților inerente vizibile prin care elementele culturii-gazdă ne invită la reflecție într-un timp ulterior¹⁶. Pentru a parafraza oarecum ironic sintagma lui J. Urry, *suvenirul fotografic* este ca și cum ai căuta comoara în spatele curții tale cu ochelari bifocali: *exotic gaze = local gaze*.

Dar nu am putea să nu ne gândim, în acest context, la posibilitatea unei aprofundări a analizei cu două idei desprinse din interpretarea lui R. Barthes asupra discursului fotografic: *referentul timp* și *virtualitatea supererogatorie* a fotografiei. Nu voi intra în detalii, doar sugerez ipoteza că, spre deosebire de modul în care D.L. Hume analizează suvenirul, în modelul analitic de aici trebuie să accentuăm mai mult asupra tensivității temporale. Amintesc aici doar două mari perspective: una optimistă (W. Benjamin, R. Barthes, J. Butler și, în parte, S. Sontag)¹⁷, cealaltă iconofobă (K. Hastrup).

În privința fotografiilor folosite pentru a stimula impulsul moral, S. Sontag introduce referentul *timp*, prin comparație cu imaginile utilitare – cum ar fi cele destinate ajutorului imaginației erotice. „Dorința nu are istorie, este experimentată în fiecare situație, ca orice prim plan, în mod imediat. Este stimulată de arhetipuri și este, în acest sens, abstractă. Însă sentimentele morale sunt încorporate în istorie, a cărei persoană este concretă, ale cărei situații sunt întotdeauna specifice. Astfel,

¹⁵ Sugestia unei astfel de operaționalizări vine în urma lecturii excelentei analize a „amintirii cadou” pe care o face D.L. Hume în *The Language of Souvenirs* (2014).

¹⁶ D.L. Hume utilizează o scală de la zece (10) la unu (1) de-a lungul căreia caracterizează „prezența” competentelor de semnificație ale turistului, respectiv fragmente originale ale site-ului (Hume, 2014: 123).

¹⁷ Din motive de economie a textului, pun în discuție aici doar tezele lui R. Barthes și J. Butler. Pentru o privire de ansamblu, remarc aici textele lui André Gunther și Joel Snyder. După Gunther (2016), studiile acestora relevă o viziune „ontotehnologică” a esteticii fotografiei, bazată pe o abordare a practicilor fotografice ca un tot unificat printr-o tehnologie (amprente fizice transferate pe o suprafață sensibilă la modulațiile luminii) capabilă să încorporeze o „fenomenologie a urmei”, care poate păstra în timp „ceva” dintr-o realitate trecută. În articolul la care fac referință aici, J. Snyder (2016) urmărește o critică radicală a paradigmei „transferului de prezență”: studiile acestor autori sunt fondate pe o credință compulsivă a existenței unei identități între fotografie și modelul său – supoziție care alimentează gândirea leneșă cu un repertoriu de analogii stereotipice – fosilă, amprentă, *footprint*, mulaj, mască mortuară, relicvă etc.

regulile prin care fotografia trezește conștiința și cele prin care fotografia trezește dorința sunt aproape opuse. Imaginile care mobilizează conștiința sunt întotdeauna legate de o anumită situație istorică. Cu cât sunt mai generale, cu atât sunt mai slabe șansele să aibă efect” (Sontag, 2011: 16).

După Judith Butler, fotografia este o promisiune că evenimentul va continua; ea constituie, într-un fel, acea continuare, deși nu este același lucru cu a interveni (Butler, 2014). Discursurile fotografice generează cadre culturale de reglare a dispozitivelor afective și etice prin care „viețile altora” pot fi înțelese ca „vieți trăite”.

Kirsten Hastrup (1992: 9–10), ca și J. Butler, pune această problemă ca temă epistemologică, doar că extrage concluzii pesimiste cu privire la capacitatea fotografiei de a exprima „interiorități”. Realitatea evenimentului social total e transformată prin fotografiere într-o imagine cu două dimensiuni, un suvenir grosier. Doar textul poate trece dincolo de suprafața evenimentului, pentru a pătrunde în semnificațiile profunde ale ritualului.

K. Hastrup a descris eșecul său în fotografierea unei expoziții de berbeci islandezi (*Figura nr. 7*).

„Mirosul era intens, lumina oarecum slabă, iar încăperea plină de sunete imperceptibile de la vreo 120 de berbeci și aproximativ 40 de oameni. Un comitet a trecut de la un berbec la următorul, notând impresii, în termeni de frumusețe generală, dimensiune a coarnelor și așa mai departe. Măsurătorile s-au făcut peste tot, dar decisivă a fost măsurarea (realizată manual, a) greutatei testiculelor. Aerul era saturat de sexualitate și ... spectacolul a fost la propriu și la figurat un concurs de virilitate... Am auzit glume sexuale fără sfârșit și comentarii foarte particulare, urmate de explozii de râsete”.

Concluzia ei este că „natura evenimentului nu putea fi înregistrată prin fotografie... În timp ce este posibil să se fotografieze scheme de ritualuri și participării la un ritual, nu este posibil să le capturezi pe peliculă secretul”.

Figura nr. 7 – Berbeci islandezi.

Sursa: <http://gallica.bnf.fr> – Biblioteca Națională a Franței.

Un antropolog, Lucien Taylor (*apud* Fardon, 2012: 123), consideră că avem în acest caz o „epistemologie iconofobică”, iar asta sună ca și în cazul în care trebuie să se renunțe la fotografie. Cheia eșecului pare să se afle în cuvintele „... de captare pe peliculă”: fotografia este văzută ca fiind distinctă de imaginație.

Să observăm cum încearcă R. Barthes să lămurească acest aspect: „Numesc <referent fotografic> nu lucrul *facultativ* real la care trimite o imagine sau un semn, ci lucrul *necesar* real care a fost plasat în fața obiectivului, lucrul fără de care nu ar exista fotografie. Pictura poate imita realitatea fără s-o fi văzut. Discursul combină semne care au desigur referenți, însă acești referenți pot fi și, cel mai adesea, chiar sunt, niște <himere>. Spre deosebire de aceste imitații, în cazul Fotografiei nu pot nega niciodată că *lucrul a fost acolo*” (Barthes, 2010: 70).

„Această împrejurare extremă și specială, atât de abstractă față de o imagine, era prezentă totuși pe chipul ei din fotografia pe care tocmai o regăsisem. „Nu o imagine justă, ci doar o imagine”, zice Godard. Durerea mea voia însă o imagine justă, o imagine care să fie în același timp justiție și justete: doar o imagine, dar o imagine justă. Așa era pentru mine *Fotografia din Seră* (Jardin d’Hiver)” (Barthes, 2010: 66. Imaginea din *Figura nr. 8 – Jardin d’Hiver* – este extrasă din *Roland Barthes par Roland Barthes* [1975], Seuil, colecția Écrivains de toujours, 1995).

Figura nr. 8 – Grădina de iarnă. Jardin d’hiver.

Sursa: <http://gallica.bnf.fr> – Biblioteca Națională a Franței.

R. Barthes compară privirea unei fotografii care-ți produce o „lovitură în inimă” cu *satori*, „trecerea unui vid”, trezirea bruscă sau iluminarea din budism¹⁸, și remarcă existența fotografiei ca eveniment etic virtual – „Lucru ciudat: gestul

¹⁸ Remarc o interesantă analiză a lui J. Prosser despre cum budismul a infuzat în special „scrierile târzii” ale lui R. Barthes. Cf. Prosser, Jay. „Buddha Barthes: What Barthes Saw in Photography (That He Didn’t in Literature)”: 145–159, în *Photography and literature in the twentieth century* (2008, Cambridge Scholars Publishing) ed. by David Cunningham, Andrew Fisher and Sas May.

virtuos care pune stăpânire pe fotografiile <cuminți>...” (Barthes, 2010: 47). Apoi introduce termenul *supererogatio*¹⁹ – pe care nu-l va relua niciodată – și-l folosește pentru a se referi la „o fotografie ce se depășise pe ea însăși [*surégatoire*]”.

Măcar o dată, fotografia îmi dădea un sentiment la fel de sigur ca și amintirea, un sentiment asemănător cu cel încercat de Proust, atunci când într-o zi, aplecându-se să se descalțe, a zărit brusc în memorie chipul autentic al bunicii sale, „a cărei realitate vie o regăseam pentru prima dată într-o amintire involuntară și completă” (Proust, 11, 756). Obscurul fotograf din Chennevières-sur-Marne fusese intermediarul unui adevăr, asemenea lui Nadar, care făcuse mamei sale (ori soției sale, nu se mai știe) una din cele mai frumoase fotografii din lume; el a produs o fotografie ce se depășise pe ea însăși [*surégatoire*], care prinsese mult mai mult decât putea promite în mod rezonabil ființa tehnică a fotografiei (Roland Barthes, *Camera luminoasă*: 66).

Dar nu vom da un înțeles plin acestei virtuți a privirii fotografice dacă nu explicităm legătura sa analitică cu referențierea temporală. În „La chambre claire” Barthes vorbește despre trei discursivități fotografice – „fotografie de artă” (Nadar, Mapplethorpe), „exploatare privată” („amatori”, „familie”, „grădină de iarnă”)²⁰, „reportaj” (de exemplu, din *Paris-Match*).

Barthes pleacă de la semiotica lui Peirce, din care reține doar noțiunile *index*, *icon* și *simbol*. Analizând raportul „indicial”/natura iconică din fotografie, el acordă „privirii” statutul de enunțare cvasiasertorică. Aserțiunea „*avoir été-là*” este o proprietate a ochiului-privitor („*je ne puis jamais nier que la chose a été là*” – „nu pot nega niciodată că lucrul a fost acolo”). „Noema” fotografică presupune să considerăm ca referent al acesteia nu Spațiul (analogia, asemănarea), ci Timpul. „*Référenciation*” este, așadar, o operație localizată în timp. „Imaginea fotografică” produce deci „efecte semiotice” diferite, în funcție de cum discursivitatea socială încarnează o promisiune a recurenței, într-un timp ulterior, a problematicii „timpului” inițial al actului fotografic.

5. STRATEGIA ENUNȚIATIVĂ (STEN) ȘI CIRCULAȚIA DISCURSIVĂ (CIDS)

Ne putem edifica prezentând câteva aspecte ale genezei discursivității fotografice pe baza a două dimensiuni: strategia enunțiativă (STEN) și circulația discursivă (CIDS). De exemplu, designul cercetării introduce „fotografia testimonială”, „poza”, „desenul de presă” într-o clasificare ad-hoc a fotografiilor turistice, dar, spre deosebire de statutul epistemic al „fotografiei de presă”, prin strategia enunțiativă desemnăm mai degrabă o chestiune a raportării la un conținut informațional decât un gen discursiv.

¹⁹ *Supererogatio*: actul supererogatoriu constituie acel act care nu este de prisos, dacă este bun, dar nu este „necesar” din punct de vedere moral; actele supererogatorii depășesc datoria și sunt laudabile, deși eșecul lor nu e condamnat (Cf. R.M. Hare, *Moral Thinking*, Clarendon, 1981: 203).

²⁰ Fotografia de amatori sau cea de familie are o discursivitate socială, dar nu constituie în mod necesar un *medium* – deoarece nu îndeplinește criteriul „accesului public”.

Clasificarea are doar un scop exploratoriu, ea nu este exhaustivă și unitară. Voi prelua câteva denumiri, pentru unele tipuri de fotografie, dintr-o analiză a lui E. Veron (1998), în care se poate intersecta – pentru a găsi mai ușor exemplificări – o clasificare pe care J. Urry (2011) o face pentru a ilustra tipuri de *tourist gaze*: „spectatorial” – turiștii caută semnele pe care le văd fugitiv, dintr-un mijloc de transport; „reverențial” – turiștii aparținând unei anumite religii analizează un loc sacru; „antropologic” – ei caută semne și le interpretează din punct de vedere istoric; „environmental” – turiștii „analizează” modul în care oamenii se comportă cu mediul înconjurător; „mediatised gaze” – ei caută ceea ce a fost mediatizat (locuri în care au fost realizate filme); „family gaze” – *fotografii de familie* într-un spațiu deosebit din punct de vedere vizual.

În primii ani de fotografie²¹ încă predomină codurile picturale pentru portrete. În portretul pictat privim voința de exemplaritate și simțim o pretenție, „dămf” de eternitate, subiecții săi acreditați public fiind „notabili”. Normele de producție a portretului pictat – **strategia enunțiativă (STEN)** – realizează o neutralizare a condițiilor specifice de „captare”. Cu alte cuvinte, „referentul este detemporalizat” (Barthes) – așa cum se observă în această primă fotografie a lui Napoleon III: „împăratul însuși” încă pozează ca pentru eternitate (*Figura nr. 9*), deși **CIDS** este specific imaginii fotografice – design repetabil; se poate cumpăra o fotografie a împăratului.

Figura nr. 9 – Napoleon al III-lea.

Sursa: <http://gallica.bnf.fr> – Biblioteca Națională a Franței.

²¹ A se vedea o analiză detaliată a evoluției fotografiei în André Rouillé (1982). *L'empire de la photographie: photographie et pouvoir bourgeois, 1839–1870*, Le Sycomore; Marta Caraion (2003). *Pour fixer la trace: photographie, littérature et voyage au milieu du XIXe siècle*, Droz.

Figura nr. 10 – Napoleon al III-lea, fiul.

Sursa: <http://gallica.bnf.fr> – Biblioteca Națională a Franței.

Dar în câțiva ani se impune **STEN**-ul specific noului *medium* (fotografia), care, mai presus de „demnitatea detemporalizată” (notabilul) valorizează „caracterul natural al unei vieți”, iar **CIDS** acreditează un consum privat de valori publice. Și-l putem observa pe „împăratul însuși” cum se „pozează” în anul 1872 cu fiul ținut pe genunchi (Figura nr. 10), sub spectrul „sigiliului noului gust al publicului” pentru fața ascunsă (privată) a notabilităților²².

În fine, avem o derivație perversă a trecerii de la **STEN** a picturii la cea a *mediumului* fotografic, pe care aş numi-o *reversul notabilității*. Este vorba de moda imaginii ecvestre a burgheziei. (Figura nr. 11).

Simplificarea tehnicii facilitează fotografierea cotidianității și, astfel, se naște dorința de a construi prin imagine ceea ce Corbin (citată în Veron, 1998) numește *saga familială*, adică „albumul de familie” a cărui **STEN** exprimă dorința nostalgică de publicizare a exemplarității vieții private: „trece timpul, dar noi rămânem aceiași”.

²² „[...] epoca Fotografiei corespunde tocmai invaziei privatului în public sau, mai degrabă, creării unei noi valori sociale, care este publicitatea privatului: privatul este consumat ca atare, în mod public” (Barthes, 2010: 87).

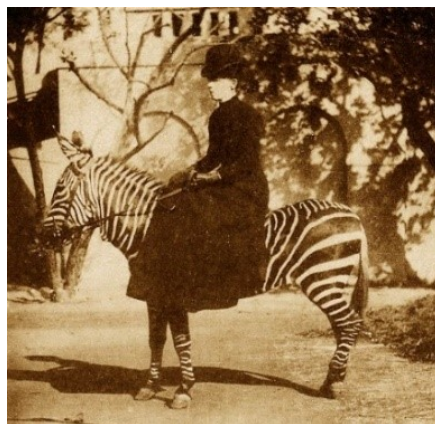

Figura nr. 11 – Zebra bourgeoisie.

Sursa: <http://gallica.bnf.fr> – Biblioteca Națională a Franței.

Fotografii cu „împăratul însuși” se puteau deja cumpăra, ca „vederi”, dar, abia odată cu încarnarea voinței de intermarcaj public-privat în *cartea poștală* (Figura nr. 12), putem să vorbim de *fotografie turistică propriu-zisă*²³. Să ne amintim definiția *suvenirului fotografic* ca „medium”: cartea poștală pune în contact discursiv competența privirii turistice cu elemente ale culturii-gazdă (notorietatea locurilor publice: monumente, fântâni, străzi, castele) și, astfel, legitimează pertinența etică a voiajului. Parafrazând limbajul lui Barthes, STEN ar putea fi enunțată astfel: „am fost acolo, fiind acolo ne-am gândit la tine”.

Figura nr. 12 – Carte poștală.

Sursa: <http://commous.wikimedia.org>.

²³ Pentru a observa mizele sale, este instructiv un scurt istoric. La scurt timp după instalare, în 1867, în scopul de a contribui la dezvoltarea pelerinajelor, călugării de la Mont-Saint-Michel văd valoarea comercială a fotografiilor. Astfel că, în ciuda succesului acestor imagini prezentate la Expoziția Internațională din 1878, ele nu au fost comercializate – fiind supuse unui acord tacit – și au fost vândute doar de călugări în propriile lor magazine destinate pelerinilor și călătorilor. Cf. Marie-Ève Bouillon, „Le marché de l’image touristique”, în *Études photographiques*, nr. 30, 2012.

Un fenomen complementar generat de distribuția genului „carte poștală” prin rețelele de socializare (Instagram, Facebook etc.) este *simulacrul tehnic al singularității*.

Așa cum se observă din această imagine (*Figura nr. 13*), în forma vizualizată de receptor, voiajul turistic apare ca o întâlnire solitară cu „emblema culturală”...

Figura nr. 13 – Turism și „emblemă culturală”.

Sursa: colecția personală a autorului, N. P.

Figura nr. 14 – Fotografie testimonială (colaj).

Sursa: colecția personală a autorului, N. P.

Asemenea caracterului evenimential al „fotografiei de presă”, și privirea turistică poate îndeplini funcțiile unei fotografii reportaj – luată „pe viu”, cum ar fi cele din *War-tourism* (War Zone Tours). Un astfel de caz de *absorbție a momentului* este analizat de D.M. Buda în studiul „*Feeling the <total shock>*” din „*Affective Tourism: Dark Routes in Conflict*”. Este vorba de turismul realizat sub escortă militară severă în Palestina: unii oameni știu deja un pic, dar caută noi răspunsuri emoționale, provocând cu un oarecare risc situații percepute ca extraordinare: „*what will the soldier ask me?... delete my photos? Who the hell are you [to ask me something like this]*”, în traducere: „Ce-o să-mi ceară soldatul? ... să-mi șterg fotografiile? Cine naiba ești [ca să-mi pui astfel de întrebări]?”.

6. FOTOROMANUL

Primele romane fotografice au fost publicate în anul 1947. în Italia (Koeniguer, 2011; Batens, 2013) și au fost percepute imediat ca un exemplu al creativității generate prin convergența mai multor dispozitive media. În *Figura nr. 15* putem vedea o pagină din revista *Il mio sogno*, în care apare romanul-foto *Nel fondo del cuore* – „regizat” de Stefano Reda și în care „joacă” Giana Loris (Gina Lollobrigida) și Sofia Lazzaro (Sofia Loren)²⁴.

Figura nr. 15 – Extras din fotoromanul Nel fondo del cuore.

Sursa: <https://paris-luttes.info/roman-photo-le-printemps-sera-5563?lang=fr>.
<http://www.ihpt.cnrs.fr/content/lillusion-nationale>.

Fotoromanul este utilizat din ce în ce mai frecvent în persuasiunea politică (*Figura nr. 16*) și în realizarea de documentare bazate pe imagini ale vieții cotidiene în care își găsesc loc și fotografii realizate de turiști-amatori. Cu privire la fotoromanul documentar *L'illusion Nationale* (o anchetă sociologică fotodocumentată, timp de doi ani, asupra acțiunii Frontului Național din Franța – *Figura nr. 17* și *Figura nr. 18*), observăm că nu este vorba de o simplă ilustrare, un decor pentru punerea în scenă a textului alături de niște personaje. Acestea din urmă sunt efectiv participante la evenimente. De aceea putem considera că principiul (strategia enunțiativă – STEN) care regizează romanul nu este „Cum să reprezinte ce s-a pierdut, ci mai degrabă „Cum să nu uiți?”. Această strategie a putut, astfel, să-i

²⁴ Unul dintre primele studii asupra fotoromanului ca obiect sociologic este realizat de Evelyne Sullerot, „Photoromans et œuvres littéraires: alibi ou évolution culturelle? ”, în *Communications*, nr. 2, 1963: 77–85 (poate fi consultat la https://www.persee.fr/doc/comm_0588-8018_1963_num_2_1_947).

includă, în ceea ce am numit *circulație discursivă*, și pe indivizii afectați de bula informațională a FN.

Figura nr. 16 – Extras din fotoromanul documentar *L'illusion nationale*.
Sursa: <https://paris-luttes.info/roman-photo-le-printemps-sera-5563?lang=fr>.

Figura nr. 17 – Extras din fotoromanul documentar *L'illusion nationale*.
Sursa: <https://paris-luttes.info/roman-photo-le-printemps-sera-5563?lang=fr>.

Figura nr. 18 – Extras din fotoromanul documentar *L'illusion nationale*.

Sursa: <http://www.ihp.cnrs.fr/content/lillusion-nationale>.

7. ECO-ART PHOTOGRAPHY ȘI DARK TOURISM (GRIEF TOURISM)

„Care sunt limitele poetice ale mediului”, este una dintre întrebările de cercetare ale unui studiu în care Carolyn Kane constată un eșec al comunicării prin genul peisagistic *toxic sublime*: corpuri fără organe, portrete fără psihologie, peisaje ale excesului consumismului postindustrial, în care se reflectă o „viziune non-vizuală”, antisubiectivă, asemănătoare mașinii, ca o „aversiune” a unei scene sau a unui *aparatus de supraveghere* care captează o felie fără a arăta totul – așa cum se poate observa într-o fotografie (Figura nr. 19) a lui Andreas Gursky (*Les Mées*, 2016, Hayward Gallery, Londra).

Va rămâne mereu delicată trasarea liniei dintre voyeurism și memorial în cadrul discursului etic implicit al fotografiilor realizate în experiențele „turismului durerii”. Când Rwanda a oferit „Memorial genocide tours”, Ambroise Tezenas (Figura nr. 20) a enunțat clar problema: „cu siguranță că e vorba de o reculegere în fața victimelor, dar, de asemenea, de o retrăire a istoriei”, în sensul că „oamenii doresc să se simtă în viață față de toți acei morți”²⁵.

²⁵ Interviu accesat la: <http://www.lanouvellerepublique.fr>, 10 august 2013. A se vedea și Ambroise Ténazas, *I Was Here: Photographs of Dark Tourism*, Hardcover, 2015.

Figura nr. 19 – Les Mées, fotografie de Andreas Gursky.

Sursa: <https://www.independent.co.uk/arts-entertainment/art/reviews/andreas-gursky-hayward-gallery-review-a8175891.html>.

Figura nr. 20 – Memorial turistic.

Sursa: <http://commous.wikimedia.org>.

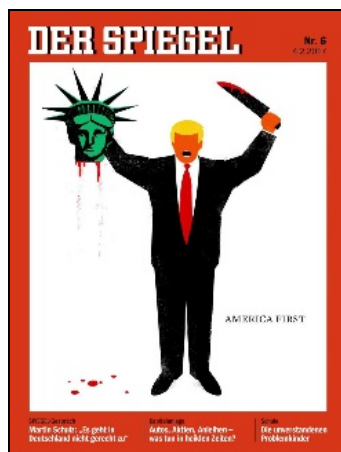
Ca și în cazul fotografiei de presă, privirea turistică realizează imagini „de identificare” (Figura nr. 21).

Figura nr. 21 – Imagine „de identificare”.

Sursa: <http://commous.wikimedia.org>.

De asemenea, avem „**desenul turistic**”, a cărei strategie discursivă poate fi formulată ca în cazul jurnalistic: „*Iată ce gândim noi*” (*Figura nr. 22 și Figura nr. 23*).

Figura nr. 22 – Desen de presă.

Sursa: <http://www.washingtontimes.com/news/2017/feb/3/trump-beheads-lady-liberty-new-issue-der-spiegel/>.

Figura nr. 23 – Desen turistic.

Sursa: https://de.123rf.com/photo_handzeichnung-freiheitsstatue-linie-in-den-usa-f%C3%BCr-independence-day-4-juli-.html.

„Făcând selfi-uri” (*Figura nr. 24*), **autofotografia** și progenitura sa pe Facebook: SELFIES-uri (*Selfie-uri*) (*Figura nr. 25 și Figura nr. 26, selfie cu Merkel – colaj*). În acest caz, definiția se referă la articularea dintre temporalitatea

lumii și biografia individului. Atunci când o anumite personalitate „pozează” pentru presă, formularea strategiei enunțiative din presă este adesea extrem de explicită: „Un dar făcut cititorilor”. Am definit suvenirul turistic ca medium, în consecință **STEN** ar putea să fie: „Mă întreb cum voi privi la această fotografie peste câțiva ani ...”²⁶.

Figura nr. 24 –Făcând selfie-uri.
Sursa: colecția personală a autorului, N. P.

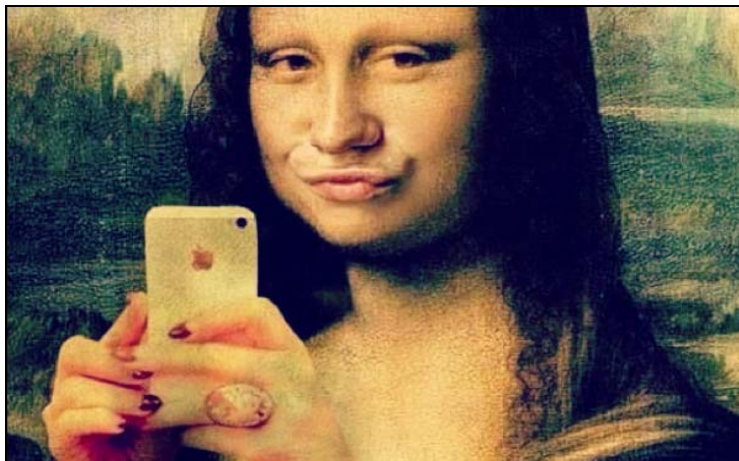

Figura nr. 25 – Selfie cu Mona Lisa (colaj).
Sursa: <http://commous.wikimedia.org>.

---

²⁶ „Tourisme de mémoire, une passion française” este sloganul unor agenții de turism franceze.

Figura nr. 26 – Selfie cu Angela merkel (colaj).

Sursa: <http://commous.wikimedia.org>.

8. SELFIES-AS-NEWS: PERFORMATIVITATEA ESTETICĂ ȘI APARIȚIA UNUI „SELFIE ETIC” PE FACEBOOK

Panica morală și ironiile (*ugly tourist*) care înconjoară *selfies* – un medium vizual – provine din faptul că obiectul reprezentational primar al acestui gen de autopoză este sinele/subiectul sau subiectivitatea. Pe scurt, dacă Facebook este doar un „mediu ego-tehnic” (Sloterdijk, 2011: 203), atunci și *selfie* – acest „progeny of digital networks” – „progenitură a rețelelor digitale” (Frosh, 2015) nu oferă altceva decât mijloacele prin care autorul se prezintă ca un obiect de văzut – un semn al narcisismului (o exacerbare a ceea ce Augustin și, mai târziu, Luther numesc *homo curvatus in sine*) unor „fețe” frivole, autocontagioase și dezangajate din ceea ce am numit „contractul civil de fotografiere”. Pe scurt, în acest fel este ascunsă funcția sa de a institui intersubiectivitatea și de a construi perspective societale. Într-un studiu anterior²⁷ am analizat o figură particulară de selfie: *diasporic-related selfies* – *performativitatea estetică a „feței”*, așa cum apare ea în condițiile de trai foarte diferite de cele ale spectatorilor (*friends*) rețelei sociale Facebook. O astfel de definire susține că în structura vizuală a unui *selfie* este inherent un „potențial de împuternicire”. Cu alte cuvinte, *diasporic-related selfie* este un caz paradigmatic de autoreprezentare digitală *ca adresă etică*²⁸, dacă imaginea evocă subiecte problematice ale contextelor sociale în care au fost făcute.

²⁷ A se vedea cadrul teoretic în care este introdusă această problemă în N. Perpelea (2018).

²⁸ În sensul dat de Derrida în *Politiques de l'amitié* (Derrida, 1994). Noțiunea de „adresă etică” presupune că „răspunsul” are un caracter primar; a afirma este întotdeauna un soi de răspuns și, astfel, se mobilizează un colectiv.

Dar, pentru a vedea într-un *selfie* ceva mai mult decât o formă narcisistă de mărturie-de-sine, pentru a angaja publicul într-o dezbatere mai nuanțată despre *selfie*, este nevoie în ultimă instanță de un soi de alfabetizare vizuală de tip critic – *selfie literacy* (Gunthert, 2015; Foggia, 2015; Kunstman, 2017; Zhao, Zappavigna, 2017).

Să luăm conversația din exemplul de mai jos ca un caz de realizare a unei astfel de alfabetizări (*Figura nr. 27*). Zeci de *friends* presupun că „fața” care apare în circuitul tehnocultural al rețelelor sociale este expresia rezonanței cu un principiu al bucuriei – autoironia ca gen de conversație ludică prin care autorul pare să recunoască în mod empatic propriul eșec în realizarea unui lucru semnificativ – și nu este încă ocupat de reprezentări publice semnificative. Dar, chiar creșterea numărului de *likes* – un indicator de audiență în rețelele orizontale (Facebook) – supraîncarcă o astfel de *autofotografie* cu constrângerea de a semnifica un soi de ideal – „*typically diasporic as citizen testimonies*” – „tipic pentru testimonialele cetățenilor din diaspora”, (Chouliaraki, 2015). Ca urmare a interesului public (spectatorul imparțial), *selfie*, ca mărturie a poziției sociale a cetățeanului-diasporic, glisează în plan vertical – organizațiile profesionale de *media* – pentru a deveni o „știre” (*selfie-as-news*) prin intermediul proceselor de recontextualizare (editare, recadrare – reframing, re-narativizare) și de remoralizare.

Autofotografia este în mod explicit re-mediată ca o invitație la o negociere a sensurilor. Coautorii acestui dialog simt că direcționarea „ochiului public” asupra condiției diasporice a devenit insuportabilă și, în mod secret, reacționează autoironic ca subterfugiu expresiv în spațiul public (etimologic, subterfugiu semnifică „a fugi în secret” – *fugere*, în latină). În același timp însă, jocul de roluri, ludic-ironic, al prietenilor (*friends*) de pe Facebook (subiecții comunității de știri *online*) este re-mediat și capturat într-un dispozitiv care îi accentuează caracterul de proiect antreprenorial al sinelui.

Observăm chiar din titlul din *Evenimentul Zilei* (*Parodie, bășcălie, umor, miștouri... sau adevăr! Luați cum VREȚI mesajul unui român HĂTRU din Diaspora* – marți, 22 august 2017) cum discursul mediatic incită conversiunea a ceea ce am numit adresă etică a *diasporic-related selfies* în luări de poziție normativiste în definirea unei *diaspore ideale*.

Dinu Sovea
21 August · 🌐

Follow

Sunt superior pentru ca muncesc in strainatate. Da, asta este adevarul. Mentalitatea mea s-a schimbat. Acu gandesc modern, aerisit, gandesc in alta limba. In Romania toti mor de foame, nu au pe unde dormi, muncesc ca niste sclavi. Nu au timp sa isi traisasca viata, intr-un cuvânt.

In strainatate se munceste cate 12 ore pe zi, 7 zile din 7, dar o ora ai pauza. Si conditiile sunt altele. Aici munca e distractie. Mancarea e buna si noi, romanii, stim sa vanam reducerile. Mancam ieftin si bun. Stam cu prietenii si rudele in casa, suflet langa suflet. 11 suflete lipite unul de celalalt, intr-o camera de 10 metri patrati. Macar dormim intr-un patut cald... supraetajat. Si ne traim viata, iesim peste tot. Ne trezim zi de zi la 5 dimineata si ajungem acasa la 8 seara. Apoi, avem tot timpul din lume pentru a iesi... pentru a ne distra. La 9 seara ne punem sa dormim, numai sambata ne punem la 11, ca facem si duş. Avem masini, mergem la bronzat, la tuns, la coafor... asta inainte de a veni in tara, ca de'... avem de aratat lumii ca ne-am emancipat. O sa mai povestim cand vin in tara... va kiss pe toti si ciao a tutti românaşii care se bucura de sistemul de afara. Peace man!

Like Comment Share

985

123 shares 90 comments

Dumi Şiret Hahahahahahahahahaah Stamate Vasile Sergiu Dodiş
Adam Leventi
Like · Reply · 😄 1 · 21 August at 17:02

Adam Leventi 😄😄😄😄
Like · Reply · 🌐 1 · 21 August at 17:03

Write a reply...

Mira Barbalata-Bighei Dar dracos mai esti, cand mori nu in Romania te intorci??
Like · Reply · 🌐 4 · 21 August at 17:03

Silviu Constantin Dîlcu li face mormânt pe şantier unde a muncit. Nu sunteţi informată

Figura nr. 27 – Dialog extras de pe Facebook.

Sursa: <http://evz.ro/parodie-bascalie-umor-mistouri.html>.

9. FOTOGRAFIA TURISTICĂ CATEGORIALĂ

Voiajorul invocă tacit un sine „autentic” susceptibil a fi descoperit în activitatea de turism. Strategia enunțiativă, în acest caz, este „Timpul (nu) trece; aceleași probleme”. Prin această STEN se realizează „imagini enciclopedie” și cvasiconcepte fotografice, cum ar fi „sublimul turistic”. Două exemple sunt oarecum relevante; ambele vizează o fixare semnificativă a unui eveniment singular, dar care este, mai presus de toate, un obiect „istoric”. În imaginea din *Figura nr. 28*, *touristic gaze* ilustrează împlinirea dorinței prin „*Voiajul romantic*” – în care, după gust, putem să apreciem atracțiile seductive ale unui idealism estetic kitsch. În această categorie putem să analizăm și o „privire turistică” complexă, cum este cea ce Emily Apter numește „Eurocentric voyeurism of ‘other’ collecting” (Apter, 1993). Ca și în cazul „voiajului romantic”, și aici (*Figura nr. 29*) suportăm aura de falsitate și o infatuare postmodernă; în plus, putem să observăm un sexism banal fixat erotic prin subterfugiul unui angajament generic (cu „primitivitatea”), împlinirea dorinței fiind o expresie a nostalgiei onirice pentru „*archaic substrata of the self*” (Apter, 1993: 3).

Figura nr. 28 – „Voiaj romantic”.

Sursa: <http://herhaling.nl/groeten-uit-de-rimboe>.

Figura nr. 29 – Nostalgie onirică.

Sursa: <http://herhaling.nl/groeten-uit-de-rimboe>.

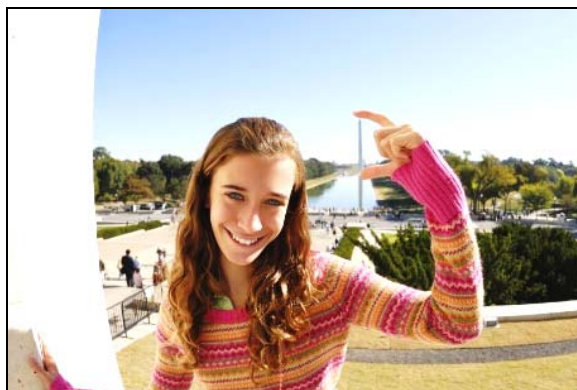
10. REZISTENȚA PERFORMATIVĂ (*PERFORMATIVE RESISTANCE*)

Pentru a explora această dimensiune a practicilor de realizare a suvenirurilor fotografice, putem să ilustrăm trei categorii:

10.1. ADAPTAREA LUDICĂ ȘI VIZIBILIZAREA „CLIȘEI DE CLIȘEE”

Prin definiție, strategia „imaginii turistice” este legitimarea relevanței voiajului prin captarea notorietății spațiului public. Dezvoltarea tehnicii fotografice a generat însă și *practicile subversive* ale „turistului geometru”, care, prin cadraj, realizează manipularea virtuală a monumentelor. Prin astfel de montaje teatrale, clișee turistice sunt transformate în gesturi rituale de „performer”. Un exemplu tipic sunt astfel de „poze jucăușe” (*playful pose*), în care turiștii vor „să se prostească” făcând grimase pline de umor și gesturi deșuchete ale corpului (*Figura nr. 30 – squishing-washington-dc-trip-monuments*; sursa: <https://www.pinterest.com/odynovotours>).

După H. Tucker semnificația acestor *anti-poze* este provocarea „seriozității” (*seriousness*) ghidului care încearcă să transmită valorile încarnate în scriptul-ghid standard. Această *performative resistance* generează un *anti-tour script* – negociere între *poza-bună-de-făcut* (*clean and green*) și poza ia în derâdere în chip jucăuș (*chuck and fuck*) scenariile convenționale ale fotografiei turistice (2007: 151–152).

Figura nr. 30 – Trucaj fotografic. Squishing-Washington-Dc-Trip-Monuments.

Sursa: <https://www.pinterest.com/odynovotours>.

J. Urry (2011: 214) le numește „post-tourist pose” și ilustrează caracterul lor reflexiv-subversiv printr-un exemplu preluat de la T. Edensor (*Tourists at the Taj*. London: Routledge, 1998), care, trăgând cu urechea la un grup de turiști americani, ar fi auzit următoarea conversație despre fotografiatul la Taj Mahal:

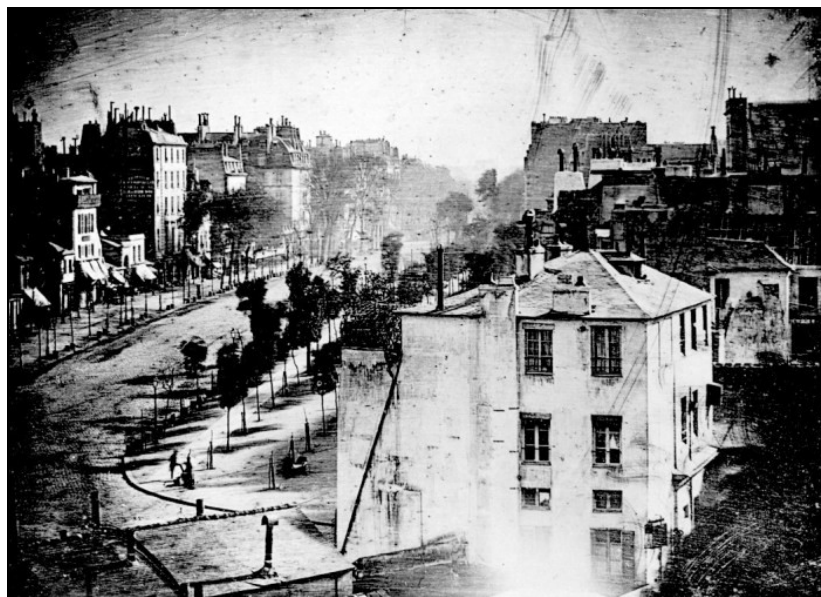
„TURIST 1: OK, băieți, ridicați-vă și arătați-vă uimiți.

TURIST 2: Da, dar... este minunat, cred – dar ce face oare să pară așa?

TURIST 3: Bob a avut cea mai bună figură – *Tajul este uimitor, dar plictisitor*.

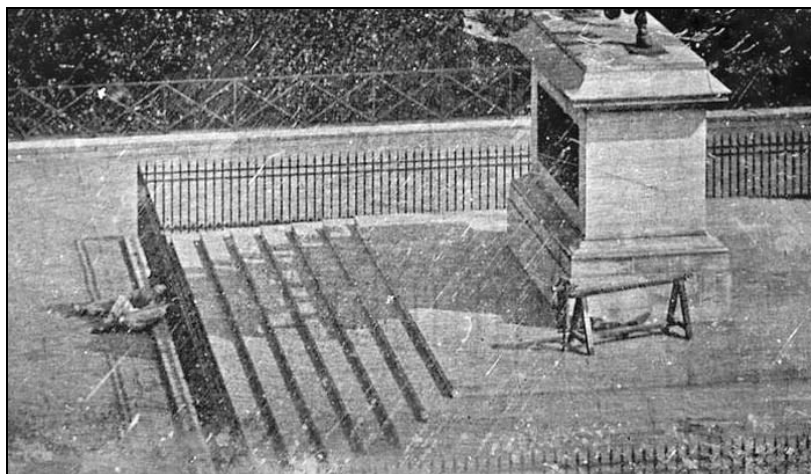
TURIST 1: Hai să facem fotografia, ca să putem s-o întindem de aici”.

10.2. FOTOBOMBINGUL – Word of the Year, 2014, Collins English Dictionary – se referă la actul de apariție, în prim-plan sau în fundal, „ca și cum ar fi accidental”, în momentul capturării unei fotografii. Scopul este de face o farsă fotografului și/sau de a deturna, răsturnând contextul discursului fotografic. Unii autori se amuză și socotesc că în această categorie pot fi socotite a intra chiar două dintre primele fotografii (*Figura nr. 31* și *Figura nr. 32*) în care apar ființe umane: Louis Daguerre, Bd. du Temple, 1838 (stânga jos – un om își face cizmele la lustragiu) și Louis Daguerre, Pont-Neuf, v. 1837 (doi lucrători par a trage chiulul).

Figura nr. 31 – Fotografie de Louis Daguerre (BD. DU TEMPLE, 1838).

Sursa: <https://www.nouvelobs.com/photo/20170825.OBS3786/le-boulevard-du-temple-la-premiere-photo-ou-apparait-un-humain.html>.

Figura nr. 32 – Fotografie de Louis Daguerre (PONT – Neuf, 18370.

Sursa: <https://www.nouvelobs.com/photo/20170825.OBS3786/le-boulevard-du-temple-la-premiere-photo-ou-apparait-un-humain.html>.

10.3. REVERSE GAZE („privirea inversă”)

Această categorie este utilizabilă pentru a analiza situațiile în care turistul fotograf este sursa disprețului (prezumtiv) al „băștinașului” (Gillespie, 2006).

O ilustrare ar putea fi această imagine (*Figura nr. 33*), care-i surprinde pe niște turiști în Sardinia, care se ignoră reciproc sau chiar se detestă și evită, căutând frenetic ceva ce ar fi putut să le „scape”, iar astfel ratează chiar „esențialul” – mormântul lui Garibaldi.

Figura nr. 33 – Turiști în Sardinia.

Sursa: colecția personală a autorului, N. P.

10.4. „METATURISTUL” (*meta-gaze*) – se manifestă prin generalizarea „privirii” celui alt turist – „**turistul tipic**” (*average tourist, typical tourist*). Voiajul fotografic presupune și existența unei căi care duce numai până la scenă, care rămâne însă neocupată fizic de nicio prezență individualizată, fiind proiectată sacramental-imaginar ca *Loc Înalt* – deci ca garant că toți membrii se află în fața aceleiași reprezentării sacrificiale” – și menține interesul pentru definirea unui *garant metasocial* – altfel ar fi în pericol însăși apetența pentru „agrement colectiv”, ca regulă constitutivă a „democrației fotografice”. Abuzul de „prezență turistică” induce suspiciunea unei pângăriri, cu *priviri de spectator pervers*, și poate să genereze un soi de **feromonie fotografică** (Figura nr. 34 și Figura nr. 35)²⁹. În Figura nr. 36 observăm un caz în care o persoană îi fotografiază pe ceilalți „turiști fotografici”, surprinși în situații caraghioase³⁰.

Figura nr. 34 – Fotografierea ca „abuz de prezență turistică”.

Sursa: colecția proprie a autorului, N. P.

²⁹ Așa cum am arătat într-un alt studiu (Perpelea, 2002: 230), inexistența acestui „Loc Înalt” conduce la anemiarea imaginației civile față de dispozitivele în care se corporeizează „climatul emoțional public” și/sau intenționalitatea colectivă. De pildă, nu mă duc să mă bat în duel, purtând după mine *sigle*, cu un dușman căruia nu-i recunosc demnitatea. Îndată însă ce va fi fost recunoscut drept un Zeu al războiului – pricină nobilă ca să dau expresie publică unor atitudini emoționale – pot apărea enunțuri de *principii superioare comune*.

³⁰ Sursa: <http://www.dailymail.co.uk/news/article-2402713/Orana-Wildlife-Park-New-Zealand-The-zoo-tourists-caged-close-encounter-lions.html>

Figura nr. 35 – Fotografierea ca „abuz de prezență turistică”.

Sursa: <http://www.dailymail.co.uk/news/article-2402713/Orana-Wildlife-Park-New-Zealand-The-zoo-tourists-caged-close-encounter-lions.html>.

Figura nr. 36 – Fotografii cu alți „turiști fotografici”.

Sursa: <http://www.dailymail.co.uk/news/article-2402713/Orana-Wildlife-Park-New-Zealand-The-zoo-tourists-caged-close-encounter-lions.html>.

10.5. VÂNĂTOAREA FOTOGRAFICĂ DE GRAFFITI, STREET ART ȘI MURALISM – poate fi inclusă în aceeași categorie. Adesea, scopul său este transformarea în *wallpapers* pentru design, fashion etc. Lucrarea lui Banksy, *Tourist Information*, a fost realizată într-o pasarelă întunecată de pe Hackney Road, lângă Tower Hamlets, Londra. Se sugerează o capcană pentru turiști, conducându-i în zone periculoase (Figura nr. 37).

Figura nr. 37 – Colaj fotografic. Banksy-Hoddie-Tourist-Information – colaj de N. Perpelea.

Sursa: colecția proprie a autorului, N. P.

CÂTEVA CONCLUZII ȘI PERSPECTIVE

Deși introduce mai multe perspective critice asupra condițiilor de posibilitate ale *virtuților supererogatorii* ale fotografiei turistice, acest studiu are statutul unei încercări: a scăpa de tentațiile unui *studiu larmologic* al „poluării cu imagini” rezultate din practicile turistice de masă – agregate uneori de istorici în metafore greu de descâlcit prin cercetarea operațională: „căutarea în masă de variație într-un mediu străin, sub patronajul sigur al organizațiilor de turism” (Spode, 2002: 97). Dar chiar istoricii recunosc că „știința istoriei” abia dacă a luat în seamă puterea de influență a lui *homo turisticus*. După sociologul german H. Spode, una dintre cauzele acestei obtuzități este un exces de analiză a vechilor forme de călătorie, ironia fiind cel mai frecvent mijloc expresiv de a face *differentia specifica* dintre călători și turiști: „...celor din urmă le este proprie o lipsă structurală de originalitate și eroism, ei au izul masei vulgare. Călători pe *căi bătute*, turiștii au fost întotdeauna ținta disprețului criticii culturale, dar cel care ține la imaginea sa se consideră călător” (*Ibidem*).

Dar poate că în toate aceste categorii ad-hoc prezentate în acest studiu ar trebui să observăm mai cu seamă cum „suvenirurile fotografice”, chiar prin actul de a servi unor frivole nostalgii de conservare vizuală a obiectelor și a congela timpul pe peliculă, funcționează ca un soi de *ceasuri-bune-pentru-a-vedea* că și „viața altora este trăită, ca și a noastră” – unul dintre acei primi pași prin care să ne situăm împreună la același nivel de pretenție la demnitatea etică.

BIBLIOGRAFIE

1. Apter, E., Pietz, W. (1993). *Fetishism as cultural discourse*, Ed. by Cornell University.
2. Aristotel (1972), *Parva naturalia. Scurte tratate de științe naturale*, București: Editura Științifică.
3. Azoulay, A. (2008). *The Civil Contract of Photography*, New York: Zone Books.
4. Azoulay, A. (2015). *Civil Imagination: A Political Ontology of Photography*, London: Verso.
5. Baetens, B. (2013). The Photo-Novel: Stereotype as Surprise, *History of Photography*, 37: 2: 137–152. DOI: 10.1080/03087298.2012.703407
6. Barthes, R. (2010). *Camera luminoasă. Însemnări despre fotografie*, Cluj-Napoca: Idea Design & Print.
7. Bauman, Z. (2000). *Liquid Modernity*, Cambridge: Polity Press.
8. Bazin, A. (1985). „Ontologie de l'image photographique”, *Qu'est-ce que le cinéma ?* Paris: Le Cerf, 1985.
9. Beck, U. (1992). *Risk Society: Towards a New Modernity*, Sage Publications.
10. Benjamin, W. (2003). *L'œuvre d'art à l'époque de sa reproductibilité technique*, Paris: Allia.
11. Biraglia, A., Gerrath Maximilian, H.E.E., Usrey, B. (2018). Examining How Companies' Support of Tourist Attractions Affects Visiting Intentions: The Mediating Role of Perceived Authenticity, *Journal of Travel Research*, Volume 57, issue 6: 811–823.
12. Bodei, R. (2009). *Senzația de déjà vu*, București: Editura ART.
13. Boorstin, D. (1996). *Descoperitorii. O istorie a cautarilor omului pentru cunoașterea lumii și a lui însuși*, București: Editura Meridiane.
14. Bouillon, M-È. (2012), „Le marché de l'image touristique”, *Études photographiques*, nr. 30, 2012.
15. Buda, D.M. (2015). *Affective Tourism: Dark Routes in Conflict*, Routledge Taylor & Francis.
16. Burawoy, M. (2003). „Revisits: An Outline of a Theory of Reflexive Ethnography”, *American Sociological Review*, Vol. 68, nr. 5.
17. Butcher, J. (2003). *The moralisation of tourism: sun, sand... and saving the world?* New York: Routledge.
18. Butler, J. (2014). *Cadre de război. Figurile umanului și politicile suferinței*, Cluj-Napoca: Editura Casa Cărții de Știință.
19. Caraion, M. (2003). *Pour fixer la trace : photographie, littérature et voyage au milieu du XIXe siècle*, Droz.
20. Ceriani, G., Duhamel, Ph., Knafo, R., Stock, M. (2005). „Le tourisme et la rencontre de l'autre. Voyage au pays des idées reçues”, in *L'autre. Critiques, cultures et sociétés*, vol. 6: 71–82.
21. Chouliraki, L. (2015). Digital witnessing in conflict zones: The politics of remediation. *Information, Communication & Society*, 18(11): 1362–1377.
22. Copleston, F. (2000). *Istoria filosofiei*. Volumul II: Filosofia medievală, Editura ALL.
23. Cousin, S. (2011). „Destination authentique: Le tourisme, ou la quête (e)perdue de l'authenticité”, *Cahiers du musée des Confluences*, 8: 59–66.
24. Darbellay, F., Stock, M. (2012). „Tourism as complex interdisciplinary research object” in *Annals of Tourism Research*, vol. 39, nr. 1.
25. Derrida, J. (2000). *Of hospitality*. Stanford: Stanford University Press.
26. Du Cluzeau Cl. Origet, Le tourisme culturel. Dynamique et prospective d'une passion durable, DBS Gestion, 2013.
27. Equipe MIT, 2002, *Tourisme 1. Lieux communs*, Paris: Belin.
28. Fardon, R. et al. (2012). (eds). *Sage Handbook of Social Anthropology*. Volume 1, Sage publications.
29. Foggia, G. D. (2015). About the Anti-Figurativeness of #selfie. (Location of #selfie). *Networking Knowledge: Journal of the MeCCSA, Postgraduate Network*, 8(6).
30. Frosh, P. (2015). The gestural image: The selfie, photography theory, and kinesthetic sociability. *International Journal of Communication*, 9, 1607–1628.

31. Gillespie, A. (2006). Tourist photography and the reverse gaze. *Ethos*, 34 (3): 343–366.
32. Goffman, E. (1974). *Frame analysis: An essay on the organization of experience*, London: Harper and Row.
33. Goodwin, Ch. (2000). <Practices of seeing, Visual Analysis: an Ethnomethodological approach>, in Leeuwen, T., Jewitt, C., *Handbook of visual analysis*, London: Sage Publications.
34. Greg, R. (2007). *Cultural Tourism: Global and Local Perspectives*, Londres : Routledge.
35. Guerin, F. (2017). „Introduction: European photography today”, *Journal of European Studies*, vol. 47, 4: 331–341.
36. Gunthert A. (2016). „Une illusion essentielle. La photographie saisie par la théorie”, *Etudes photographiques*, 34 | Printemps 2016.
37. Gunthert, A. (2015). „La consécration du selfie”, *Études photographiques*, nr. 32, Printemps 2015.
38. Hare, R. M. (1981). *Moral Thinking*, Clarendon.
39. Hastrup, K. (1992). „Anthropological Visions: Some Notes on Visual and Textual Authority”, in Crawford, P.I., Turton, D. (eds), *Film as Ethnography*. Manchester: Manchester University Press.
40. Heidegger, M. (2005). *Sojourns*, Albany, NY: State University of New York Press.
41. Hume, L. D. (2014). *The Language of Souvenirs. A Design Theory for the Production of Tourist Souvenirs*, Routledge Taylor & Francis.
42. Igounet, V., Jarousseau, V. (2017). *L'Illusion nationale: deux ans d'enquête dans les villes FN*, Paris: Les Arènes, coll. Enquêtes.
43. Jay, M. (1993). „Les régimes scopiques de la modernité”, *Réseaux*, nr. 61, CNET.
44. Kane, C. (2018). The Toxic Sublime: Landscape Photography and Data Visualization, *Theory, Culture and Society*, nr. 35 (3): 121–147.
45. Koeniguer, A. (2011) „Le récit photographique dans les romans-photos de Marie Françoise Plissart et Benoît Peeters”, *Textyles [En ligne]*, nr. 40, 2011.
46. Kuhn, Th. (2008). *Structura revoluțiilor științifice*. București: Humanitas.
47. Kuntsman, A. (Ed.). (2017). *Selfie citizenship*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
48. Lipovetsky, G., Serroy, J. (2013). *L'esthétisation du monde. Vivre à l'âge du capitalisme artiste*, Paris: Éditions Gallimard.
49. MacCannell, D. (2011). *The Ethics of Sightseeing*, University of California Press.
50. MacCannell, D. (2012). „On the Ethical Stake in Tourism Research”, *Tourism Geographies* 14 (1): 183–94.
51. Olsen, K. (2002). „Authenticity as a concept in tourism research. The social organization of the experience of authenticity”, *Tourist studies*, Sage publications.
52. Pauchant, E. (2000). „Vous avez dit authentique ?”, *Espace*, nr. 169.
53. Pedregal, N. (2009), „Genealogy of troublesome relationship between anthropology and tourism”, *Pasos*, vol. 7, 1.
54. Perpelea, N. (2002). *Corpul comunicării provocat. Modele sociologice ale pragmaticii cognitiv-expresiviste*, București: Ed. Expert.
55. Perpelea, N., Vătășescu, D. (2013), „O modernitate tardivă și accelerată”, studiu în vol. colectiv *Capitalism și democrație*, A. Mamina (ed.), Târgoviște: Cetatea de Scaun.
56. Perpelea, N. (2018). *Media Hospitality of Diasporactivism and Diasporapathy in the News Community*, in Beciu, C., Carlan, A., Ciocea M., Madroane, D. (2018) *Debating Migration as a Public Issue: National Publics and Transnational Fields*, Ed. Peter Lang.
57. Picard, D., Pocock, C. și Trigger, D. (2015). *Tourism as theatre: performing and consuming indigeneity in an Australian wildlife sanctuary*, *Journal of Tourism and Cultural Change*, 12:3: 206–223.
58. Prosser, J. (2005). „Buddha Barthes: What Barthes Saw in Photography (That He Didn't in Literature)”, in Cunningham, D.I., Fisher, A. și Mays, S., eds. (2005). *Photography and literature in the twentieth century*. Newcastle-upon-Tyne, UK: Cambridge Scholars Publishing.
59. Raffnsøe, S., Gudmand-Høyer, M., Thaning, M. (2016). Foucault's dispositive: The perspicacity of dispositive analytics in organizational research, *Organization*, vol. 23, Issue 2.
60. Richards, G. (2007). *Cultural Tourism: Global and Local Perspectives*, Londra: Routledge.

61. Robinson, M., Picard, D. (2012). *Emotion in Motion: Tourism Affect and Transformation*, Ashgate.
62. Rosa, H. (2010). *Accélération. Une critique sociale du temps*, Paris: La Découverte.
63. Rouillé, A. (1982). *L'empire de la photographie: photographie et pouvoir bourgeois, 1839–1870*, Le Sycomore.
64. Schifirneț, C. (2016). *Modernitatea tendențială. Reflecții despre evoluția modernă a societății*, București: Editura Tritonic.
65. Sloterdijk, P. (2011). *Bubbles: Spheres Volume I: Microspherology*. Cambridge MA: MIT Press.
66. Snyder, J. (2016). „Photographie, ontologie, analogie, compulsion”, *Études photographiques*, nr. 34, Printemps 2016, [En ligne], mis en ligne le 27 mai 2016.
67. Sollers, Ph. (2005). „La mutation du divin”, în *L'infini* nr. 93, décembre 2005.
68. Spode, H. (2002). „Turistul”, în Ute Frevert, H.-G. Haupt (coord.). *Omul secolului XX*, București: Editura Polirom.
69. Sontag, S. (2014). *Despre fotografie*, Ed. Vellant.
70. Sullerot, E. (1963). „Photomanset œuvres littéraires: alibi ou évolution culturelle?”, in *Communications*, nr. 2, 1963: 77–85.
71. Tézenas, A. (2015). *I Was Here: Photographs of Dark Tourism*, Hardcover.
72. Tomlinson, J. (2007). *The Culture of Speed: The Coming of Immediacy*, London.
73. Tourism and cultural conflicts (1998). Edited by M. Robinson and P. Boniface. Centre for Travel and Tourism, University of Northumbria. Wallingford: CAB International.
74. Tucker, H. (2007). „Performing a Young People's Package Tour of New Zealand: Negotiating Appropriate Performances of Place”, *Tourism Geographies*, 9:2: 139–159.
75. Urry, J., Larsen, J. (2011). *The Tourist Gaze 3.0*, SAGE Publications.
76. Veron, E. (1998). *La sémiotique sociale. Fragments d'une théorie de la discursivité*, Paris: Presses Universitaires de Vincennes.
77. Wang, N. (2000). *Tourism and Modernity*. Amsterdam: Pergamon.
78. Zhao, S., Zappavigna, M. (2017). Beyond the self: Intersubjectivity and the social semiotic interpretation of the selfie. *New Media & Society*. DOI.org/10.1177/1461444817706074.

Surse online:

<http://evz.ro/parodie-bascalie-umor-mistouri.html>.
<http://gallica.bnf.fr>.
<http://www.guidafumettoitaliano.com/edicola-e-dintorni/passione-fotoromanzo>.
<http://www.ihtp.cnrs.fr/content/lillusion-nationale>.
<https://www.independent.co.uk/arts-entertainment/art/reviews/andreas-gursky-hayward-gallery-review-a8175891.html>.
<https://www.youtube.com/watch?v=Cfco-y1ip8>. Leaning Tower of Niles, IL – Americana and Oddities.
<http://www.lanouvellerepublique.fr>, 10 august, 2013.
<https://muromaestro.wordpress.com/2017/04/12/heidegger-e-camus-in-grecia/>
<https://www.nouvelobs.com/photo/20170825.OBS3786/le-boulevard-du-temple-la-premiere-photo-ou-apparaît-un-humain.html>.
<http://www.nytimes.com/2008/04/15/world/asia/15laos>.
<https://paris-luttes.info/roman-photo-le-printemps-sera-5563?lang=fr>
<http://www.paris-normandie.fr/actualites/economie/les-touristes-asiatiques-de-retour-a-giverny-HF9250339#>
https://www.persee.fr/doc/comm_0588-8018_1963_num_2_1_947.
<https://www.pinterest.com/odynovotours>.
<http://www.washingtontimes.com/news/2017/feb/3/trump-beheads-lady-liberty-new-issue-der-spiegel>.

PEER-ING IN THE ONLINE MIRROR: ROMANIAN ADOLESCENTS' DISCLOSURE AND MUTUAL VALIDATION IN PRESENTATIONS OF SELF ON SOCIAL MEDIA¹

MONICA BARBOVSCHI*

BIANCA BALEA**

ANCA VELICU***

ABSTRACT

Identity building, as a key developmental task for adolescents, is nowadays analysed as related to performative practices of self-presentation online on social media, where peer networks play a significant role through their role of reciprocal feedback and validation. Although at a declarative level young people's actions within their peer networks on social media are free and uninhibited choices, they do actually reflect the constraints of norms and practices within the group and the technological affordances of the medium. In this paper we describe the multiple negotiations and constraints adolescents face when constructing their self image on social media and how these practices evolve during different stages of their development. The analysis draws on qualitative data from young people aged 13 to 18 (8 single-sex focus groups, n=34) and survey data (1 102 self-administered questionnaires) collected within the Friends 2.0 project (2015–2017). Our findings reveal complex relations between practices of self-presentation and mutual validation by peers on social media, with the need for validation playing a significant role in young people's creating and curating their self-image online. Furthermore, enforced reciprocal norms about appropriateness and mutual surveillance create the field in which mechanisms of validation/invalidation are performed.

Keywords: self-presentation online, peer validation, online self-disclosure, adolescents, social media.

INTRODUCTION

Adolescence has been theorized as a period of increased insecurity related to one's identity, in which partial, temporary identities are formed (Bennet, 1999;

---

¹ This article was financially supported by the research grant UEFISCDI - PN-II-RU-TE-2014-4-1726 – code 168 of 01/10/2015, financed by the Programme PN- II – Human Resources of the Romanian Government, sub-programme Research projects for stimulating the formation of young independent research teams.

* Associated researcher, Institute of Sociology, Bucharest; e-mail: moni.barbovski@gmail.com.

** Associated researcher, Institute of Sociology, Bucharest.

Miles, Cliff, and Burr, 1998), with other people having a significant role in shaping them, in an iterative dynamic between privacy and sociability (Papacharissi and Gibson, 2011). Over the past decade, social network sites (SNSs) have become popular venues for young people connecting, communicating, and socializing, contributing majorly to processes of identity building and self-expression (Bargh, McKenna, and Fitzsimons, 2002; Livingstone, 2008) through continuously eliciting and incorporating peer feedback (Valkenburg and Peter, 2008). Notably, meeting the social and personal integrative needs is at the core of the gratifications young people obtain from social media, which accounts for the great appeal of the medium among young users (Taddicken and Jers, 2011).

As identity building is deeply relational (Valkenburg and Peter 2008), peers play a significant role in the adolescents' process of creating a coherent sense of self and self-image (Brown, 1990; Bukowski and Sippola, 2001). As Sonia Livingstone noted (2008), although at a declarative level young people's actions within their peer networks on social media are free and uninhibited, they do in fact reflect the constraints of norms and practices within the group as well as the technological affordances of the medium. Arguably, these constraints related to identity construction and expression shape the ways young people present themselves online. Peers cross-referencing each other and posting on each others' walls (e.g., tagging each other, giving *Likes*² to each other's posts) increase the status of profiles in a group of peers, in a mutually reinforcing, visible, relatively stable manner (Luders 2011; boyd, 2014). Nonetheless, there is no fixed self which gets projected onto a canvas of social interaction, but rather a process of folding and unfolding of the self on social media in a 'process of subjectivation' (Foucault, 1992) in which an individual engages with oneself and relates to others in a continuous process of building visibility, recognition, and esteem (Sauter, 2014; Van Krieken, 2012).

In this article, we build on several theoretical and analytical tools related to identity, self-presentation and impression management online for Romanian adolescents (13–14 and 15–18 years old), in order to reveal and discuss the dynamics of teens presenting themselves online and the mutually enforced peer constraints they experience on social media. We look at direct (self-) and indirect (other-perceived) constraints and reflect on the specific technical affordances of the media, as reflected in the young people's level of digital competencies. Drawing on a mixed methodology (qualitative and quantitative data collected between May 2016–March 2017), our study contributes to the research field on adolescents' self-presentation online through focusing on dynamics of friendship and mutual practices of validation on social media, taking into account distinct stages of adolescence and gender differences.

---

² Facebook allows for a series of reactions to other users' posts – in the form of *Liking*, *Comments* and more recently, reactions, such as *Heart*, signaling liking something a lot.

Romania provides an interesting context for research as an alternative to Western European studies. We follow the suggestion of Livingstone and Drotner (2011) to include cases of children's media cultures in other parts of the world, in an attempt to 'de-Westernise' research (Curran and Park, 2000) and counter universalistic assumptions about 'childhood' or 'media'. Furthermore, as a 'high use, high risk' and 'new use, new risk' country (Livingstone et al., 2011), Romania has seen the largest increase in social media use for adolescents, especially in the number of contacts on social media and use of publicly available profiles. Romania has shown the most dramatic growth of seven EU countries (from the EU Kids Online and Net Children Go Mobile projects) in social media use by young people 9 to 16 years old between 2011 and 2014, and has the highest number of young people with 100 + contacts, most of which have a public profile (Livingstone et al., 2014).

1. THEORETICAL OVERVIEW

1.1. THE SELF AND THE ROLE OF PEERS IN THE CONTEXT OF ADOLESCENTS' SOCIAL NETWORKING

Throughout the history of studies dealing with online versus offline identity, the classic dichotomy between online and offline identity has been replaced with the idea of an 'always on' personal presence, where online and offline identity are deeply interwoven (Cover, 2015), since digital media has 'infiltrated' the core of every aspect of everyday life. Our analysis draws on studies which acknowledge identity as performative, namely Goffman ([1959], 2002), for discussing identity as being 'constituted in the reiterative performances of selfhood that produce, retroactively, the illusion of an inner identity core' (Cover, 2015, XIV, building on Butler's theories). Looking at identity as a project, always under construction, allows us to explain at the same time users' self-presentation and all the performances aimed at influencing others (Goffman [1959], 2002). Although Goffman's original study referred to face to face interaction, his theory is especially suitable for analyzing interaction on social network platforms, where rules and etiquettes are essential and even more so for analyzing young peoples interaction on these platforms, as performing differently in divers contexts allow them to learn about social world and rules (Buckingham, 2008). Moreover, this also explains the demand for a coherent identity, which leads to self- and other-surveillance (Cover, 2015) or to social image constraints, as named by Kramer and Haferkamp (2011), following the model of Leary and Kowalski (1990). We rely in our article on the concept of self-disclosure, as a process of 'divulging self-information to a single or multiple others (...) with the type of information shared ranging from factual to personal, private or intimate details about the self' (Attrill et al., 2011: 1634).

Previous research on the role of online communication for adolescents' experiences of friendship and identity (Davis, 2012) has revealed that communicating online with peers promotes adolescents' sense of belonging and self-disclosure, two important peer processes that support identity development during adolescence. Other empirical evidence suggests that communicating online with peers has a positive effect on the quality of adolescents' friendships (Subrahmanyam and Smahel, 2011; Valkenburg and Peter, 2009, 2011). According to a study conducted by Christofides, Muise, and Desmarais (2009), increased time spent on Facebook, higher need for popularity and lesser awareness of consequences increased the likelihood of disclosure for adolescents.

1.2. THE CONSTRUCTION OF THE SELF ONLINE

In analysing our qualitative data, we took into account several analytical tools that dealt with strategies of creating specific images online – impression construction. First, we were persuaded by Leary and Kowalski's (1990) five variables that impact a person's impression construction as described by Kramer and Haferkamp (2011, 131–132), namely 1) the self-concept or the individual's perception of self; 2) the individual's desired identity; 3) specific role constraints within a social system, in the case of SNS including norms related to social behaviour online (e.g. how should one behave as a best friend, acquaintance, online contact, classmate etc.); 4) the current or potential social image – i.e., how a person thinks others currently or prospectively regard him/her, and finally 5) the target values – the anticipation of other people's values and adjusting the impressions in order to elicit desired reactions (Leary and Kowalski, 1990, see also the concept of 'packaging', Leary, 1995).

Moreover, we acknowledged Rettberg's (2017) three-parted model of self-representation in social-media, in which visual presentation (i.e. selfies and other images and icons that one posts online), written presentation (i.e. any blog comment or status update one writes on their own profile or on others' profiles), and quantitative presentation (i.e. any quantified description of a person, from sportive performances that are automatically shared by an app, to the number of *Likes* a post has or the number of friends) are to be found in online performance of self, sometimes overlapping.

Finally, we distinguish between two operating fields of performative identity on social media: one, related to profile management, the other related to the friends and the network, which further allows us to illustrate the iterative dynamics between self-presentation and the feedback/perceived input of others in a network of mutual surveillance (Cover, 2015). We note that if profile management is an attempt to maintain a coherent self-performance within the personal network, practices of others – such as tagging, commenting, 'disturbing' the past through bringing back old pictures – can be seen as 'disruptive', introducing multiple

co-existing identities (the others' representations of a person), through relinquishing some of the control one has over his/her own image.

2. RESEARCH QUESTIONS AND HYPOTHESES

The theoretical and analytical lenses were instrumental in developing our research framework and questions pertaining to the way adolescents construct and perform their identity online in the context of mutual peer surveillance on social media platforms. From the theoretical frameworks, we retained the ideas of performative and re-iterative identity online, which is interwoven with the offline identity; we further acknowledged the importance of online communication for promoting a sense of belonging (as a positive effect on the quality of adolescents' friendships) and self-disclosure (Subrahmanyam and Smahel, 2011; Valkenburg and Peter, 2009, 2011), which are in turn fostered by time spent on social networks with peers and the need for popularity (Christofides, Muise, and Desmarais, 2009). From the analytical frameworks (although noting they are not mutually exclusive), we used several elements which contribute to the dynamic of the performative online self: individual perception, desired identity, role constraints (including social norms), the potential social image (how one thinks they are perceived by others), and target values (as anticipation of people's values) (Leary and Kowalski, 1990), as well as the types of information which get sewn into the fabric of the online self, namely visual, written and quantifiable (e.g. number of *Likes*) information (Rettberg, 2017). Finally, the two dimensions of performative online identity (Cover, 2015) – the profile and the network – impacted by the practices of others in a mutual surveillance mechanism were taken into account in our research design.

Based on existing research, we put forth the following research questions (RQ) and hypotheses (H):

RQ1: How are the practices of self-disclosure and mutual validation between peers incorporated in the process of constructing and presenting one's self on social media?

RQ2: How do young people present themselves on social media and what are the self- and other-related constraints they display?

RQ3: Are there age and gender differences when it comes to self-disclosure and mutual validation practices on social media?

H3.1: Gender and age have a direct influence on the self-disclosure and validation practices.

RQ4: Are there any differences between the social media platforms when it comes to the practices of self-disclosure and mutual validation?

H4.1: The use of visual platforms (Instagram and Snapchat) has a direct influence on the self-disclosure and validation practices.

3. SAMPLE AND DATA COLLECTION

The present study relies on the qualitative (collected in spring 2016) and quantitative data (collected in winter 2016–2017) from the Friends 2.0 project in Romania. The project explores the meaning and quality of friendship for Romanian youth in the context of social media use and personal data misuse. In total, twelve in-depth group interviews and 1 600 self-completed questionnaires with adolescents 11–18 years old were collected. The interviews and questionnaires were conducted in selected schools from two urban areas following the ethical guidelines for conducting research with children and young people. For the purpose of this study we considered only children 13–18 years old since we presumed younger children as not perceiving accurately the constraints of others (Pasquier, 2008; Valkenburg and Peter, 2008) and taking into consideration the formal age restrictions for using social media (e.g. above 13 for using most social media outlets at the time the article was written). To address the research questions formulated above and following the sequential exploratory research design strategy (Creswell, 2003) of the Friends 2.0 project, the present study proposes to first explore our research questions based on the qualitative data and further expand and test the findings of the qualitative analysis using the quantitative data.

3.1. QUALITATIVE DATA

In total 8 single-sex focus groups were analysed ($N=32$), out of which four with 13–14-year-olds and four with 15–18-year-olds. Drawing on Leary and Kowalski's (1990) work, using the *Nvivo* software, several themes (e.g. self-disclosure; perception about practices of self-disclosure; validation, mutual and one sided; perception about validation online) were discerned in order to analyse these interviews. We expected to find differences in the way children manage their self-image online among the 13–14 and 15–18 age groups. Also we were interested in gender differences within these age groups.

3.2. QUANTITATIVE DATA

After considering only 13–18 years old children from the initial sample (as explained above), the resulting sample consisted of 1 102 children which use at least one of the Facebook, Instagram, Whatsapp or Snapchat social networks, of whom 50.5 percent were boys and 49.5 percent girls, with an average age of 15.41 ($SD=1.56$).

3.3. MEASURES

One of the main objectives of the Friends 2.0 project was to construct a tool that measures the quality of friendship for Romanian youth in the context of social

media use. Therefore, following the work of Ladd et al. (1996) and Bukowski et al. (1994), we developed a Friendship Quality Scale adapted for social media use on the basis of five dimensions: validation, self-disclosure, aid/help, conflict, and exclusivity. In total, 33 items were measured on a Likert-type scale with three response categories (1=Never; 2= Sometimes; 3= Often). Children were asked to answer the questions thinking about their best friend. The scale development and validation procedures suggested in literature were taken into consideration. The reliability and construct validity were tested by using Factor Analysis techniques with the SPSS software version 21.0. Parameter estimates lie within the acceptable range (i.e. Cronbach alpha values for each dimension $> .700$; KM0 measure of Sampling adequacy $> .800$; one factor extracted using Principal axis factoring method). Since the quantitative analysis is a follow-up of the qualitative findings, for the purposes of the present study only validation and self-disclosure dimensions will be described in *Table 1*.

Table 1

Self-disclosure and validation practices.

Self-disclosure practices (Alpha = .794, N = 7)
S1. When something bothers me I always talk to my friend.
S2. I trust I can tell my friend what interests me without fearing I will be judged.
S3. I feel free and comfortable to talk to my friend through text messages without fearing they might get public.
S4. When I have a personal problem, my friend talks to me at any time and for as long as I need.
S5. There are things I do only together with my friend.
S6. Sometimes I give my phone to my friend to see my conversations with other people.
S7. When something happens in my life, my friend is among the first to know.
Validation practices (Alpha = .710, N = 8)
V1. My friend says I am his/her friend.
V2. My friends say I am trustworthy.
V3. My friends say I am cool.
V4. My friend <i>Likes</i> / appreciates what I post on social network sites.
V5. My friend shares (on their wall) what I post on social network sites.
V6. My friend has a profile or a cover picture where I also appear.
V7. If my friend posts something, I check it out because I know from the start I will like it.
V8. I am interested in the events, posts, and articles my friend is interested in too.

In order to test for the hypotheses 3.1 and 4.1 formulated above, based on these dimensions two dependent variables were composed. Each one represents the average score that 13–18-year-olds made on a measure of self-disclosure and validation practices with a range of 1 (low level of self-disclosure/validation) to 3 (high level of self-disclosure/validation). See *Table 2* and *Table 3* for the means and standard deviations for each of the eight groups.

Table 2
Descriptives for self-disclosure score.

	N	Mean	Std. Deviation
Total	1102	2,49	0,43
Girls	560	2,65	0,37
Boys	542	2,32	0,43
13–14-year-olds	371	2,40	0,46
15–18-year-olds	731	2,53	0,41
Instagram users	760	2,58	0,39
Non-Instagram users	342	2,30	0,47
Snapchat Users	638	2,60	0,38
Non-Snapchat users	465	2,33	0,46

Table 3
Descriptives for validation score.

	N	Mean	Std. Deviation
Total	1056	2,24	0,37
Girls	534	2,33	0,33
Boys	522	2,14	0,38
13–14-year-olds	353	2,20	0,38
15–18-year-olds	703	2,26	0,36
Instagram users	731	2,32	0,33
Non-Instagram users	325	2,06	0,39
Snapchat Users	614	2,35	0,31
Non-Snapchat users	442	2,09	0,39

4. RESULTS

4.1. SELF-PRESENTATION AND MUTUAL VALIDATION

RQ1: How are the practices of self-disclosure and mutual validation between peers incorporated in the process of constructing and presenting one's self on social media?

Some young people in our sample, boys and girls alike, show a great deal of awareness about the importance of the number of comments and *Likes*: 'I often upload a video and I receive about... in the beginning I used to receive 5–6 *Likes* per share and for pictures around 30, now I receive 140–150 *Likes* per pictures and for a normal share up to 20–25 *Likes*' (boys, 15–17, Cluj). It is especially the younger group (13–14-year-olds) who displays a meticulous self-management of their online presence, some even a high degree of confidence about their own personal capital online or competitiveness over popularity: 'there is a bit of competition between us, who gets the most *Likes*' (girls, 13–14, Bucharest).

The need for validation plays an important role in young people's creating

and curating of their self-image online; moreover, enforced reciprocal norms about appropriateness and mutual surveillance (Cover, 2015) set the field in which mechanisms of validation/invalidation are performed. Furthermore, the specific technical affordances of social media platforms (e.g. the *Likes*, the comments, and more recently, Facebook's 'reactions') offer a straightforward repertoire for communicating approval or disapproval, and finally, those said affordances are clearly linked to learned skills of social media literacy, which have a developmental trend, with older teenagers being more aware of both technical specificities and social rules of engagement (Livingstone, 2014). The act of self-monitoring and waiting for validations enforce one another: 'I mean, there are some pictures of yourself that you like, you look really good and you really want to put them on Facebook and you don't want to logout, you want to see in three minutes, how many *Likes* do you get? In a minute? How about in one hour?' (girls, 13–14, Cluj). They talk even of ritualised demands of mutual validation, for example sending each other private messages in the form of 'Like + Com' – *Like* and comments – followed by a *Heart* sign, to put the request in mild, innocent terms (girls, 13–14, Bucharest). The business transaction model of *Likes* is something that has changed in time, as girls mention: 'I was of a more tender age and I used to take everything to heart and for me the thing with the *Likes* was like a business (laughs). Maybe it's too much to call it that, but I was telling a friend "I give you one *Like* now, and you give me two back"' (girls, 13–14, Bucharest).

For some the *Likes* are important as they offer confirmation of what they do, of their activities and hobbies, another important route for building a positive self-image: 'I like to take pictures, like. I am a biker and a skater, and I usually post pictures with the longboard [...] and you feel good when you see that someone else appreciates what you like. And the *Likes* are not necessarily just a way to attract the person, to attract someone's attention' (boys, 1–17, Cluj). The social media architecture allows for instant notification of the *Likes* and comments, alerting one to the attention they raised, reiterating the surveillance and validation effects. In terms of controlling their self-image displays online, older adolescents report a tight control over tags in pictures: 'I have to control all the time, on Facebook and on Instagram as well, what tags appear on my profile and if it's ok or not to be tagged before, I mean someone tries to tag me and I get notified' (girls, 16–17, Bucharest)³.

4.2. RECIPROCAL MONITORING AND CONSTRAINTS

RQ2: How do young people present themselves on social media and what are the self- and other-related constraints they display?

Regarding mutually enforced rules, there is a perceived pressure towards reciprocity, as a combination of validating the content and/plus validating the

---

³ Facebook allows for controlling being tagged in pictures by allowing the user to pre-approve the tags of others.

person posting the content, although this pressure is felt less by older teenagers. Commenting on the pictures of others is a practice reserved for the circle of friends, proving a sense of social netiquette which they recognise they learnt in time and is embedded within perceived gender role differences. Girls especially feel the pressure of mutual validation and state that failing to oblige is a faux-pas: 'Sometimes I give *Likes* when I like the picture, other times out of obligation. [...] I mean, for example, it's my best friend, and even if I don't like the picture at all, even if it's ugly, I have to *Like* it.' (girls, 13–14, Bucharest). Conversely, boys tend to find strategies which make complying to the game of mutual validation through *Likes*, especially in the case of couples behaviours, as easy as possible: 'Usually I put them on "see first" and they stick directly in the News Feed and the first things that pop up are from that person and we give them *Likes* more easily' (boys, 15–17, Cluj).

Another rule is the rule of uniformity and equal treatment of friends when it comes to tagging behaviours; if there are several friends in a picture and you tag one, you have to tag everyone: 'it seems normal to me to tag everyone, or no one' (boys, 13–14, Bucharest). There is also the ritual of tagging each other in common pictures at special events (girls, 13–14, Bucharest). Another rule of engagement is not bringing back old photos through *Likes* and comments. If for some young people the rule developed after the misuse of old images by a friend put him or her in a awkward public situation by confronting the current self with an older and uncomfortable one, therefore transforming them into a teasing target for others, *Liking* an old photo is unacceptable as it could be interpreted as an expression of romantic interest in that other person – the '*Liker*' seeming too eager to display his or her interest (boys, 15–17, Bucharest): 'I give *Likes*, yes, but not if it's from autumn 1900 [...] and then she says "look at this guy, he's checking my pictures"' (boys, 13–14, Bucharest).

Nonetheless, despite the minute care young people show in curating their self-image online, a sense of lack of control over one's image is transparent. As identity is built not only directly but also indirectly through others' activities online – in the form of comments and likes (Cover, 2015) – young people expect a degree of lack of control, and sometimes no control, over their own self online, the publicness of their online identities being taken for granted. Male participant 1: 'Nobody asked my permission for tagging me on a photo. If I don't like the picture and I don't want it on my timeline, I just untag it.' Male participant 2: 'Or you just delete it from your timeline. You don't even have to untag' (boys, 16–17, Bucharest). Consequently, they feel free to act in a similar non-consensual way, taking advantage sometimes of others' lack of digital literacy: 'She asked me to delete the picture because I don't know what she didn't like... left eyebrow from the right eye [laughter], and she asked me to delete it. And I said "OK, I will". But I didn't, I just untagged her and she didn't see the picture anymore. She didn't think the picture will stay' (boys, 16–17, Bucharest).

4.3. DEVELOPMENTAL AND GENDER DIFFERENCES

RQ3: Are there age and gender differences with regards to self-disclosure and mutual validation practices on social media?

Some older adolescents, boys and girls alike (and from wealthier backgrounds) tend to be very critical towards self-disclosure of personal feelings and emotion online, seeing this behaviour not as a genuine need for empathy, but as attention-seeking behaviour, the subsequent reaction being to unfollow or block those who display it. Moreover, those who are critical of online self-disclosure behaviour tend to 'distinguish' (Bourdieu, 1984) themselves from those 'pathetic' people, that are seen as 'the others': younger children or elderly people, or people with a lower socioeconomic status: 'My dad comes from a village – I'm not ashamed to admit this – and somehow I befriended someone... two people from that village: one, a friend of mine with quite a good socioeconomic status, better than average, and a girl, who does not have one (N.A.: the child's understanding of SES). And that girl, whenever something upsets her, she always posts it on Facebook. And I saw friends who repost posts of friends of friends and it appeared on my wall. And it was something pathetic and I clicked to see who could post something like that. And I saw that people who usually *Like* things like these are from Sector 5–6 (N.A.: perceived as poorer areas in Bucharest, as related to Sector 1, where the school in which the interview took place was situated) – I come from there too, but...' (boys, 16–17, Bucharest).

Furthermore, older adolescents have a more ambiguous attitude towards collective identities that are taken on uncritically. On one hand, they reject and quickly unfollow any uncritical self-presentation and performative identity they perceive as problematic, such as the religious one: 'For example, there are the religious posts on Facebook, with "*Like* if you are on Jesus' side" and [...] I think it's absurd, or "Write Amen if you believe in Jesus". And then I see friends, well not friends, but acquaintances who write "Amen". And then I *Unfollow* until I no longer receive these posts' (boys, 16–17, Bucharest).

However, adolescents do construct themselves socially, developing a sense of community (Buckingham, 2008) but that is stripped off by any traditional meaning. Thus, most young people eagerly engage in popular practices online, such as answering to 'online challenges', enrolling therefore in stakeless collectivity (as opposed to meaningful collectivities, such as a religious or political one), as most of the time they don't know the official 'cause' that a challenge represented (e.g. even though they participated in Ice bucket challenge, they didn't know that the challenge was supposed to support Amyotrophic lateral sclerosis). As a practice of 'distinction', we noticed the pressure they face not to be associated with the 'wrong' people, meaning those who are not accepted by their 'significant others' (Vygotsky, 1980), be that parents at a younger age, or peers later in adolescence (Pasquier, 2008). The 'wrong person' could take on different identities, based on

life-styles different from their own, racial differences, and, when it is about a girl, judgement on her morality and bad reputation. This pressure and the practices they develop accordingly (e.g. hiding the list of friends or relying on a huge number of friends among which the 'wrong persons blend in', as one of the boys reported), rely on two of the above mentioned constraints, namely social image and target values (Kramer and Haferkamp, 2011).

Younger girls also state the distinction between giving *Likes*, which can be dispensed in a more generous fashion, and *Hearts*, which are reserved for BFFs, that is to say other girls. The *Likes* frenzy and the chase for approval in the form of collecting *Likes* is manifested more in the 13–14 age range, and less by older teenagers, who display more selective validation practices, reserved for close connections: 'I comment on the posts of close persons, I give *Likes* just to close persons, to boys I have already talked to and to people I have already gone out with in the past, but now I don't talk to that much. I don't really post and I don't check who gives me *Likes*' (girls, 15–17, Cluj). The rules of engagement require that boys show more self-restraint in vanity displays, as reported by boys in our study: 'There's a boy has more than one thousand *Likes*... and until he reached one thousand, he shared his picture every week. [...] Between 800 and 1 000, it's hard to make another 200 *Likes*, if you don't have friends to give them to you. So he was re-posting every week. And in several months he reached one thousand. [...] I find it a bit over the top.' (boys, 17–18, Bucharest). Differences are further claimed by boys reporting not being bothered when tagged in a 'bad picture' as they are confident everyone would know the 'reality' is better than the projected misrepresented image: 'Friends know me, they know how I am, so when they see a picture in which I look bad, they do not change their opinion of me. The good pictures are on my profile. But if I really dislike the picture, then I delete it, I don't have to ask the person to delete it' (boys, 16–17, Bucharest).

Gender differences in the need for self- and mutual validation online are apparent, with girls displaying a more acute need for validation on social media in the form of *Likes*, *Comments* and *Hearts*, Facebook's 'reactions', which is not to imply that boys do not care at all. The differences are also stereotypically reinforced in young people's discourse, with boys claiming girls care more about their image online. However, gender differences become irrelevant when the 'professionalization' of the image takes place (e.g. self-presentation related to 'professional' activities or hobbies which require exposure and visibility). In these cases, popularity as a supreme value is partially achieved 'naturally', as all pictures automatically receive 400 *Likes*. However, their popularity is also achieved through assiduous work of self-presentation, in which the popular kids can get away with questionable or blamable things.

H3.1: Gender and age have a direct influence on the self-disclosure and validation practices

The quantitative data confirmed some of the trends observed in our focus groups. A Pearson correlation coefficient was computed to assess the relationship between the amount of self-disclosure and validation practices. There was a positive correlation between the two variables, $r = 0.585$, $n = 1\,032$, $p < .001$. Overall, there was a strong, positive correlation between self-disclosure and validation practices: more self-disclosure practices generate more validation practices and vice versa. A series of one-way analyses of variance (ANOVA) were performed to examine the hypotheses questioning whether gender, age and network type influence the practices of self-disclosure and (mutual) validation for 13–18-year-olds. The test for normality, for all subsequent analyses, examining skewness and kurtosis values for the dependent variables within the groups of the categorical variables, indicated acceptable limits of ± 2 (Trochim and Donnelly, 2006; Field 2009; George and Mallery, 2010; Gravetter and Wallnau, 2014). However, the *Levene's F* test revealed that the homogeneity of variance assumption was not met ($p < .001$). As such, the *Welch's F* test was used (which does not assume the homogeneity of variance). An alpha level of .05 was used for all subsequent analyses.

As expected, there were statistically significant differences in regards to self-disclosure (*Welch's F* (1,1065) = 188.130, $p < .001$) and validation (*Welch's F* (1,1030) = 74.21, $p < .001$) scores between boys and girls, with girls reporting higher self-disclosure and validation levels. These differences hold even when age is taken into account (13–14 years old girls vs. boys; 15–18 years old girls vs. boys). When tested for differences based on age (dummy variable, 1 = 15–18 years old; 0 = 13–14 years old), the ANOVA analyses indicated significant differences of self-disclosure (*Welch's F* (1, 673.877) = 21.69, $p < .001$) and validation (*Welch's F* (1,681.35) = 7.195, $p < .001$) scores between younger children and older ones. However, if gender is considered, the analyses reveal that younger girls do not differ from older ones in terms of validation practices (*Welch's F* (1, 408.52) = 2.839, $p = .093$), proving that, for girl's validation practices are intrinsic to a friendship relationship and not practices linked to a development stage.

RQ4: Are there any differences related to platforms in the practices of self-disclosure and mutual validation on social media?

Self-presentation within the context of friendship and network is greatly shaped by the platform on which they act and the kind of gratifications they expect to receive (Taddicken and Jers, 2011). For example, the selectiveness of Instagram allows for more freedom in liking others' photos, whereas on Facebook the same practice becomes 'noise' for others: 'On Instagram, I follow only things that have a great potential that I will enjoy them; therefore, on Instagram, my entire news feed is *Liked*. On the contrary, on Facebook very few are liked, because they come from news pages and I don't *Like* them because I know this will appear on my friend's news and maybe they don't like this' (boys, 16–17, Bucharest).

Nevertheless, sometimes older children, especially boys, prize themselves in being as in-active as possible online – one even showed indignation when the

researcher suggested otherwise. Inactivity becomes a form of self-presentation, a way of being coherent sometimes with their own self-image, reinforced by peers: 'It's not necessarily shame, but I am simply not used to posting on social media, I mean the first picture I post to be a picture of myself? I don't know how to start, I think the majority would say "Wow! You posted something, what happened?!"' Everyone knows I do not post on Facebook' (boys, 16–17, Bucharest). Another reason for being rather passive consumers is their permanent awareness that everything that is written by them online can be used against them – '*verba volant scripta manent*'. However, the older group is more preoccupied with the impact of what they disclose on their future image, whereas younger one cares more about the impact their written opinion could have on their current relationships.

H4.1: Visual platforms (Instagram and Snapchat) have a direct influence on the self-disclosure and validation practices

As expected, there were statistically significant differences of self-disclosure and validation scores between those who are using Instagram or Snapchat networks and those who are not, as determined by several one-way ANOVA analyses (positive effect on self-disclosure and validation practices among adolescents). The differences remain significant when age and gender are taken into account, with older children and girls reporting more validation and self-disclosure practices. For the same reasons as discussed within the H1 hypothesis, we report on *Welch's F* test values.

Therefore, by using photo sharing platforms like Instagram and Snapchat, adolescents engage in more validation practices with their best friends (Instagram: *Welch's F* (1, 531.76) = 107.93, $p < .001$; Snapchat: *Welch's F* (1, 817.84) = 125.95, $p < .001$) and are more likely to disclose themselves to their best friends (Instagram: *Welch's F* (1, 555.94) = 90.32, $p < .001$; Snapchat: *Welch's F* (1, 877.36) = 106.62, $p < .001$).

5. DISCUSSION AND CONCLUSIONS

For adolescents, being seen by those who they wish to be seen by, and in the ways they wish to be seen, are key motivations for using social network sites (Oolo and Siibak, 2013). Our study revealed how identity is constructed using the practices of self-presentation and mutual validation with peers on social media. The need for validation plays an important role in young people's drive to create and curate their self-image online; however, enforced reciprocal norms about appropriateness and mutual surveillance (Cover, 2015) set the field in which mechanisms of validation and invalidation are performed.

The question whether online identity transcends social desirability or acts under the same constraints as offline identity is a legitimate one in relation to adolescents' performative identity on social media, with studies claiming that the

online gives people a unique opportunity to present themselves as they really are (Livingstone, 2008), free from physical or corporeal limitations (boyd, 2014), also without being constrained by different role values. Furthermore, social media enhances certain specificities relevant for adolescent identity formation, such as amplifying dimensions of self-identity, extending group identities and creating more venues for preferred activities, groups, and beliefs (Shapiro and Margolin, 2014). However, one can claim that online identity is actual very similar to the offline (Cover, 2015). The *construction* of online identity does not take place in a vacuum, but in a space that is governed by its own formal and informal rules. Furthermore, since users reflect on and edit their profiles, it means that all the decisions taken when constructing their online identity have in mind other users (Williams, 2007). The results of our study do not confirm Cover's theory (2015); adolescents still discern between online and offline identities, with an increased value placed at times on the latter for its perceived controllability in terms of self-presentation (Williams, 2007), and at other times on the former, which allows for a greater control over audiences and 'target values' (Kramer and Haferkamp, 2011). They are equally aware of online self-presentation being more durable, especially in its written form, with an expected impact on future online selves, which highly influences their online performative presentation practices. Nevertheless, adolescents do promote a discourse about authenticity, claiming coherence between their two identities, online and offline. In this regard, we retain Cover's idea (2015) that we bear witness to an 'illusion' of an inner self created by repetitive performances as insightful. In addition to following young people's negotiations between self/other and online/offline, our data touched on the specific dynamics triggered by the developmental stage of adolescence, as a period crucial for the psychological development of selfhood (Peter and Valkenburg, 2011), for development of social and cultural literacy (Pasquier, 2008) and as well for digital skills (Livingstone, 2014).

With regard to identifications and categorization online, adolescents create identities by distinguishing themselves from and with groups, as the core of performative identity (Buckingham, 2008). Validating each other in informal groups is conducive to constructing identity, but the practices of *Unfriending* or *Unfollowing* can be understood from the same perspective, as a form of concern for their image not to be associated with what they perceive as problematic ideas or practices. In this regard, one can agree with Zygmunt Bauman's idea (2016) that we assist, in the era of social media, to a global echo chamber, in which those who do not fit are simply rejected, without any attempt for understanding them.

Finally, specific technical affordances offer very precise repertoires for communicating approval or disapproval according to the kind of gratifications they expect to receive (Taddicken and Jers, 2011), while affordances are clearly linked to learned skills of social media literacy, which have a developmental trend, e.g. older teenagers being more aware of both technical specificities and social rules of

engagement (Livingstone, 2014). We share the recent concerns related to image-based platforms as venues for adolescent developing anxiety and dissatisfaction with their bodies when comparing themselves with more attractive peers on Instagram or Snapchat (RSPH – YHM 2017). Adolescents in our study who use image-based platforms like Instagram or Snapchat are also in need for more validation from their peers and to share more of themselves with their friends.

Social media can act as effective platforms for positive self-expression, by letting young people experiment with different aspects of self, as well as display themselves and validate each other through specific mechanisms as put in place by technical affordances. Along the way, they learn to navigate the social norms, including pressures for mutual validation, on venues of mediated sociability. Our study offered a complex picture of these processes, embedded in different stages of adolescent development, and contributed to the body of research related to adolescent identity construction and presentation of self in the context of peer relationships as shaped by use of social media. We welcome further research addressing the long-term effects of engaging with performative identity on online peer networks as the adolescents of today transition into young adulthood.

REFERENCES

1. Attrill, A. and Jalil, R. (2011). Revealing only the superficial me: Exploring categorical self-disclosure online. *Computers in Human Behavior*, 27 (5), 1634–1642. <http://doi.org/10.1016/j.chb.2011.02.001>.
2. Bargh, J.A., McKenna, K. and Fitzsimons, G.M. (2002). Can you see the real me? Activation and expression of the “true self” on the internet. *Journal of Social Issues*, 58(1): 33–48. DOI: 10.1111/1540-4560.00247.
3. Bauman, Z. (2016, January). Social media are a trap. *El Pais*. http://elpais.com/elpais/2016/01/19/inenglish/1453208692_424660.html
4. Bennet, A. (1999). Subcultures or neo-tribes? Rethinking the relationship between youth, style and musical taste. *Journal of Sociology*, 33 (3): 599–617.
5. Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Routledge and Kegan Paul.
6. Boyd, D. (2014). *It's complicated: The social lives of networked teens*. New Haven, CT: Yale University Press.
7. Brown, B.B. (1990). Peer groups and peer cultures. In S.S. Feldman and G.R. Elliott (Eds.), *At the threshold: The developing adolescent* (171–196). Cambridge, MA: Harvard University Press.
8. Buckingham, D. (2008). Introducing identity. In D. Buckingham (Ed.), *Youth, identity, and digital media* (1–24). Cambridge, MA: MIT Press.
9. Bukowski, W.M. and Sippola, L.K. (2001). Groups, individuals, and victimization: A view of the peer system. In J. Juvonen and S. Graham (Eds.), *Peer harassment in school: The plight of the vulnerable and victimized* (355–377). New York: Guilford Press.
10. Bukowski, William M., Betsy Hoza, and Michel Boivin. (1994). Measuring friendship quality during pre- and early adolescence: The development and psychometric properties of the Friendship Qualities Scale. *Journal of social and Personal Relationships* 11, no. 3: 471–484.
11. Christofides, E., Muise, A. and Desmarais, S. (2009). Information disclosure and control on Facebook: Are they two sides of the same coin or two different processes? *CyberPsychology*

- and Behavior*, 12: 341–345.
12. Cover, R. (2015). *Digital Identities. Creating and Communicating the Online Self*. London: Academic Press, Elsevier.
  13. Creswell, J. (2003). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches*. Thousand Oaks: Sage.
  14. Davis, K. (2012). Friendship 2.0: Adolescents' experiences of belonging and self-disclosure online. *Journal of Adolescence*, 35: 1527–1536. DOI: 10.1016/j.adolescence.2012.02.013.
  15. Field, A. (2009). *Discovering statistics using SPSS*. London: SAGE.
  16. Foucault, M. (1992). *The Use of Pleasure: The History of Sexuality*, vol. 2. Harmondsworth: Penguin.
  17. George, D. and Mallery, M. (2010). *SPSS for Windows Step by Step: A Simple Guide and Reference, 17.0 update* (10a ed.). Boston: Pearson.
  18. Goffman, E. (2002). *The presentation of self in everyday life*. 1959. Garden City, NY.
  19. Gravetter, F. and Wallnau, L. (2014). *Essentials of statistics for the behavioral sciences* (8th ed.). Belmont, CA: Wadsworth.
  20. Kramer N.C., Haferkamp, N. (2011) Online Self-Presentation: Balancing Privacy Concerns and Impression Construction on Social Networking Sites. In S. Trepte and L. Reinecke, (Eds.), *Privacy Online*. Springer Science and Business Media: 131–132.
  21. Ladd, Gary W., Kochenderfer Becky J., and Coleman Cynthia C. (1996). Friendship quality as a predictor of young children's early school adjustment. *Child development* 67, no. 3: 1103–1118.
  22. Leary, M.R. (1995). *Self presentation: impression management and interpersonal behavior*. Brown and Benchmark, Madison.
  23. Leary, M.R. and Kowalski, R.M. (1990). Impression management: a literature review and two-component model. *Psychology Bulletin*, 107: 34–47.
  24. Lee, A. and Cook, P.S. (2015). The conditions of exposure and immediacy: internet surveillance and generation Y. *Journal of Sociology*, 51: 674–688. <http://dx.doi.org/10.1177/1440783314522870>.
  25. Livingstone, S. (2008). Taking risky opportunities in youthful content creation: teenagers' use of social networking sites for intimacy, privacy and self-expression. *New Media & Society*, 10(3): 393–411.
  26. Livingstone, S. (2014). Developing social media literacy: how children learn to interpret risky opportunities on social network sites. *Communications*, 39 (3): 283–303. ISSN 0341-2059.
  27. Livingstone, S., Mascheroni, G., Ólafsson, K. and Haddon, L. (2014). *Children's online risks and opportunities: Comparative findings from EU Kids Online and Net Children Go Mobile*. EU Kids Online reports. Available at: <https://www.slideshare.net/sonialivingstone/eu-kids-online-net-children-go-mobile-comparative-report-2014>.
  28. Livingstone, S., Ólafsson, K. and Staksrud, E. (2011). *Social networking, age and privacy*. London, UK: EU Kids Online.
  29. Livingstone, Sonia and Drotner, Kirsten (2011) Children's media cultures in comparative perspective. In: Nightingale, Virginia (Ed.), *The Handbook of Media Audiences. Global media and communication handbook series (IAMCR)*. Wiley-Blackwell Publishing, Oxford, UK: 405–424. ISBN 9781405184182.
  30. Luders, M. (2011). Why and how online sociability became part and parcel of teenage life. In R. Burnett, M. Consalvo and C. Ess (Eds.), *The handbook of internet studies* (p. 452–469). Oxford: Blackwell.
  31. Miles S, Cliff, D. and Burr V. (1998). Fitting in and sticking out': consumption, consumer meanings and the construction of young people's identities. *Journal Youth Studies* 1998; 1: 81–96.
  32. Oolo, E. and Siibak, A. (2013). Performing for one's imagined audience: Social steganography and other privacy strategies of Estonian teens on networked publics. *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace*, 7 (1), article 1. DOI: 10.5817/CP2013-1-7.
  33. Papacharissi, Z. and Gibson, P.L. (2011) Fifteen minutes of privacy: Privacy, sociality, and publicity on social network sites. In Trepte S, Reinecke L, eds. *Privacy online: Perspectives on privacy and self-disclosure in the social web*. London: Springer: 75–89.

34. Pasquier D. (2008) From Parental Control to Peer Pressure: Cultural Transmission and Conformism. In Drotner K, Livingstone S, eds. *The International Handbook of Children, Media and Culture*. London: SAGE Publications, p. 448–459. Ltd. <http://doi.org/10.4135/9781848608436.n27>.
35. Rettberg, J.W. (2017). Self-Representation in Social Media. In J. Burgess, A. Marwick and T. Poell (Eds.), *SAGE Handbook of Social Media*. Sage.
36. Ringrose, J., and Rawlings, V. (2015). Posthuman performativity, gender and “school bullying”: Exploring the material-discursive intra-actions of skirts, hair, sluts, and poofs. *Confero: Essays on Education, Philosophy and Politics*, 3 (2): 1–37.
37. Royal Society For Public Health and Young Health Movement (2017). *#Status of Mind report. Social media and young people's mental health and wellbeing*. Available at: <https://www.rsph.org.uk/our-work/policy/social-media-and-young-people-s-mental-health-and-wellbeing.html>
38. Sauter, T. (2014). What's on your mind? Writing on Facebook as a tool of self-formation. *New Media and Society*, 16(5): 823–839. DOI:10.1177/1461444813495160.
39. Shapiro, L.A.S. and Margolin, G. (2014). Growing Up Wired: Social Networking Sites and Adolescent Psychosocial Development. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 17 (1), 1–18. <http://doi.org/10.1007/s10567-013-0135-1>
40. Subrahmanyam, K. and Smahel, D. (2011). *Digital youth: The role of media in development*. New York: Springer.
41. Suler J. (2004). The online disinhibition effect. *CyberPsychology & Behavior*, 7: 321–326.
42. Taddicken, M. and Jers, C. (2011). The uses of privacy online: Trading a loss of privacy for social web gratifications? In S. Trepte & L. Reinecke (Eds.), *Privacy online: Perspectives on privacy and self-disclosure in the social web* (143–156). London: Springer.
43. Trochim, W.M. and Donnelly, J.P. (2006). *The research methods knowledge base* (3rd ed.). Cincinnati, OH: Atomic Dog.
44. Valkenburg P.M. and Peter J. (2008). Adolescents' identity experiments on the internet: Consequences for social competence and self-concept unity. *Communication Research*, 35: 208–231.
45. Valkenburg, P.M. and Peter, J. (2009). Social consequences of the Internet for adolescents: a decade of research. *Current Directions in Psychological Science*, 18 (1):1–5.
46. Valkenburg, P.M. and Peter, J. (2011). Online communication among adolescents: an integrated model of its attraction, opportunities, and risks. *Journal of Adolescent Health*, 48 (2):121–127.
47. Van Krieken K. (2012). *Celebrity society*. New York: Routledge.
48. Vygotsky, L.S. (1980). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Harvard University Press.
49. Williams, M. (2007). Avatar watching: participant observation in graphical online environments. *Qualitative Research*, 7 (1): 5–24.

NEAFILIEREA RELIGIOASĂ ÎN ROMÂNIA DUPĂ 1989. O ABORDARE STATISTICĂ

MANUELA GHEORGHE*

ABSTRACT

RELIGIOUS NO AFFILIATION PHENOMENON IN ROMANIA, AFTER 1989. A STATISTICAL APPROACH

Romania holds one of the first positions in Europe in what regards affiliation and religious practice. Therefore, census and field researches performed after 1990 signaled an increase of people with no religious affiliation. This trend, even not statistically representative, acquires a certain significance and heads up question marks. In this study we made an analysis on religious no affiliation dynamics, based on three successive census information (1992, 2002 and 2011); by using the same database, we relate the religious no affiliation indicator with variables such as: gender, residence, age and level of education. Our graphs intend to illustrate the degree to which religiously unaffiliated persons fit to the general accepted socio-demographic profile: for male individuals, with urban residence, especially young and with superior level of education, we identify a higher level of non religious affiliation.

Keywords: secularization, religious affiliation, religious no affiliation, religious disaffiliation, socio-demographic variables.

INTRODUCERE

Realitățile spirituale complexe ale lumii contemporane atestă că religia continuă să facă parte din viața socială și să influențeze într-o anumită măsură comportamentul indivizilor. Teoriile clasice ale secularizării, îndelung clamate și amplu dezbătute în anii '70, par a fi contrazise de aceste noi evoluții și denunțate ca fiind un doar un *mit modern al lumii occidentale* (Robertson, 2007: 9). Chiar și discursul antireligios al unor renumiți atei precum Richard Dawkins, observă

---

* Assistant researcher, The Institute of Sociology, Romanian Academy, Bucharest; e-mail: manu_er2003@yahoo.fr.

Robertson, nu este decât un exemplu concludent de retorică în care, în cele din urmă, tot religia se dovedește a avea întâietate (*Ibidem*: 20). Într-un asemenea context, ateismul, în formele lui actuale de manifestare, este conceput ca un rezultat al procesului de secularizare, dar care, totodată, este situat în proximitatea religiei, de care acesta este marcat profund. Mai mult, însuși stilul de viață specific pe care atei și-l construiesc se realizează tot prin raportarea față de religie, ca o formă de negare a acesteia (Franzmann, 2016: 8).

Prin urmare, la nivel global, realitățile religioase sunt, în prezent, atât de variate, încât, conform unor teoreticieni recenți, se impune o reinterpretare a secularizării (*rethinking secularization*), în sensul realizării unei analize care să stabilească în ce măsură aceasta mai poate fi asociată definiției sale clasice și asimilată unor procese precum: *a.* declinul credințelor religioase, *b.* privatizarea religioasă, *c.* diferențierea sferelor sociale (Casanova, 2007: 101).

Inclusiv la nivelul compoziției confesionale a credincioșilor se întrevăd schimbări majore, sub impactul globalizării și al valului migraționist. Societatea europeană, spre exemplu, devine tot mai mult o societate multirasială, multiethnică, multireligioasă, multilingvă și multiculturală. Asistăm în acest caz, la „o nouă situare a sacrului și spiritualului în relație cu viața individuală și socială. Această nouă situare este acum ocazia unor recompuneri ale vieții spirituale în noi forme și în noi moduri de existență, atât în cadrul, cât și în afara relației cu Dumnezeu” (Taylor, 2007: 437, *apud* Ungureanu, 2011: 7). În ceea ce privește evoluția numărului de atei la nivel global, unele anchete internaționale estimează pentru viitorul apropiat, o scădere numerică a acestora, dar care este contrabalansată de creșterea numerică a acestora în anumite zone sau state ale lumii. Sunt vizate, cu deosebire, unele țări din Europa, America de Nord, dar și China ori Japonia (*The Future of the Worlds Religions. Population Growth Projections, 2010–2050*, Pew Research Center: 1). Referitor la cazul Europei, „indiferentismul religios se regăsește și sub chipul credincioșilor *fără religie*. Ei nu sunt atei propriu-ziși, ci doar europeni cu *atașamente reziduale* față de Bisericile clasice tradiționale. Statisticile indică frecvent (cu procente ușor variate) prezența în topul european a credincioșilor *fără religie* al unor țări ca Franța, Marea Britanie, Olanda, Germania de Est. De aici și până la formele actuale și relativ noi de secularizare a vieții sociale nu mai e decât un pas” (Gavriliuță, 2017).

Atei, indiferenți religioși, agnostici, areligioși, sceptici religioși, iată o multitudine de concepte care necesită o atenție particulară, și care, prin fluiditatea lor, sugerează întrucâtva complexitatea și dificultatea pe care o implică abordarea acestei problematice.

Pentru a avea o imagine completă asupra peisajului religios românesc de după 1990, nu putem să nu luăm în considerare atei și persoanele fără religie, chiar dacă aceștia reprezintă o minoritate, într-un context religios preponderent ortodox. Obiectivul general al prezentului studiu a constat în examinarea și interpretarea trendului neafilierii religioase din România în perioada 1992–2012, pe baza datelor

recensămintelor din 1992, 2002, 2011. Ipoteza generală a fost aceea a unei tendințe de scădere lentă, dar continuă, a nivelului de afiliere religioasă, la nivelul majorității cultelor din România, indiciu semnificativ, după opinia noastră, al unei tendințe secularizante imposibil de evitat și în cazul societății românești. Neafilierea religioasă în România se situează la un nivel redus, mult sub nivelul mediei europene, dar datele Recensământului din 2011 sugerează, totuși, un trend ascendent. Ipoteza secundară a fost aceea că persoanele neafiliate religios (ateii și persoanele fără religie) alcătuiesc o categorie socială distinctă, cu un nivel de educație superior, cu un nivel ridicat al veniturilor, semnificativ mai tânără, majoritar formată din bărbați și cu rezidență în marile orașe.

1. ESTE DEZAFILIEREA RELIGIOASĂ O CARACTERISTICĂ A SECULARIZĂRII?

Procesul de secularizare este specific Europei Occidentale, unde acesta se manifestă plenar, în multitudinea fațetelor sale, dar care este prezent și în alte părți ale lumii. Conform modelului clasic al secularizării, reprezentările religioase se multiplică, independent de cele propuse (impuse), de secole, de marile religii tradiționale. Ia naștere, astfel, o *piață a bunurilor religioase*, cu care discursul tradițional intră în competiție și uneori în conflict. (Berger, Luckmann, 1967). Bisericile mari, tradiționale, cum e cazul Bisericii Catolice în Occidentul european și mai ales în cel nord-american, sunt supuse, astfel, unor provocări extreme (Lemieux, Montminy, 2000: 55–130).

Criza religioasă a societății moderne se concretizează, prin urmare, în cazul bisericilor tradiționale, printr-o serie de procese și transformări profunde: reducerea influenței sociale a acestora (secularizare și laicizare), scăderea numărului de credincioși, criza vocațiilor etc. Schimbările merg până în profunzimea modului de manifestare concretă a religiozității: de la diminuarea sentimentului religios, reducerea nivelului practicilor religioase, privatizarea religioasă până, *in extremis*, la dezafiliere. Spre deosebire de societățile tradiționale, monolitice religios, în care apartenența religioasă se realiza spontan, de la sine, în cazul societăților moderne, cu un grad ridicat de diferențiere structurală și instituțională, controlul asupra modelelor religioase și al mijloacelor de socializare religioasă, adresat generațiilor viitoare, este limitat, lăsând loc de manifestare pentru libera decizie și opțiunea personală (Milanesi, Bajzek, 1990: 110, 116). Sub efectul industrializării accelerate și al hiperinformatizării, identitatea religioasă a individului este, așadar, profund afectată. Toate aceste elemente conduc în final spre de o nouă reconfigurare a religiosului, în acord cu procesul general de individualizare și personalizare a credințelor religioase.

Prin urmare, unii credincioși ai marilor religii tradiționale se distanțează de acestea, declinându-și efectiv apartenența, și se convertesc în cadrul unor mișcări religioase noi sau își reconturează într-un mod personal credința, modelând-o după

dorința și nevoile proprii (fenomenul *creдинței fără biserică*). Este vorba de o pluralizare internă, chiar la nivelul conștiințelor individuale. Dezafilieră religioasă se amplifică pe măsură ce tot mai multe persoane renunță la punctele de vedere exclusiviste în favoarea ideii că și alte religii decât cea căreia îi aparțin pot fi adevărate. Este vorba de o raportare inedită față de religie, specifică modernității, ce se înscrie sub semnul mobilității, al experimentării și al subiectivității (Hervieu-Leger, Davie, 1996: 288–289).

Fenomenul *creдинței fără apartenență* (*believing without belonging*) a fost analizat pe larg, spre exemplu, în Marea Britanie, țară în care, după cel de-al Doilea Război Mondial, s-a înregistrat un proces continuu de dezafilieră religioasă și unde doar 14,4% din totalul populației, conform unui sondaj din 1992, declara că ar mai aparține unei biserici creștine. Astfel, se evidențiază faptul că, în această țară europeană, asiduitatea religioasă și adeziunea activă la Biserică sunt valabile doar în cazul unei minorități a populației Marii Britanii (Davie, 1996: 176–177). În aceste condiții, sociologii implicați în studierea acestor evoluții se întrebau, îndreptățit, dacă în prezent frecventarea bisericii mai constituie comportamentul obișnuit al credincioșilor sau a devenit unul ieșit din comun, dacă nu cumva chiar *deviant* (*Ibidem*: 189–190).

Mai nou, în Europa cel puțin, evoluțiile religioase recente au luat o asemenea turnură, încât sociologii s-au văzut constrânși să elaboreze o nouă paradigmă religioasă, diferită de teoriile clasice ale secularizării. Conform acesteia, în esență, nu ar mai fi vorba neapărat de dispariția creдинței în Dumnezeu sau de dispariția completă a religiei din planul social, așa cum postulau uneori teoriile clasice ale secularizării, ci de apariția unor forme noi și, adesea, neașteptate, inedite și controversate de manifestare a creдинței (*retour du religieux*). În consecință, conceptul de secularizare nu ar trebui abandonat, ci reevaluat și adaptat, așa cum o cere realitatea însăși, printr-o analiză nuanțată a rolului extrem de variat pe care religia îl joacă în fiecare țară sau parte a globului, evitându-se orice generalizare (Davie, 2007: 51).

Pe baza unui sondaj desfășurat în 57 de țări ale lumii și a 51 927 chestionare aplicate, WIN-Gallup International publica în 2012 un raport privitor la situația religioasă mondială din intervalul 2005–2012, intitulat *Global Index of Religion and Atheism*. Conform acestuia, numărul global al ateilor crescuse în intervalul amintit cu 10%, cele mai afectate fiind unele țări din Asia și Europa. În același timp, 59% din totalul respondenților se declaraseră religioși, 23 % nereligioși (fără religie), iar 13% ateii convinși. La nivel european, spre exemplu, 18 % din populație declarase că nu aparține niciunei religii. Una dintre cele mai dramatice schimbări se pare că a avut loc în Irlanda, țară unde, în 2005, 69 % din populație se declara religioasă, iar în 2011 – peste doar 6 ani deci – procentul scădea la 47 %. Nici în cazul Statelor Unite datele nu erau cu mult diferite: din totalul persoanelor intervievate, 60 % se declarau religioși, 30 % nereligioși și 5 % ateii. În concluzie, raportul aprecia că, în intervalul 2005–2012, nu mai puțin de 10 țări ale lumii

experimentau un declin notabil al religiozității: Vietnam, Irlanda, Franța, Africa de Sud, Elveția, Islanda, Ecuador, Statele Unite, Canada, Austria (*Global Index of Religion and Atheism*, 2012, WIN-Gallup International: 4). Toate acestea vin să argumenteze ideea exprimată anterior, privitoare la un viitor al religiei cu certitudine diferit de la o zonă geografică la alta și chiar de la o țară la alta.

Conform unor prognoze, intensitatea schimbărilor ce vor interveni la nivelul opțiunilor religioase ale indivizilor, fie prin trecerea de la o religie la alta, fie prin renunțarea efectivă la orice apartenență religioasă, ar urma să schimbe radical peisajul religios al lumii până la mijlocul secolului. Datele oferite, spre exemplu, de un studiu demografic al Pew Research Center, indicau că, la nivelul anului 2010, neafiliații religios ocupau locul al treilea în lume (16,4 %), după creștini și musulmani; totodată, până la nivelul anului 2050, se prognoza o scădere la nivel mondial a acestora (13,3 %), evoluție pusă pe seama ratei scăzute a natalității și fertilității, constatată în cazul acestei categorii specifice. Pentru Europa, în intervalul 2010–2050, se previziona că numărul creștinilor va rămâne relativ constant (31,4 %), în timp ce musulmanii vor crește numeric până la un nivel apropiat de cel al creștinilor (de la 23,3 % în 2010, la 29,7 % în 2050). Mai mult, până în 2050, aproape un sfert din populația Europei (23 %) ar urma să fie neafiliată religios (*The Future of the Worlds Religions. Population Growth Projections, 2010–2050*, Pew Research Center: 1).

În aceste condiții, cu toate că cea mai mare parte a populației globului continuă să se declare religioasă, dezafilierea religioasă se amplifică în cazul anumitor țări sau regiuni ale globului și tot mai multe persoane se declară atee sau fără religie.

2. DINAMICA NEAFILIERII RELIGIOASE ÎN ROMÂNIA, DUPĂ 1990

În perioada comunistă, din motive ideologice, recensămintele realizate în 1948, 1956, 1966, 1977 nu conțineau și întrebări cu privire la religie (Alexandrescu, 2007). Din 1990 până în prezent s-au realizat trei recensăminte „libere” succesive: în 1992, 2002, 2011, toate cuprinzând și date cu privire la apartenența religioasă a populației. Prin datele statistice puse la dispoziție, acestea au contribuit fundamental la cunoașterea și interpretarea peisajului religios românesc și au făcut posibilă realizarea unor analize longitudinale și comparative cu privire la evoluția afilierii religioase în România într-un interval mare de timp. Rezultatele obținute constituie, așadar, o bază de date statistice uriașă, certă și unitară, indispensabilă pentru creionarea tabloului statistic al națiunii noastre din ultimele decenii. Acest tablou ar fi, de bună seamă, incomplet fără informațiile privitoare la structura confesională a populației. Mai mult, *Asociația Română de Istorie Socială* (ARIS) a pus la dispoziția celor interesați date despre dinamica populației considerată după religie, conform statisticilor oficiale furnizate de

recensămintele din 1930, 1992, 2002, 2011, sub forma unor explicite și revelatoare reprezentări grafice (*Dinamica populației după confesiunea religioasă (1930–2011)*), la fel și Institutul Național de Statistică (*Ce ne spune recensământul din 2011 despre RELIGIE?*, 2013).

Un caz special îl reprezintă Recensământul din 2011. Cu prilejul aplicării acestuia, conform cu reglementările europene, s-a dat posibilitatea cetățenilor să nu își declare, la dorință, identitatea religioasă. Deasemenea, în conformitate cu normele internaționale, nu au fost incluși în populația stabilă și, prin urmare, nu au fost recenzați cetățenii români cu domiciliul stabil în România, dar plecați din țară pentru o perioadă mai mare de 12 luni, în interes de studii, de muncă sau de afaceri. În această situație, apartenența religioasă figurează în cazul a nu mai puțin de 1 259 739 cetățeni (6,26 %) la rubrica *informație indisponibilă*. Este o situație inedită și problematică pentru interpretarea datelor obținute.

O privire de ansamblu asupra acestor trei recensăminte sugerează faptul că, după 1990, la nivelul peisajului religios românesc am asistat la: **1.** diversificarea structurii confesionale, prin creșterea numărului de culte recunoscute legal; **2.** fluctuații ale afilierii religioase, fie în sensul scăderii numărului de credincioși, situație constatată în cazul majorității confesiunilor, fie în sensul creșterii numerice a acestora (cultul penticostal). O dinamică interesantă, ascendentă, deși redusă la nivel statistic, se remarcă și în cazul neafilierii religioase (*Tabelul nr. 1*).

Tabelul nr. 1

Apartenența religioasă a populației din România – 1992–2011 (cifre, procente)

Religia	Cifre	Anul				
		1992	Cifre	2002	Cifre	2011
		%		%		%
Total	22 810 035	100	21 680 974	100	20 121 641	100
1. Ortodoxă	19 802 389	86,81	18 817 975	86,79	16 307 004	81,04
2. Romano-catolică	1 161 942	5,09	1 026 429	4,73	870 774	4,33
3. Reformată	802 454	3,52	701 077	3,23	600 932	2,99
4. Penticostală	220 824	0,97	324 462	1,50	362 314	1,80
5. Greco-catolică	223 327	0,98	191 556	0,88	150 593	0,75
6. Baptistă	109 462	0,48	126 639	0,58	112 850	0,56
7. Adventistă de Ziua a Șaptea	77 546	0,34	93 670	0,43	80 944	0,40
8. Musulmană	55 928	0,25	67 257	0,31	64 337	0,32
9. Unitariană	76 708	0,34	66 944	0,31	57 686	0,29
10. Martorii lui Iehova	–		–		49 820	0,25
11. Creștină după Evanghelie	49 963	0,22	44 476	0,21	42 495	0,21
12. Creștini de rit vechi	28 141	0,12	38 147	0,18	32 558	0,16
13. Evanghelică	21 221	0,09	27 112	0,13	20 168	0,10

S.P. (Luterană)						
14. Ortodoxă sârbă	–		–		14 385	0,07
15. Evanghelică română	–		18 178	0,08	15 514	0,08
16. Evanghelică C.A.	39 119	0,17	8 716	0,04	5 399	0,03
17. Mozaică	9 670	0,04	6 057	0,03	3 519	0,02
18. Armeană	–		–		393	0,00
19. Biserica ortodoxă-stil vechi	32 228	0,14	–		–	
20. Altă religie	56 329	0,25	89 196	0,41	30 557	0,15
21. Fără religie	24 314	0,11	12 825	0,06	18 917	0,09
22. Atei	10 331	0,05	8 524	0,04	20 743	0,10
23. Informație nedeclarată	8 139	0,04	11 734	0,05		
24. Informație indisponibilă					1 259 739	6,26

Sursa: Institutul Național de Statistică, *Recensămintele populației și locuințelor din 1992* (vol. 4, *Tabelul nr. 8*), 2002 (Vol. 4, *Tabelul nr. 18*), 2011 (Vol. 2, *Tabelul nr. 28*), în <http://colectaredate.insse.ro/phc/public.do?siteLang=ro>.

Chiar și în condițiile dificile ale represiunii comuniste și ale propagandei ateiste, românii și-au păstrat o religiozitate constantă. Așa se explică, poate, de ce recensământul din 1992 a consemnat numai 34 645 (0,15 %) persoane neafiliate religios (atei și fără religie). Mai mult, entuziasmul ce a cuprins populația odată cu schimbarea regimului politic a generat un val crescut de religiozitate, astfel încât, în intervalul 1992–2002 numărul persoanelor neafiliate a scăzut la 23 349 (0,10 %). De altfel, și alte analize bazate pe date provenite din surse alternative, semnalau (pentru intervalul 1993–2005) o scădere a ponderii persoanelor neafiliate religios, evoluție pusă pe seama revitalizării religioase pe care a traversat-o România, alături de celelalte state din fostul bloc sovietic, precum Bulgaria, statele Baltice, Polonia, Germania de Est, cu excepția Cehiei (Voicu, 2007: 112). Conform recensământului din 2011, însă, în perioada 2002–2011, numărul acestora avea să crească la 39 660 de persoane (0,20%).

Posibile interpretări ale acestei evoluții s-ar putea identifica, probabil, și în eșecurile repetate ale tranziției, în dezamăgirile multiple ale populației, uneori, inclusiv în raport cu biserica, în liberalizarea accesului la informare, în autonomizarea individuală sau alte elemente cu efect secularizant.

De altfel, însăși chestiunea numărului real al ateilor reprezintă o temă amplu discutată și disputată în spațiul public românesc. Considerând că numărul ateilor este superior cifrelor oficiale furnizate de recensămintele din 1992 și 2002, *Asociația Secular-Umanistă* (ASUR), spre exemplu, în octombrie 2011 – deci cu puțin înainte de recensământ – desfășura o amplă campanie prin care impulsiona ateii să își asume curajos și fără nicio rețineră convingerile (*Numărul ateilor s-a triplat. Câți români au renunțat la religie?*, 9 AM News, 5 dec. 2012).

Sursele acestor dezbateri și contradicții privitoare la numărul ateor din România sunt multiple. Se poate presupune că, în anumite situații, din cauza presiunii sociale resimțite din partea majorității, unele persoane s-au declarat ca aparținând unei anumite confesiuni, când, în realitate, acestea erau atee sau fără religie (indiferente religios). Poate fi vorba aici de un conformism social, firesc în cazul unor persoane născute și educate în familii tradiționale și care nu au curajul să-și asume o identitate diferită, minoritară, percepută cu antipatie în prezent, după o epocă în care, dimpotrivă, ateismul era promovat ca ideologie de stat și religia era stigmatizată.

3. PROFILUL SOCIO-DEMOGRAFIC AL PERSOANELOR NEAFILIATE RELIGIOS (FĂRĂ RELIGIE ȘI ATEE)

Exprimarea afilierii religioase și a religiozității în general se află în strânsă legătură cu celelalte elemente sociale: clasa socială, etnia, rasa, politica, astfel încât apartenența la o anumită confesiune se asociază, spre exemplu, cu anumite opțiuni politice, clasă socială, distribuție geografică, statut socio-economic etc. Toate aceste aspecte au fost evidențiate încă din perioada clasică și modernă a sociologiei religiilor, dar și în unele lucrări recente (Weber, 1998: 89–143; Le Bras, 1971: 790; McGuire, 1992: 53–92; Goodman, 1997: 300–302).

După 1990, în lipsa restricțiilor ideologice impuse de regimul politic anterior, cercetările empirice de teren, sondajele și recensămintele au pus la dispoziție date statistice importante despre variabila religie, conform unor criterii socio-demografice specifice: gen, educație, vârstă, ocupație, mediu rezidențial (urban-rural) etc. Un sondaj din 2012 evidențiază un nivel al practicii religioase mai ridicat, spre exemplu, în cazul subiecților din mediul rural, al femeilor, vârstnicilor și al celor cu un nivel de educație mai scăzut, datele obținute sugerând astfel, indirect, o confirmare a postulatului conform căruia persoanele neafiliate religios (fără religie și atee), se potrivesc unui profil socio-demografic distinct: provin cu predilecție din mediul urban, sunt preponderent bărbați, tineri, cu educație superioară și cu un venit peste medie (*Religie și comportament religios*, Fundația Soros România, 2012).

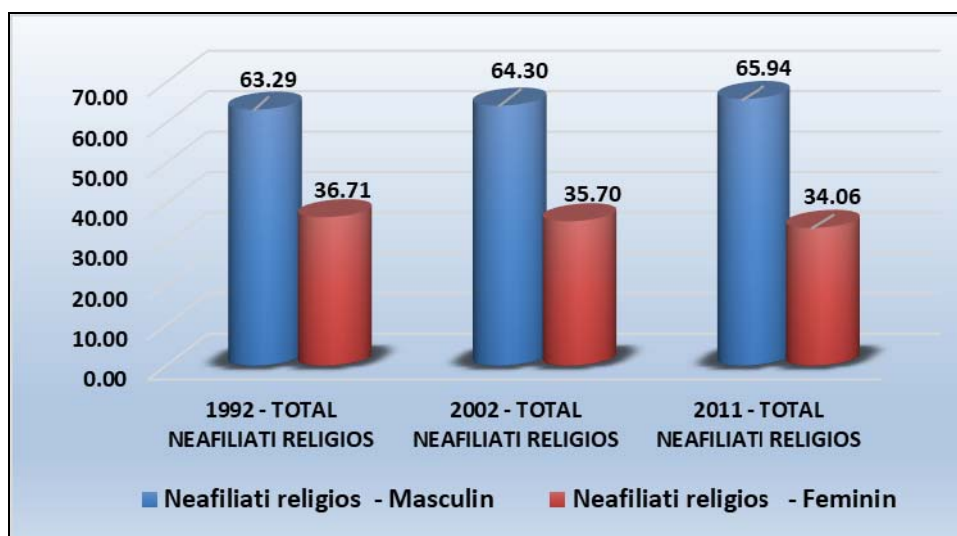
În scopul verificării existenței unei corelații semnificative statistic între neafilierea religioasă și unele variabile socio-demografice (rezidență, gen, vârstă, studii), dar și pentru a evidenția unele tendințe în evoluția acestui indicator specific, în cadrul Institutului de Sociologie al Academiei Române, pe baza datelor statistice cuprinse în Recensămintele realizate de Institutul Național de Statistică în 1992, 2002 și 2011, am realizat o serie de prelucrări statistice și grafice ilustrative. Aceste prelucrări specifice fac parte din proiectul de cercetare *Viața religioasă din România după 1990*, desfășurat în perioada 2014–2016, ca subprogram al programului fundamental *Morfologia socială a României*. Pentru fiecare serie de date, baza de referință a reprezentat-o totalul persoanelor neafiliate recensate (atei și persoane fără religie), ponderile procentuale fiind calculate, așadar, prin raportare la totalul populației neafiliate (100%) (*Graficele nr. 1, 2, 3, 4*).

3.1. PONDEREA PERSOANELOR NEAFILIATE RELIGIOS, ÎN FUNCȚIE DE GEN. 1992–2011

Așa cum se poate observa, neafilierea religioasă caracterizează mai ales componenta masculină a populației, această distribuție procentuală specifică păstrându-se constantă pe întregul interval de timp evaluat. Referitor la distribuția pe sexe a neafiliaților, cifrele par a se potrivi, prin urmare, așa-zisului *portret-robot* al neafiliaților religios, în sensul că aceștia sunt cu preponderență bărbați (*Graficul nr. 1*).

Graficul nr. 1

Ponderea persoanelor nefiliate religios în funcție de gen – 1992–2011

Sursa: <http://colectaredate.insse.ro/phc/public.do?siteLang=ro>
 Prelucrare grafică: Institutul de Sociologie al Academiei Române.

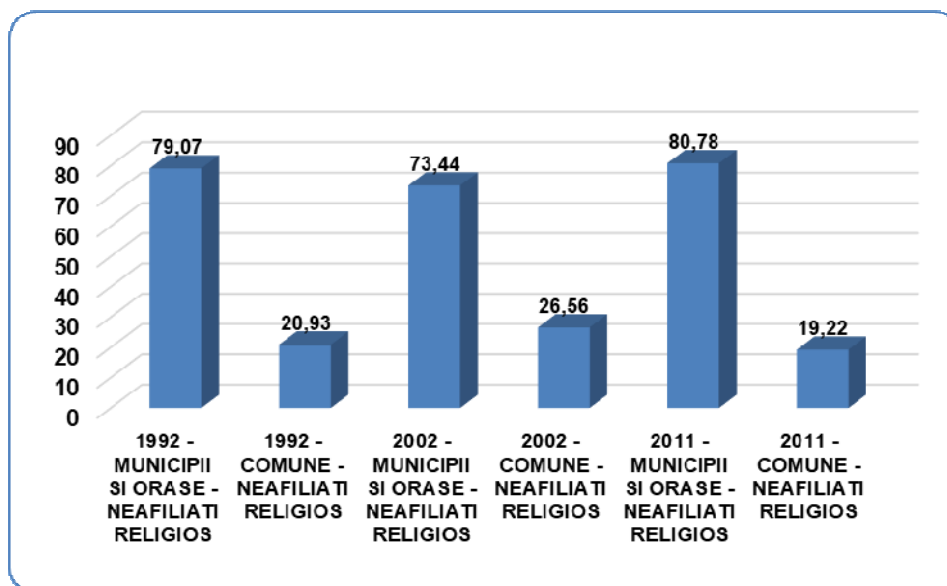
În toate epocile, religia a jucat un rol esențial în definirea identității de gen și în stabilirea rolului social destinat bărbaților și femeilor. Este general recunoscut că, în comparație cu bărbații, femeile sunt mai aplecate spre religie; societatea americană, spre exemplu, încurajează femeile să fie mai politicoase, pasive, supuse și conformiste, iar pe băieți, dimpotrivă, să fie mai activi și mai agresivi (McGuire, 1992: 111–113). În contextul specific societăților moderne însă, asistăm la o tendință de egalizare între statutul femeilor și cel al bărbaților. Această tendință, de ieșire a femeilor din poziția de inferioritate pe care au conservat-o bisericile tradiționale se reflectă inclusiv prin ponderile procentuale mai ridicate înregistrate în rândurile femeilor ce se declară, în ultimii ani, ca fiind fără religie sau atee, așa cum arată un sondaj internațional din 2012 (*Global Index of Religion and Atheism, 2012*, WIN Gallup International: 19).

3.2. PONDEREA PERSOANELOR NEAFILIATE RELIGIOS ÎN MEDIUL URBAN ȘI RURAL – 1992–2011

Referitor la distribuția neafiliaților în mediul urban și rural, s-a constatat o preponderență numerică certă a acestora în mediul urban, datele venind în susținerea postulatului conform căruia rezidența în mediul rural ar corespunde unui nivel de afiliere religioasă superior și unei religiozități mai accentuate, indiciu important, și acesta, al unei presupuse secularizări mai pronunțate a mediului rural față de cel urban (*Graficul nr. 2*).

Graficul nr. 2

Ponderea persoanelor neafiliate religios, urban-rural – 1992–2011

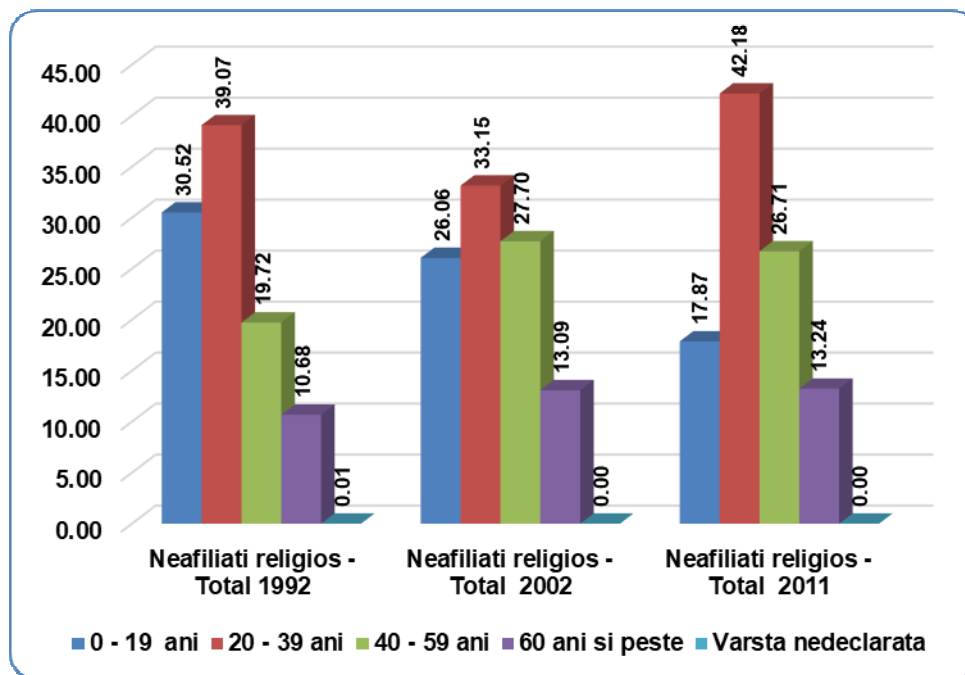
Sursa: <http://colectaredate.insse.ro/phc/public.do?siteLang=ro>
 Prelucrare grafică: Institutul de Sociologie al Academiei Române.

3.3. PONDEREA PERSOANELOR NEAFILIATE, ÎN FUNCȚIE DE VÂRSTĂ – 1992–2011

Așa cum se poate constata în graficul de mai jos, cei mai mulți neafiliați religios, spre exemplu, se găsesc în grupa de vârstă 20–39 ani, și se situează la cea mai mare diferență față de grupa cea mai înaintată în vârstă – 60 ani și peste (*Graficul nr. 3*).

Graficul nr. 3

Ponderea persoanelor neafiliate religios, în funcție de vârstă – 1992–2011

Sursa: <http://colectaredate.insse.ro/phc/public.do?siteLang=ro>
 Prelucrare grafică: Institutul de Sociologie al Academiei Române.

Conform aceluiași model, neafiliații tind să fie mai tineri decât media populației și sunt, cel mai probabil, de găsit în grupurile de discuții *online* (*Global Index of Religion and Atheism*, 2012: 19). Transformările din societatea românească postcomunistă s-ar părea că au un impact real asupra raportării tinerilor la religie și instituția bisericească, aceștia dezvoltând o formă de religiozitate ce se încadrează mai curând în categoria *creдинței fără apartenență*, de îndepărtare de formele tradiționale de religiozitate, în care biserica este exclusă din sfera vieții private (Gog; Herțeliu, 2012: 350–351).

3.4. PONDEREA PERSOANELOR NEAFILIATE, ÎN FUNCȚIE DE ULTIMA ȘCOALĂ ABSOLVITĂ

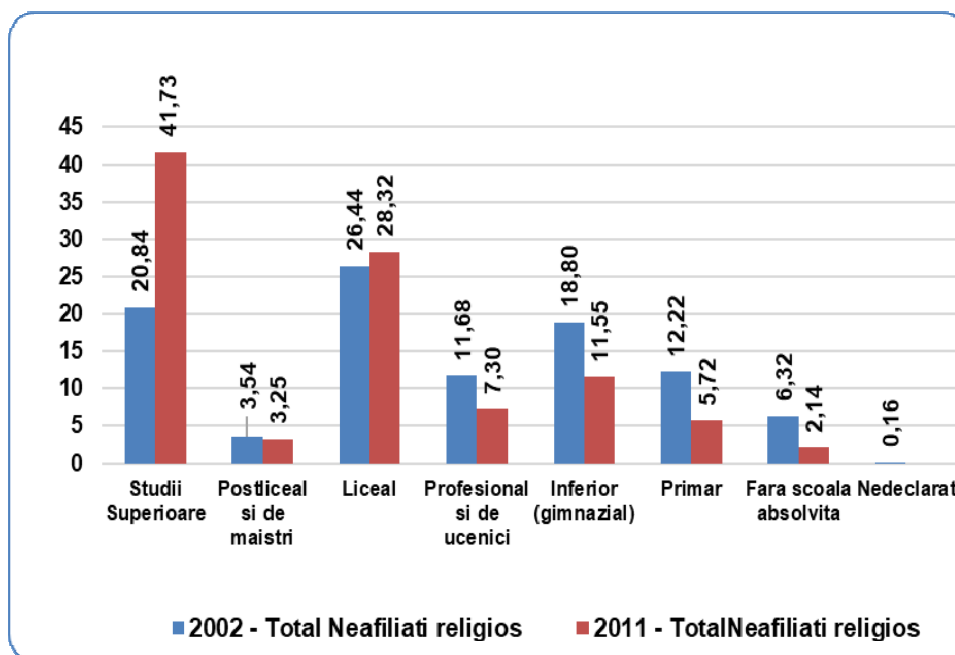
Conform așteptărilor, persoanele cu un nivel al educației mai redus prezintă un atașament mai ridicat față de valorile religioase și o practică religioasă mai intensă; la fel, este de așteptat ca și cele cu o educație superioară să manifeste o atracție mai redusă față de biserică sau chiar o propensiune spre negarea valorilor religioase, declarându-se, în număr preponderant, indifferente religioase, atee, agnostice

sau fără religie. Așa cum putem vizualiza, cea mai mare pondere procentuală se constată în cazul neafiliaților cu un nivel de educație superior. Datele evidențiază, de asemenea, o dublare a ponderii procentuale a neafiliaților cu studii superioare, în intervalul 2002–2011 (de la 20,8 % la 41,7 %; a se vedea *Graficul nr. 4*).

Graficul nr. 4

Ponderea persoanelor neafiliate religios, în funcție de ultima școală absolvită – 1992–2011

Sursa: <http://colectaredate.insse.ro/phc/public.do?siteLang=ro>
 Prelucrare grafică: Institutul de Sociologie al Academiei Române.

În egală măsură, conform modelului general acceptat, ateismul ar aparține „gulerelor albe”, cu alte cuvinte, este cel mai probabil ca ateii și cei fără religie să se găsească printre persoanele cu o pregătire peste medie.

4. EXISTĂ O CORELAȚIE ÎNTRE NEAFILIAȚII RELIGIOS ȘI VENITUL ACESTORA?

Lipsa datelor statistice nu a dat posibilitatea realizării unui grafic în care să fie surprinsă corelația dintre neafilierea religioasă și variabila *venit*. Totuși, un top al regiunilor în ordinea descrescătoare a numărului de neafiliați religios (atei și fără religie), realizat pe baza datelor statistice prezente în Recensământul din 2011, prin

Însumarea numărului de persoane declarate atee și fără religie din fiecare regiune în parte, ar putea să ofere unele sugestii în acest sens și să susțină ipoteza prezenței preponderente a neafiliaților religiosi în regiunile mai urbanizate, în care e de presupus că și venitul populației este mai ridicat: **1.** Regiunea București-Ilfov (11 812); **2.** Regiunea Nord-Vest (7 720); **3.** Regiunea Centru (7 686); **4.** Regiunea Vest (4 344); **5.** Regiunea Regiunea Nord-Est (2 842); **6.** Regiunea Sud-Muntenia (2 413); **7.** Regiunea Sud-Est (1 928); **8.** Regiunea Sud-Vest Oltenia (905) neafiliați religiosi.

Mai mult, ordinea în clasament a celor opt regiuni rămâne neschimbată și în cazul distribuției regionale în mediul urban a persoanelor neafiliate: **1.** Regiunea București-Ilfov (11 431); **2.** Regiunea Nord-Vest (5 833); **3.** Regiunea Centru (4 856); **4.** Regiunea Vest (3 526); **5.** Regiunea Nord-Est (2 215); **6.** Regiunea Sud-Muntenia (1 763); **7.** Regiunea Sud-Est (1 635); **8.** Regiunea Sud-Vest (769).

În cazul distribuției descrescătoare pe regiuni a neafiliaților din mediul rural, ordinea este următoarea: **1.** Regiunea Centru (2 830); **2.** Regiunea Nord-Vest (1 887); **3.** Regiunea Vest (808); **4.** Regiunea Sud-Muntenia (650); **5.** Regiunea Nord-Est (627); **6.** Regiunea București-Ilfov (381); **7.** Regiunea Regiunea Sud-Est (293); **8.** Regiunea Sud-Vest Oltenia (136) (Institutul Național de Statistică, *Recensământul populației și locuințelor, 2011. Rezultate definitive*. Tabelul nr. 12. *Populația stabilă pe sexe, după religie, categorii de localități, macroregiuni, regiuni de dezvoltare, județe*).

Situarea României, conform unui sondaj, pe locul al șaselea în grupul primelor 10 țări locuite de cei mai religioși oameni de pe planetă, alături de: Ghana – 96 %, Nigeria – 93 %, Armenia – 92 %, Fiji – 92 %, Macedonia – 90 %, Irak – 88 %, Kenya – 88 %, Peru – 86 %, Brazilia – 85 %, are, posibil, o anumită semnificație. La polul opus, între primele 10 țări ale lumii după procentul de locuitori care se declară atei, se situau țări precum: China – 47 %, Japonia – 31 %, Republica Cehă – 30 %, Franța – 29 %, Coreea de Sud – 15 %, Germania – 15 %, Țările de Jos – 14 %, Austria – 10 %, Australia – 10 %, Irlanda – 10 % (WIN – Gallup International, *Global Index of Religion and Atheism*, 2012, p. 4).

Fără să ne propunem a accepta în mod abrupt și fără nicio nuanțare datele statistice așa cum sunt livrate acestea, amintim totuși rezultatele unui sondaj Gallup, realizat în 114 țări, conform căruia religia joacă un rol important mai ales în țările sărace, cu un PIB pe cap de locuitor mai mic de 5 000 \$, la cealaltă extremă situându-se țările bogate, cu un PIB *per capita* de peste 25 000 \$ (Steve Crabtree, *Religiosity. Highest in World's Poorest Nations*, August 31, 2010, Gallup News).

5. CONCLUZII

Persoanele declarate atee și cele fără religie reprezintă o minoritate în România, după 1990. Prin acest studiu am intenționat să contribuim la cunoașterea acestui grup social distinct, cu trăsături, atitudini și comportamente specifice, dar

puțin studiat, inclusiv în țara noastră. Prin datele utilizate, preponderent statistice, am încercat să oferim unele interpretări cu privire la evoluția și portretul socio-demografic al acestora; cercetări calitative ulterioare și unele studii de caz, mai ales, vor fi în măsură să contribuie substanțial la o cunoaștere mai nuanțată și mai profundă a acestui fenomen.

Conform datelor statistice din recensăminte, raportat la majoritatea populației românești ce s-a identificat ca aparținând unei religii (preponderent ortodoxă), s-a observat că numărul ateilor și al celor fără religie s-a menținut redus, fără o semnificație statistică reală. Recensământul din 2002, însă, a sugerat o ușoară tendință de creștere a numărului acestora. Rămâne de văzut dacă următorul recensământ va reconfirma acest trend ascendent sau nu.

De asemenea, pe baza corelațiilor realizate, am constatat că, din punctul de vedere al configurației socio-demografice, persoanele neafiliate religios formează o categorie socială bine definită: sunt preponderent bărbați, tineri, educați, cu domiciliul în marile orașe și sunt mai greu de găsit printre femei, în mediul rural, printre persoanele în vârstă și cele cu un nivel de instrucție mai redus.

Referitor la peisajul religios românesc în ansamblu, datele statistice cuprinse în cele trei recensăminte de după 1990 conduc la concluzia unei tendințe de regresie a numărului de aderenți la nivelul tuturor cultelor (cu o excepție), regresie ce s-a accentuat în perioada 2002–2011. Societatea românească pare să nu fi rămas, așadar, neafectată de tendințele secularizante și globalizante, deși se menține, în continuare, în topul celor mai religioase societăți europene. Accentuarea pluralismului, diversificarea confesională, individualizarea religioasă, creșterea numărului de neafiliați religios indică schimbări incipiente obiective, atât la nivelul structurii câmpului confesional, cât și la nivelul mai profund al religiozității. Asistăm, putem accepta acest lucru, la un proces de secularizare a societății românești contemporane, dar care „nu evoluează, cel puțin deocamdată, cu viteza și după modelul întâlnite în cadrul societăților europene occidentale, ci are o caracteristică aparte, evoluează mai lent deocamdată, ceea ce ne determină să o considerăm drept *o secularizare cu viteză redusă*” (Tănase, 2003, p. 17).

Avansul societății în direcția occidentalizării, liberalismului și capitalismului ar putea constitui o sursă de creștere a neafilierii religioase în România; unele scandaluri în care au fost implicați slujitori bisericești, au contribuit, poate, și ele, la erodarea încrederii unei părți a populației în Biserică, așa cum au arătat unele sondaje de dată mai recentă. Turbulențele de tot felul pe care le traversează societatea românească în prezent, incapacitatea implementării unei democrații puternice și autentice, instabilitatea și disfuncționalitățile sociale fac dificilă o prognoză realistă, inclusiv în acest domeniu, mai volatil, al religiozității.

Ceea ce se poate afirma cu certitudine este că, în ciuda schimbărilor prin care trece societatea contemporană, religia, în sensul său cel mai extins, de nevoie universal umană de raportare la o realitate superioară, transcendentă, va persista și va continua să însoțească umanitatea de-a lungul existenței sale. Conform teoriilor

clasice ale secularizării, religia nu va supraviețui decât ca opțiune personală, în sfera vieții private a individului, iar pentru societatea viitoare, doar ca o *amintire* (Hervieu-Leger, 1993). Dar, așa cum putem observa, lumea în care trăim este departe de a se fi desacralizat complet, căci natura umană este religioasă prin însăși constituția sa, ceea ce se schimbă este doar fenomenologia raportării omului la transcendență (Eliade); termeni noi, precum spiritualitate ateistă (*atheist spirituality*) sau ateism spiritual (*spiritual atheism*), spre exemplu, sugerează existența, chiar și în cazul acestei categorii aparte de persoane, a unei nevoi de înscriere în cadrele unui anumit tip de spiritualitate și de găsim a unui sens superior al existenței.

BIBLIOGRAFIE

1. Alexandrescu, Ion (2007). *Recensămintele României. Mică Enciclopedie*, București: Meronia.
2. Berger, P.; Luckmann, T. (1967). Aspects sociologiques du pluralisme religieux, în *Archives de sociologie des religions*, nr. 23.
3. Casanova, Jose (2007), Rethinking Secularization: A Global Comparative Perspective, în Beyer, Peter and Beaman, Lori (Edited by), *Religion, Globalization and Culture*, Leiden-Boston: Brill.
4. Davie, Grace (1996). Croire sans appartenir: le cas britannique, în Davie, Grace; Hervieu-Leger, Danielle (sous la direction de), *Identités religieuses en Europe*, Paris: La Decouverte.
5. Davie, Grace (2007). *The Sociology of Religion* (2007). London: SAGE Publications.
6. Franzmann, Manuel (2016). From „Atheism” to „Religious Indifference”: Suggestion for Future Research on Secularization, în Cipriani, Roberto, Garelli, Franco (edited by), *Annual Review of the Sociology of Religion*, Volume 7, Sociology of Atheism, Leiden: Brill.
7. Goodman, Norman (1997). *Introducere în sociologie*, București: Lider.
8. Gog, Sorin; Herțeliu, Claudiu (2012). Religia în societatea românească, în Rotariu, Traian; Voineagu, Vergil (Volum coordonat de), *Inerție și schimbare socială. Dimensiuni sociale ale tranziției*, Iași: Polirom.
9. Hervieu-Leger, Danielle (1993). *La Religion pour Memoire*, Paris: Les Editions du Cerf.
10. Hervieu-Leger, Danielle; Davie, Grace (1996). Le deferlements spirituelles nouveaux mouvements religieux, în Davie, Grace; Hervieu-Leger, Danielle (sous la direction de), *Identités religieuses en Europe*, Paris: La Decouverte.
11. McGuire, Meredith B. (1992). *Religion: The Social context*. Third Edition, Belmont, California: Wodsworth Publishing Company.
12. Milanese, Giancarlo; Bajzek, Jose (1990). *Sociologia della religione*, Editrice Elle di CI.
13. Lemieux, Raymond; Montminy, Jean-Paul (2000). *Le catholicisme quebecois*, Quebec: Les Editions de L'IQRC.
14. Robertson, Roland (2007). Global millennialism: a postmortem on secularization, în Berger, Peter & Beaman, Lori, *Religion, Globalization and Culture*, Leiden, Bristol: Brill.
15. Ungureanu, Camil (2011). (volum coordonat de) *Religia în democrație. O dilemă a modernității*, Iași: Polirom.
16. Taylor, Charles (2007). *A Secular Age*, Harvard University Press.
17. Tănase, Laurențiu D. (2003). Aspecte al vieții religioase contemporane din România, în Tănase, Laurențiu D. (Secretar de Stat pentru Culte), Ioniță, Ștefan (Director) (Coordonatori), în *Patrimoniul religios al României – permanență spirituală europeană*, București.
18. Le Bras, G. (1971). Influența mediilor asupra vieții religioase, în Aluaș, Ion, Drăgan, Ion (coordonatori), *Sociologia franceză contemporană. Antologie*, București: Editura Politică.
19. Weber, Max. (1998). *Sociologia religiilor. Tipuri de organizări comunitare religioase*, traducere de Claudiu Baci, București: Teora.

20. Willaime, Vincent (1996), Vincent, Gilbert; Willaime, Jean-Paul (sous la direction de) (1993). *Religions et Transformations de l'Europe*, Strassbourg: Presses Universitaires de Strassbourg.
21. Voicu, Mălina (2007). Religiozitate și revitalizare religioasă în perioada de tranziție, în *Valori ale românilor. 1993–2006*, Voicu, Bogdan; Voicu, Mălina (Coordonatori), Iași: Institutul European.

RECENSĂMINTE

1. INSTITUTUL NAȚIONAL DE STATISTICĂ (1992). *Recensământul populației și al locuințelor*, vol. I, <http://colectaredate.insse.ro/phc/public.do?siteLang=ro>
2. INSTITUTUL NAȚIONAL DE STATISTICĂ (2002). *Recensământul populației și al locuințelor*, vol. I, <http://colectaredate.insse.ro/phc/public.do?siteLang=ro>.
3. INSTITUTUL NAȚIONAL DE STATISTICĂ (2011). *Recensământul populației și al locuințelor*, în <http://colectaredate.insse.ro/phc/public.do?siteLang=ro>.

SURSE ONLINE

1. *Ce ne spune recensământul din 2011 despre RELIGIE?*, I.N.S., octombrie 2013, a se vedea broșura reproducă la: http://www.insse.ro/cms/files/publicatii/pliante%20statistice/08-%20Recensamintele%20despre%20religie_n.pdf.
2. *Dinamica populației României după confesiunea religioasă (1930–2011)*. <http://istoriesociala.ro/?p=613>.
3. Nicu Gavriluță, *Ipostaze ale modernității multiple. America religioasă și Europa (post)seculară* (II), *Convorbiri literare*, 9 iunie 2017, <http://convorbiri-literare.ro/?p=8122>.
4. *Numărul ateilor s-a triplat. Câți români au renunțat la religie?*, 5 decembrie 2012, <http://www.9am.ro/stiri-revista-presei/Social/236594/numarul-ateilor-s-a-triplat-in-ultimii-10-ani-dar-ne-aflam-sub-media-europeana.html>.
5. *The Future of the World's Religions. Population Growth Projections, 2010–2050*: <http://www.pewforum.org/2015/04/02/religiously-unaffiliated/>.
6. *Religie și comportament religios* (2012), Fundația Soros România, file:///C:/Users/Windows%2010/Downloads/RCR2011-comportamentreligios.pdf.
7. *Global Index of Religion and Atheism* (2012). WIN-Gallup International: <https://sidmennt.is/wp-content/uploads/Gallup-International-um-tr%C3%BA-og-tr%C3%BAleysi-2012.pdf>.
8. INSTITUTUL NAȚIONAL DE STATISTICĂ, *Recensământul populației și locuințelor*, <http://colectaredate.insse.ro/phc/public.do?siteLang=ro>.
9. INSTITUTUL NAȚIONAL DE STATISTICĂ, *Recensământul populației și locuințelor, 2011. Rezultate definitive. Tabelul nr. 12. Populația stabilă pe sexe, după religie, categorii de localități, macroregiuni, regiuni de dezvoltare, județe*, <http://www.recensamantromania.ro/rezultate-2/>.
10. Crabtree, Steve. *Religiosity. Highest in World's Poorest Nations*, August 31, 2010, Gallup News, <http://news.gallup.com/poll/142727/Religiosity-Highest-World-Poorest-Nations.aspx>

DINAMICA SUPRAPOPULĂRII ȘI A CONDIȚIILOR DE DETENȚIE ÎN PENITENCIARELE DIN ROMÂNIA ÎN PERIOADA 1990–2017

VLADIMIR-ADRIAN COSTEA *

ABSTRACT

THE DYNAMICS OF OVERCROWDING AND DETENTION CONDITIONS IN ROMANIAN PRISONS DURING 1990–2017

This paper aims to analyze the legal, social and political dimensions of overcrowding in Romanian prisons. The main objective of the research is to examine the dynamics of overcrowding and the conditions of detention in Romanian prisons in the period 1990–2017, in relation to the (gradual or sudden) changes in the criminal policies. The main research outcome (based on statistical and legislative analyzes) captures that sudden changes in criminal policies do not contribute significantly to reducing overcrowding.

Keywords: overcrowding, detention conditions, prisons, criminal policies, compensatory measures.

INTRODUCERE

Pentru a surprinde evoluția raportului dintre suprapopularea penitenciarelor și condițiile de privare de libertate, în cadrul acestei cercetări ne focalizăm atenția asupra evoluției politicilor penale în România, în perioada 1990–2017. În cadrul acestei cercetări ne propunem să identificăm efectul generat de aplicarea, în perioada 19 octombrie–29 decembrie 2017, a prevederilor *Legii nr. 169/2017* asupra nivelului de ocupare a penitenciarelor. Totodată, analizăm dinamica indicelui de ocupare a penitenciarelor, în raport cu profilul persoanelor private de libertate, care au beneficiat în perioada 19 octombrie – 17 decembrie 2017 de acordarea măsurilor compensatorii prevăzute în textul *Legii nr. 169/2017*.

---

* Ph.D student of Political Science at the Faculty of Political Science, University of Bucharest.
email: costea.vladimir-adrian@fspub.unibuc.ro.

Justificăm alegerea acestui subiect ca urmare a importanței problematicei suprapopulării instituțiilor penitenciare, la nivel național și european, în contextul numeroaselor dezbateri recente, publice și politice privind condițiile de detenție, drepturile deținuților și drepturile omului, în general. În același timp, avem în vedere faptul că problematica suprapopulării este rar examinată în studiile de criminologie și sociologie penitenciară efectuate în România.

Un alt argument care justifică opțiunea noastră constă în complexitatea instituțiilor carcerale care produc un amplu ecou în cadrul societății. Aplicarea măsurilor compensatorii și a măsurilor de clemență (grațiere, amnistie, eliberare condiționată) poate provoca puternice perturbări în cadrul societății, în momentul în care persoana eliberată nu se poate integra în societate. În raport cu acest aspect, identificăm o tendință dominantă în privința cercetărilor, de focalizare a lor asupra dreptului suveranului de a stabili natura și durata pedepselor aplicate, în raport cu evoluția ratei criminalității, motiv pentru care principalele studii identifică personalizarea instituțiilor carcerale ca urmare a strategiilor de legitimare utilizate de titularul dreptului. Se neglijează astfel acțiunea factorilor exogeni care contribuie la remodelarea instituției.

Evoluția politicilor penale o vom interpreta în raport cu definirea actelor delincvente de către societate, în contextul tranziției și al reformării instituțiilor statului de drept. Astfel, ne propunem să identificăm dinamica nivelului de ocupare a penitenciarelor, raportându-ne la modul în care au fost (re)definite pedepsele privative de libertate.

Analiza empirică a suprapopulării penitenciarelor este utilizată pentru a evidenția evoluția politicilor penale, prin examinarea statisticilor oferite de Administrația Națională a Penitenciarelor pentru perioada 1990–2017, precum și a prevederilor *Legii nr. 169/2017* privind acordarea unor măsuri compensatorii.

Studiul nostru reprezintă încercarea de a realiza o analiză aprofundată a politicilor penale, pornind de la următoarele întrebări de cercetare:

A. Ce relație există între reglementarea politicilor penale și acțiunea factorilor exogeni, reprezentați de contextul politic dinamic și cadrul legal evolutiv?

B. Ce relație există între dimensiunea suprapopulării penitenciarelor și dinamica acordării măsurilor compensatorii prevăzute de *Legea nr. 169/2017*?

Premisa principală se referă la faptul căputerea absolută a titularului dreptului de reglementare a politicilor penale este limitată de acțiunea factorilor exogeni, reprezentați de contextul politic dinamic și cadrul legal evolutiv.

De asemenea, în cercetarea noastră identificăm modificările produse în perioada 19 octombrie–27 decembrie 2017 asupra condițiilor de detenție și a dinamicii supraaglomerării, ca urmare a schimbărilor bruște survenite asupra designului instituțional al politicilor penale. Premisa specifică are în vedere faptul că acordarea măsurilor compensatorii prevăzute de *Legea nr. 169/2017* reduce în perioada 19 octombrie – 27 decembrie 2017 nivelul de ocupare a penitenciarelor, menținându-l, însă, în continuare, la un nivel ridicat.

Pornind de la analizele realizate de APADOR-CH (2005), împreună cu recomandările Comitetului European pentru Prevenirea Torturii și Tratatamentelor sau Pedepselor Inumane sau Degradante (CPT, 1997), în cadrul cercetării utilizăm perspectiva juridică și cea sociologică pentru a explica raportul dintre acordarea măsurilor compensatorii și nivelul de ocupare a penitenciarelor din România.

În același timp, în analiza noastră urmărim parcursul legislativ al Proiectului de *Lege nr. 160/2017* pentru modificarea și completarea *Legii nr. 254/2013* privind executarea pedepselor și a măsurilor privative de libertate dispuse de organele judiciare în cursul procesului penal, cu scopul de a identifica motivele prezentate în *Expunerea de Motive* a respectivului Proiect de Lege, precum și modificările aduse de Consiliul Suprem al Magistraturii, susținute de deputați și senatori în Comisiile de specialitate și în Plenul Camerei Deputaților și Senatului.

Această cercetare se plasează în perspectiva neoinstituțională (Hall și Taylor, 1996; Bevir, 2010) a guvernării democratice și a democratizării (Skowronek, 1982; Steinmo, Thelen și Longstreth, 1992; Shefter, 1994; Linz și Stepan, 1996), detașându-se, în schimb, de studiile tranzitologice centrate exclusiv asupra construcției regimului politic, oferind un statut secundar proceselor de guvernare (Lowi, 2009). Opțiunea pentru analiza neoinstituțională se explică prin definirea schimbării instituționale în raport cu schimbările survenite în mediul social.

Cercetarea noastră se sprijină pe un corpus de surse compus din acte normative, rapoarte realizate de Administrația Națională a Penitenciarelor, Avocatul Poporului, Comitetul European pentru Prevenirea Torturii și Tratatamentelor sau Pedepselor Inumane sau Degradante (CPT), Asociația Pentru Apărarea Drepturilor Omului în România – Comitetul Helsinki (APADOR-CH), date solicitate și primite de la Administrația Națională a Penitenciarelor.

1. CONTRIBUȚII PRIVIND ANALIZA SUPRAPOPULĂRII PENITENCIARELOR ȘI A CONDIȚIILOR DE DETENȚIE

„[The process of calculating prison capacity] is analogous to the practice of John Dewey’s Texas farmer, who weighed his pigs by putting them on one end of a plank that was balanced in the middle, placing rocks on the plank’s other end until it was level, and then guessing the weight of the rocks” (Sherman și Hawkins, 1981: 29):

„[Procesul de calculare a capacității penitenciarelor] este comparabil cu practica agricultorului din Texas, John Dewey, care și-a cântărit porcinele punându-le pe un capăt al unei scânduri echilibrate în mijloc, la capătul căroră a așezat pietre, și apoi a calculat greutatea pietrelor”.

Conceptul de „suprapopulare” nu se reduce la o simplă funcție a distribuirii populației într-un anumit spațiu (Bleich, 1989: 1125–1180). Definițiile oferite suprapopulării penitenciarelor sunt influențate de beneficiarii politicilor de reducere a nivelului de ocupare a penitenciarelor, și anume: administrațiile

penitenciarelor, angajații penitenciarelor, respectiv persoanele private de libertate. Pe de o parte, administrațiile penitenciarelor beneficiază de bugete mai mari, creșterea numărului de personal, dar și de controale mai stricte aplicate persoanelor private de libertate, invocând suprapopularea pentru a justifica problemele din cadrul penitenciarelor. Pe de altă parte, percepția asupra suprapopulării reprezintă, pentru persoanele private de libertate, o oportunitate de a li se reduce o parte din pedeapsă (*Ibidem*: 1125).

Având în vedere aceste aspecte, Jeff Bleich subliniază faptul că toți actorii implicați au interesul de a păstra percepția privind suprapopularea penitenciarelor (*Ibidem*: 1127). Potrivit acestuia, interesul privind nivelul de ocupare din penitenciare nu este alimentat de creșterea rapidă a populației private de libertate, ci, mai degrabă, de schimbările survenite asupra definiției suprapopulării, datorită implicațiilor politice care au ca scop „inclusiunea sau ascunderea altor defecte grave ale sistemului penitenciar” (*Ibidem*: 1125). Din acest motiv, insuccesul programelor de combatere a suprapopulării penitenciarelor se datorează, în primul rând, identificării eronate a factorilor care au determinat apariția acesteia (*Ibidem*: 1125).

Pentru J. Bleich, suprapopularea penitenciarelor reprezintă „un adevărat fenomen psihologic și fiziologic” (*Ibidem*: 1131), fiind definit în funcție de deteriorarea sănătății fizice și mentale a persoanelor private de libertate, care sunt plasate pentru o perioadă de timp într-un spațiu închis (*Ibidem*: 1131). Pentru a nu goli de sens definiția suprapopulării penitenciarelor, aceasta trebuie să conțină, pe lângă indicatorii statistici privind densitatea și profilul socio-demografic al persoanelor private de libertate, indicatori care să evidențieze „nivelul tolerabil al disconfortului” (*Ibidem*: 1137–1138). Pentru a ilustra dimensiunea complexă a fenomenului supraaglomerării, J. Bleich preia exemplul oferit de Michael Sherman și Gordon J. Hawkins (1981), prin intermediul căruia raportarea suprapopulării doar la dimensiunea densității camerelor de detenție este ironizată prin comparație cu metoda de calculare a greutatea animalelor de la ferma lui John Dewey (Bleich, 1989: 1129). Exemplul este oferit pentru a scoate în evidență, în mod subtil, nevoia respectării demnității umane în cazul persoanelor private de libertate. Din acest motiv, persoanele condamnate trebuie să beneficieze de un tratament diferit de cel aplicat animalelor de la fermă.

În continuarea acestei abordări, Andrew Coyle atribuie un rol central normelor sociale în proiectarea instituțiilor carcerale. Din punct de vedere cultural, A. Coyle consideră că închisorile reprezintă instituții care proiectează înseși normele sociale existente în cadrul societății (Coyle, 2008).

„Modul în care este administrat penitenciarul în fiecare țară este strâns legat de structurile sociale din fiecare stat. Închisorile nu există în vid. În mare măsură, acestea reflectă valorile la care fiecare societate aderă” (*Ibidem*).

În mod concret, modelele de condamnare adoptate la nivel individual de către fiecare judecător contribuie la stabilirea nivelului de ocupare a penitenciarelor.

Comportamentul judecătorilor este însă încurajat, completează A. Coyle, de politicieni și mass-media. Adoptarea unei legislații punitive și mediatizarea persoanelor acuzate în procesele aflate pe rol exercită presiune la adresa judecătorilor spre a-i determina să pronunțe sentințe de privare de libertate pentru o perioadă mai mare de timp (*Ibidem*).

Același argument îl regăsim și la J. Bleich, care oferă SUA ca exemplu pentru a ilustra dublarea populației carcerale în perioada 1975–1985, chiar dacă rata criminalității se afla în declin. Explicația pe care J. Bleich o prezintă se află în schimbarea dramatică a legislației penale: pentru aceleași infracțiuni, persoanele condamnate au primit pedepse mai mari de privare de libertate (Bleich, 1989: 1147). Din acest motiv, J. Bleich (1989) consideră eronate abordările axate pe spațiul de cazare al deținuților, considerându-le relevante pe acelea care pun în prim plan dimensiunea pedepsei și percepția supraaglomerării de către persoana privată de libertate (în funcție de vârstă, gen, stare de sănătate).

Pentru a ilustra consecințele generate de fenomenul suprapopulării, A. Coyle oferă ca exemplu situația ocupării, pe parcursul anilor '90, a penitenciarelor din Europa de Est, în cadrul cărora, în medie, un pat era împărțit, pe rând, de trei deținuți (Coyle, 2008). Pentru a evita transformarea penitenciarelor în „dormitoare comune”, Jim Murdoch consideră că politicile penale trebuie implementate având în prim plan persoana care a săvârșit o infracțiune și trebuie să ispășească o pedeapsă pentru o anumită perioadă de timp. Potrivit lui J. Murdoch, indiferent de infracțiunea săvârșită, persoanele nu-și pot pierde *demnitatea umană*, considerată „inerentă și inviolabilă” (Murdoch, 2006: 15). Pierderea libertății nu anulează ideea de „drepturi ale omului”, deținuții trebuind tratați în funcție de „situația lor fizică, socială și juridică” (*Ibidem*), motiv pentru care J. Murdoch consideră că deciziile privind privarea de libertate trebuie să țină cont în primul rând de dimensiunea reconcilierii și reintegrării persoanelor respective în societate (*Ibidem*: 210).

În schimb, pentru Bert Useem și Anne Morrison Piehl (2008: 3), închisoarea reprezintă „ultima intruziune a statului în viața cetățenilor”, un spațiu în care statul reglementează mișcarea și activitățile deținuților. Din acest motiv, construirea de noi penitenciare nu are drept scop principal reducerea nivelului de suprapopulare a penitenciarelor, ci, mai degrabă, extinderea exercitării puterii coercitive asupra persoanelor private de libertate (*Ibidem*: 3). Penitenciarul este definit de B. Useem și A.M. Piehl ca fiind rezultatul efortului de dominație socială și exploatare. Invocarea scopurilor oficiale privind retribuția și controlul criminalității sunt văzute de Useem și Piehl drept alibiuri pentru justificarea agresiunii (*Ibidem*: 4). Acest punct de vedere a fost nuanțat de David Garland, potrivit căruia modul în care sunt construite penitenciarele ilustrează dimensiunea anxietăților existente în cultura societății moderne, marcată de caracterul nesigur și riscant al relațiilor sociale și economice (Garland, 2000: 194).

Izolarea persoanelor condamnate este ilustrată de sociologul francez Loïc Wacquant (2001, 42–44), care a identificat o corelație directă între nivelul de

suprapopulare a penitenciarelor și nivelul de exploatare și dominație socială. Potrivit acestuia, în cadrul penitenciarelor, nivelul crescut al ocupării penitenciarelor determină un nivel crescut al exercitării de către personalul penitenciarului a exploatării și a dominației sociale. Exercițarea presiunii pentru o perioadă îndelungată de timp contribuie la izolarea deținuților de mediul exterior, motiv pentru care mediul penitenciar devine un spațiu excesiv de ghetozant (*Ibidem*: 42–44).

Simbioza dintre ghetou și cultura din mediul penitenciar contribuie, potrivit lui L. Wacquant, la legitimarea actorilor politici de a aplica politici penale de construire a noi spații destinate exercitării controlului (*Ibidem*: 42–44). Raportându-se la fenomenul segregării, Douglas S. Massey și Nancy A. Denton constată faptul că aceasta reprezintă creația instituțiilor, iar efectul este unul structural, nu individual.

„Termenul *ghetou* înseamnă lucruri diferite pentru oameni diferiți. (...). Un ghetou este un [spațiu care este locuit] exclusiv de membrii unui grup, în care trăiesc practic toți membrii acelui grup” (Massey și Denton, 2001: 18–19).

B. Useem și A.M. Piehl nuanțează această observație, afirmând faptul că politicile de construire a noi penitenciare contribuie la menținerea transformării penitenciarelor în spații de segregare a persoanelor condamnate. Pe de o parte, construirea de noi penitenciare determină o creștere a numărului infracțiunilor sancționate de instanțele de judecată cu pedepse ridicate (Useem și Piehl, 2008: 174–176). Pe de altă parte, construirea de noi penitenciare generează probleme suplimentare din punct de vedere economic și social. Autoritățile trebuie să decidă dacă investesc mai mulți bani în întreținerea penitenciarelor și a persoanelor private de libertate, în caz contrar, fiind necesară reducerea costului alocat per deținut (*Ibidem*: 174–176). Totodată, prin creșterea nivelului de izolare a persoanelor private de libertate, șansele reintegrării ulterioare în societate înregistrează o scădere semnificativă (*Ibidem*: 174–176). Timpul îndelungat petrecut într-un penitenciar excesiv de ghetozat contribuie la „ruperea” legăturilor sociale, precum și la internalizarea normelor și cutumelor specifice culturii mediului penitenciar.

Aplicarea pedepselor intermediare pentru persoanele care prezintă un „risc scăzut” pentru societate contribuie atât la reducerea nivelului ocupării penitenciarelor, cât și la integrarea în societate a persoanelor care au săvârșit infracțiuni „minore”, fără a genera reacții de respingere (Michael Tonry, 2001: 73–79).

În schimb, pentru André Kuhn, fenomenul creșterii numărului populației aflate în detenție se manifestă în multe țări democratice, independent de evoluția ratelor criminalității (*Ibidem*: 101). Utilizând ca indicator rata încarcerării – calculată prin raportarea numărului persoanelor private de libertate la 100 000 de locuitori –, A. Kuhn identifică influența comportamentelor culturale și politice asupra dinamicii numărului populației încarcerate (*Ibidem*: 101). Eficiența autorităților, împreună cu modul în care judecătorii aplică prevederile legii, contribuie la modificarea statisticilor privind frecvența și gravitatea infracțiunilor (*Ibidem*: 101).

Sistemul de justiție finlandez este oferit drept exemplu de A. Kuhn pentru a ilustra posibilitatea autorităților de a reduce în mod semnificativ nivelul de ocupare a penitenciarelor. Dacă, la începutul anilor 1950, rata de încarcerare din Finlanda înregistra cea mai mare valoare din Europa, la mijlocul anilor 1990, Finlanda prezenta cea mai mică valoare a ratei de încarcerare din spațiul european, cu aproximativ 60 de deținuți la 100 000 de locuitori (*Ibidem*: 109).

Trecerea treptată de la sancționare la prevenire, simultan cu reducerea severității pedepselor aplicate, au contribuit la reducerea nivelului de ocupare a penitenciarelor (*Ibidem*: 109). Cu excepția infracțiunii de omor – care se pedepsește cu închisoarea pe viață –, limita maximă a pedepselor cu închisoarea este de 12 ani (sau de 15 ani, în caz de concurs de infracțiuni). În plus, sistemul finlandez oferă o gamă diversificată de alternative la executarea pedepsei cu închisoarea, printre care menționăm: închisoarea cu suspendarea, serviciul comunitar, amenzile (stabilite în funcție de durata pedepselor) (*Ibidem*: 110).

Un alt exemplu de bună practică este identificat de Anton M. van Kalmthout și Peter. P. Tak în spațiul olandez, el fiind reprezentat de introducerea monitorizării electronice a persoanelor condamnate. Începând din 2000, persoanele condamnate execută cel puțin 26 de ore pe săptămână sub supravegherea și în prezența serviciului de probațiune, în această perioadă ele desfășurând activități de reintegrare și reabilitare. În restul timpului, executarea pedepsei se realizează sub arest la domiciliu (*Ibidem*: 178).

Unele studii recente abordează problematica suprapopulării penitenciarelor dintr-o perspectivă economică, care urmărește economisirea resurselor statului în momentul în care rata criminalității înregistrează valori scăzute. Această teză este dezvoltată de John F. Pfaff, potrivit căruia deciziile privind reducerea bugetelor penitenciarelor sunt de natură politică, fără a genera un impact semnificativ din punct de vedere economic (Pfaff, 2016: 951–981). Totodată, penitenciarele private exercită presiuni pentru menținerea unui nivel ridicat al condamnărilor privative de libertate, în contextul în care profiturile acestora variază în funcție de numărul persoanelor încarcerate (*Ibidem*: 953). O altă explicație pe care o identifică J.F. Pfaff constă în vacuumul de responsabilitate existent în rândul actorilor instituționali față de evoluția nivelului de ocupare a penitenciarelor (Roberts, 2017: 8–14).

În spațiul românesc postcomunist, obiectivul privind dezvoltarea cunoștințelor în domeniul criminalității a fost asumat de Sorin M. Rădulescu și Dan Banciu, fondatori ai sociologiei devianței în România, al căror demers a vizat suplinirea „penuriei cercetărilor concrete în domeniul criminalității” (Rădulescu și Banciu, 1996: 12). Merită de asemenea menționat că acest domeniu de cercetare a fost interzis în timpul regimului comunist (Banciu, 2013: 426–440). În plin proces al tranziției, în contextul mineriadelor și al unei legislații penale punitive – în cadrul căreia nu era reglementată reintegrarea și resocializarea persoanelor condamnate –, S.M. Rădulescu și D. Banciu preiau din doctrina juridică și din orientările psihologice și sociologice perspectiva potrivit căreia penitenciarele îndeplinesc

două funcții, în mod simultan, și anume: 1. sancționarea autorilor actelor delincvente prin privarea de libertate; 2. sprijinirea persoanelor private de libertate în vederea reintegrării și resocializării acestora în societate, după executarea pedepsei primite.

Paradigma de cercetare în care plasăm demersul celor doi sociologi este specifică analizei etiologice a fenomenului delincvenței: aceasta plasează în centrul analizei colectivitățile și comunitățile, în cadrul cărora identifică modurile de viață, convingerile și credințele predominante. În structura socială identificăm sursele delincvenței, motiv pentru care acestea devin dependente de „natura și calitatea comunității (condiții locative improprii, arii marginale, facilități de recreere inadecvate, veniturile mici ale familiei etc.)” (Rădulescu și Banciu, 1996: 173–174).

Un filtru important la care se raportează autorii menționați este reprezentat de cel al prevenirii și al tratării actelor delincvente, punând în prim plan importanța resocializării și recuperării morale și sociale a autorilor acestora (Rădulescu și Banciu, 1996: 224). Considerând această premisă, Rădulescu și Banciu adoptă principiul conform căruia „detenția și privarea de libertate trebuie folosite ca o ultimă soluție (*<ultima ratio>*)” – pe care îl regăsim în majoritatea sistemelor penale (*Ibidem*: 231). De asemenea, Rădulescu și Banciu subliniază faptul că, indiferent de gravitatea infracțiunii săvârșite, persoanelor condamnate, în perioada în care își ispășesc pedeapsa privativă de libertate, trebuie să le se asigure un cadru optim în vederea resocializării și reintegrării ulterioare în societate, prin asigurarea accesului la *pregătire școlară și profesională, libertate religioasă, activități fizice și sportive, vizite, corespondențe, acces la lectură și la mijloace de informare în masă, asistență psihologică și medicală de specializare* (*Ibidem*: 232). Privarea de libertate nu înseamnă privarea ulterioară de reintegrare și resocializare a delincventului în societate, acesta păstrându-și, în primul rând, dreptul la demnitate.

„Detenția trebuie circumscrisă numai la privarea de libertate a individului delincvent, fără alte circumstanțe agravante, trebuie să reducă, pe cât posibil, traumatizarea psihică a deținuților, prevenirea apariției unor tulburări emoționale, idei obsesive sau suicidare, comportamente violente sau agresive etc.” (*Ibidem*: 234).

Din acest motiv, reglementarea politicilor penale s-a realizat în raport cu sancționarea autorilor actelor antisociale, motiv pentru care penitenciarele au îndeplinit preponderent funcții punitive.

În ultimii ani, cercetările asupra delincvenței s-au diversificat, completând cercetarea teoretică realizată de S.M. Rădulescu și D. Banciu cu analize empirice efectuate în penitenciare. O primă contribuție este reprezentată de analiza empirică realizată în perioada 2009–2012 de Petronel Dobrică, a cărei teză surprinde o relație directă între nivelul de ocupare a penitenciarelor și cultura delincvenței, acumulată de persoanele private de libertate în mediul carceral (Dâmboeanu, 2015: 8–9).

Cercetarea realizată de Bruno Ștefan privind „cultura și civilizația penitenciarelor” valorifică dimensiunile spațiale și temporale ale executării pedepselor privative de libertate, punând în prim plan simbolismul mediului

carceral, reprezentat de ritualuri și simboluri, precum și de apartenența persoanelor condamnate la grupuri informale (*Ibidem*: 33). Definind penitenciarul drept un „construct psihologic”, Gheorghe Florian (2001: 16) consideră că condițiile de detenție sunt percepute și în funcție de „structurile relaționale, normele și valorile neoficiale, sistemul de privilegii, raporturile de forță, statutele și rolurile actorilor care participă la viața de zi cu zi” (*Ibidem*: 48).

2. REGLEMENTAREA ÎN SPAȚIUL EUROPEAN A CONDIȚIILOR MINIME DE PRIVARE LA LIBERTATE

„Sistemele penitenciare nu au mandat pentru agravarea suferințelor” (Penal Reform International, 1995: 25).

„Problema suprapopulării din penitenciare este strâns legată de funcționarea sistemelor naționale de justiție penală și de valorile, ideile și tradițiile din spatele fiecărui sistem. Aceste valori, idei și tradiții sunt rezultatul unui proces foarte lung și sunt uneori dificil de schimbat, pentru că reflectă istoria, precum și realitățile culturale și sociale și sunt de asemenea bazate parțial pe alegeri de ordin politic” (Consiliul European, *Carta Albă*, 2016: 6 rev 7, 54).

Principalele reglementări cu privire la problematica suprapopulării închisorilor la nivelul european le identificăm în cadrul *Recomandării nr. R 22 (99)* a Comitetului de Miniștri¹ al Consiliului European către statele membre, adoptată la cea de-a 681 adunare a reprezentanților miniștrilor, la 30 septembrie 1999. În cadrul acestei *Recomandări*, problematica suprapopulării este definită dintr-o perspectivă de ansamblu ce include „gama de pedepse disponibile prevăzute de legislație, severitatea sentințelor pronunțate, frecvența folosirii sancțiunilor și măsurilor comunitare, folosirea detențiunii în așteptarea judecării, eficacitatea instituțiilor de justiție penală și, nu în ultimul rând, atitudinea publicului față de infracționalitate și pedepse” (*Recomandarea nr. R. 22, 1999*).

În raport cu acești factori, în vederea reducerii indicelui de ocupare a penitenciarelor, reținem principiile de bază urmate de Comitetul de Miniștri în privința suprapopulării și a politicilor penale ale statelor membre. În primul rând, indicii de ocupare a penitenciarelor prezintă valori reduse în cadrul statelor a căror politică penală este construită pornind de la principiul conform căruia privarea de libertate reprezintă „o sancțiune sau măsură extremă (...), impusă numai când, din cauza gravității infracțiunii, orice altă sancțiune sau măsură ar fi, evident, inadecvată” (*Ibidem*). În al doilea rând, extinderea capacității închisorilor reprezintă „o măsură mai curând excepțională”, deoarece nu oferă „o soluție

---

¹ Instanță de decizie a Consiliului European, alcătuită din miniștrii afacerilor externe din 47 de State membre sau din reprezentanții permanenți la Strasbourg. Informații suplimentare sunt disponibile la: <http://www.coe.int/en/web/cm>.

durabilă pentru problema supraaglomerării” (*Ibidem*). Nu în ultimul rând, potrivit recomandărilor Comitetului de Miniștri, o soluție privind reducerea indicelui de ocupare a penitenciarelor o constituie „posibilitatea depenalizării anumitor tipuri de infracțiuni sau a reclasificării acestora, astfel încât să nu atragă pedepse privative de libertate” (*Ibidem*).

În cadrul aceleiași *Recomandări*, Comitetul de Miniștri oferă o precizare extrem de utilă pentru a înțelege obligativitatea statelor membre de a respecta prevederile internaționale privind condițiile de detenție, chiar dacă se confruntă cu un indice ridicat al ocupării penitenciarelor. Cu alte cuvinte, respectarea demnității umane și garantarea aplicării unui tratament „uman și pozitiv” persoanelor condamnate revine administrației închisorii (*Ibidem*). În schimb, politica penală a statelor membre trebuie să includă „pe cât posibil, modalități specifice de aplicare a sentințelor privative de libertate, cum ar fi semilibertatea, regimul deschis, permisiunea de a părăsi închisoarea și plasamentele externe” (*Ibidem*).

După cum putem observa, paradigma pe care o identificăm în cadrul *Recomandării nr. Nr. R 22 (99)* a Comitetului de Miniștri către statele membre ale Consiliului Europei se bazează pe premisa conform căreia rolul politicilor penale este acela de „a contribui la tratarea [persoanelor private de libertate], la menținerea legăturilor acestora cu familia și comunitatea și la reducerea tensiunii în instituțiile penale” (*Ibidem*).

Aceleași concluzii le identificăm și în *cel de-al 7-lea Raport general* al Comitetului European pentru Prevenirea Torturii și Tratamentelor sau Pedepselor Inumane sau Degradante (CPT, 1997), realizat pe baza diferitelor vizite efectuate în 1996 în sistemul penitenciar din Europa. Noutatea semnalată în cadrul acestui *Raport* este reprezentată de constatarea extinderii fenomenului suprapopulării în tot sistemul penitenciar din Europa, „în mod deosebit, în închisorile în care sunt încarcerate persoane aflate în detenție provizorie (de exemplu persoane care așteaptă să fie judecate)” (*Ibidem*).

În ceea ce privește consecințele suprapopulării, în *cel de-al doilea Raport general*, CPT (1992) evidențiază o strânsă legătură între dimensiunea suprapopulării și „condiții de detenție inumane și degradante” oferite persoanelor condamnate:

„O închisoare suprapopulată presupune spații neigienice și strâmte, o lipsă constantă de intimitate (chiar și atunci când se folosesc utilitățile sanitare), activități reduse în afara celulelor, ca urmare a unei solicitări ce depășește personalul și dotările disponibile, servicii medicale superaglomerate, tensiune crescută și mult mai multă violență între deținuți și între aceștia și personalul închisorii. Această listă este departe de a fi exhaustivă” (*Ibidem*).

În plus, reținem observația CPT-ului, conform căreia programul de construire de noi penitenciare de către un număr de state europene a contribuit la creșterea numărului persoanelor condamnate (CPT, 1997). Cu alte cuvinte, constatăm faptul că politicile penale influențează dinamica indicelui de ocupare a penitenciarelor,

condițiile de detenție, precum și relațiile dintre persoanele condamnate și mediul penitenciar. Nu în ultimul rând, politicile penale pot reduce rata recidivei, prin facilitarea reintegrării persoanelor eliberate în societate.

Această paradigmă se focalizează, prin urmare, asupra modului în care sunt „revăzute legislațiile și practicile în vigoare în materie de detenție provizorie, de pronunțare a sentințelor, precum și multitudinea de sancțiuni non-privative de libertate disponibile” (*Ibidem*). Spre deosebire de soluția pe termen scurt reprezentată de investirea de sume în infrastructura penitenciarului, revizuirea legislației contribuie la redefinirea raportului penal și a faptelor considerate infracțiuni, reprezentând o soluție pe termen lung în vederea reducerii indicelui de ocupare din penitenciare.

Pentru a ilustra efectele nocive ale suprapopulării, CPT oferă drept exemplu existența în Europa Centrală și Orientală a dormitoarelor de mare capacitate în care sunt găzduiți deținuții. „Marile dormitoare comune” sunt descrise drept spații în care există „o lipsă de intimitate a deținuților în viața de zi cu zi”, ele facilitând, în același timp, un nivel ridicat al riscului de intimidare și violență, precum și „dezvoltarea subculturilor de factură criminală și menținerea coeziunii organizațiilor criminale” (*Ibidem*).

3. REFORMA POLITICILOR PENALE ÎN ROMÂNIA POSTCOMUNISTĂ

Cercetarea realizată în 2005 de Asociația pentru Apărarea Drepturilor Omului în România – Comitetul Helsinki (APADOR-CH) cu privire la evoluția sistemului penitenciar românesc în perioada 1995–2004 a scos în evidență faptul că România prezenta „una din cele mai dure legislații penale din Europa”, aici aplicându-se pedepse situate între un an și 12 ani de detenție pentru săvârșirea infracțiunilor de furt, în timp ce pentru săvârșirea infracțiunii de furt calificat („comis în mod planificat, în grup, pe durata nopții sau în alte situații, dar fără violență”) se aplica o pedeapsă situată între 3 și 15 ani de închisoare (APADOR-CH, 2005: 7). Ca urmare a faptului că instanțele combinau cele două infracțiuni, condamnând făptașii pentru comiterea infracțiunilor de furt și furt calificat, penitenciarele din țară deveneau suprapopulate (*Ibidem*: 7). Această observație este confirmată de datele prezentate în anuarele statistice ale Direcției Generale a Penitenciarelor².

---

² Direcția Generală a Penitenciarelor a trecut în 2004 în subordinea Ministerului Justiției, prin preluarea atribuțiilor, patrimoniului, personalului și a bugetului de către Administrația Națională a Penitenciarelor, devenită instituție publică de interes național. A se vedea Guvernul României, Hotărârea nr. 1849/2004 privind organizarea, funcționarea și atribuțiile Administrației Naționale a Penitenciarelor, text publicat în *Monitorul Oficial al României*, Partea I, nr. 1062, 16 noiembrie 2004, în vigoare de la 16 noiembrie 2004 până la 25 octombrie 2016, fiind abrogat și înlocuit prin Hotărârea 756/2016.

În medie, la numărul total al deținuților condamnați pentru furt se mai adaugă un număr de 7 000–8 000 de deținuți pe an pedepsiți pentru tâlhărie (infracțiune care definește furtul comis cu violență) (*Ibidem*: 7).

Pentru a înțelege mai bine valoarea datelor prezentate mai sus, considerăm utilă compararea acestora cu datele prezentate în cadrul raportului Consiliului Europei privind Statisticile Penale Anuale. Astfel, în nr. 25 din decembrie 2003 al acestui raport, ne atrage atenția plasarea României pe poziția a șaptea în clasamentul privind procentul de deținuți la 100 000 de locuitori din 47 de țări membre (*Ibidem*: 7).

Prezentând o rată de încarcerare de 229,5 ‰, România era devansată doar de foste țări socialiste/comuniste, în fruntea clasamentului aflându-se Rusia (638,6 ‰) și Ucraina (405,7 ‰) (*Ibidem*). În schimb, valori mult mai reduse identificăm în Ungaria (177,4‰), Marea Britanie (137,1 ‰), Portugalia (132,8 ‰), Spania (126,2 ‰) și Bulgaria (121,7 ‰), în timp ce pe ultimele locuri se situau statele Lichtenstein (17 deținuți la o populație de 33500 de locuitori) și San Marino (un deținut la o populație de 28200 de locuitori) (*Ibidem*: 7).

„Interesante – și relevante – sunt și datele din același Buletin informativ cu privire la distribuția deținuților în funcție de natura infracțiunilor. Sub aspectul infracțiunii de furt, România se plasează pe un nedorit loc 2 (din 47 de state) cu 18.938 de deținuți, fiind devansată doar de Ucraina” (*Ibidem*: 8).

România se plasa pe un loc inferior în clasamentul privind valoarea raportului dintre numărul cadrelor din penitenciare și cel al deținuților, ocupând poziția 3 (cu 7,9 deținuți la un supraveghetor), fiind depășită de Lituania (8,8:1) și Ucraina (8,7:1). San Marino și Irlanda de Nord se situau la extrema pozitivă, prezentând valori de 0,2:1, respectiv de 0,81:1 (*Ibidem*: 8).

Ca urmare a numărului foarte scăzut al supraveghetorilor, soluțiile practicate în sistemul penitenciar românesc în perioada 2000–2004 s-au axat pe însoțirea deținuților de către cadre în cadrul escortei, precum și plasarea acestora în „camere supraaglomerate 23 de ore din 24 (sau chiar mai mult, ora de ieșit zilnic la aer fiind redusă în multe penitenciare la 30 de minute)” (*Ibidem*: 8).

„În 2003, numărul de locuri era de 37 363, numărul paturilor instalate de 46 451 pentru 42 815 deținuți, fiecăruia revenindu-i o suprafață de 2,5 m². Conform recomandării Comitetului pentru Prevenirea Torturii din cadrul Consiliului Europei (raportul CPT după vizita în România, în 1999) privind renunțarea la norma de 6 m³ aer per deținut și adoptarea sistemului de calcul în metri pătrați per deținut (minimum 4 m²), rezultă că la sfârșitul anului 2003 erau aproape doi deținuți pe un loc” (*Ibidem*: 29).

Condițiile din penitenciare, împreună cu tratamentul aplicat deținuților, i-au determinat pe aceștia, nu de puține ori, să recurgă la gesturi extreme (*Ibidem*: 64). Un exemplu elocvent în acest sens îl identificăm în cazul incendiului provocat de

șase deținuți minori de la PMT Craiova la 24 septembrie 2004. Incendiul a provocat arsuri grave în cazul a cinci minori, determinând decesul a trei dintre aceștia, în zilele următoare (*Ibidem*: 64).

Pentru a dispune de o perspectivă de ansamblu asupra modului în care instituțiile statului s-au raportat în perioada postcomunistă la persoanele condamnate, este important să avem în vedere procesul de reformare a sistemului judiciar românesc, marcat de aderarea României la Uniunea Europeană.

Odată cu căderea comunismului și cu demararea negocierilor privind integrarea europeană a României, identificăm apariția procesului de reformare a justiției, demn de subliniat fiind faptul că acesta nu s-a realizat în mod brusc, ci au existat etape succesive ale acestui proces de-a lungul căruia identificăm opoziția diferiților actori care au încercat să îi atenueze dimensiunea (*Ibidem*: 16).

Patronajul și lipsa de independență a magistraților a încetinit, după cum observă cercetătoarea Ramona Coman (2009: 17), procesul de integrare al României în spațiul european la începutul anilor 2000. Cu toate acestea, Tony Judt (2001: 41–45) sublinia faptul că aderarea României a reprezentat un adevărat test pentru Uniunea Europeană, întrucât România a devenit membru fără a-și rezolva toate problemele pe care le întâmpina în momentul aderării (Coman, 2009: 17).

Analizând evoluția reformei sistemului judiciar românesc din perspectiva neoinstituționalismului, identificăm *dependența de cale* a acestuia la începutul anilor 2000 (*Ibidem*: 18). Acest aspect a fost influențat și de faptul că unul dintre elementele care au îngreunat reformarea sistemului judiciar a fost generat, în același timp, de omiterea, în Constituție, până la revizuirea constituțională din 2003, a consacrării principiului separației puterilor în stat, acest fapt reprezentând un teren prielnic pentru generarea mai multor controverse și conflicte între autoritățile statului (*Ibidem*: 93).

În acest context, problema „administrării deviate” (*Ibidem*: 111) a justiției de către instituțiile statului a devenit, începând cu anii 2000, din ce în ce mai acută în cadrul societății românești. Această temă este subliniată de mass-media, ONG-uri, inclusiv de politicieni, aducându-se în discuție necesitatea unei dezbateri în societate, având în vedere faptul că principala problemă cu care se confruntau instituțiile sistemului judiciar consta în erodarea credibilității acestora (*Ibidem*: 111).

Treptat, modificările survenite asupra cadrului legal au contribuit la reformarea politicilor penale prin redefinirea pedepselor privative de libertate și trecerea progresivă la paradigma privind reintegrarea în societate a persoanelor condamnate. Prin intermediul *Legii nr. 275/2006 privind executarea pedepselor și a măsurilor dispuse de organele judiciare în cursul procesului penal* au fost diferențiate regimurile de executare a pedepselor, în funcție de durata acestora și infracțiunile săvârșite de persoanele condamnate, dar și în raport cu conduita acestora pe durata executării pedepselor. De asemenea, în fiecare penitenciar a fost înființată o comisie de individualizare a pedepsei pentru evaluarea conduitei persoanelor private de libertate. Din considerente medicale, a fost introdusă interdicerea utilizării lanțurilor și cătușelor.

Ulterior, prin intermediul *Legii 254/2013 privind executarea pedepselor și a măsurilor privative de libertate dispuse de organele judiciare în cursul procesului penal*, pentru fiecare regim de executare a pedepsei a fost introdusă stabilirea unui program individualizat de resocializare constituit din activități educative, culturale, terapeutice, consiliere psihologică și asistență socială și formare profesională. Aceste prevederi au fost integrate în *Strategia națională privind reintegrarea socială a persoanelor private de libertate 2015–2019*, în cadrul căreia elementul de noutate a fost reprezentat de obiectivul creării „unei culturi în penitenciar orientată spre implicarea familiilor în susținerea persoanelor custodiate pe perioada detenției”. În schimb, obiectivele strategice ale *Strategiei* au vizat „formarea și perfecționarea profesională a personalului cu atribuții în domeniul reintegrării sociale a persoanelor private de libertate”, respectiv „dezvoltarea infrastructurii instituționale și interinstituționale”. Chiar dacă este enunțată ca fiind un obiectiv, menținerea și consolidarea legăturilor cu mediul de suport nu a dispus de programe, acțiuni sau strategii specifice care să fie incluse în cadrul *Strategiei*.

4.1. PROBAȚIUNEA ȘI MEDIEREA: INSTITUȚII CARE AU URMĂRIT DEGREVAREA SISTEMULUI PENITENCIAR

Reforma sistemului judiciar românesc a fost marcată de crearea a două noi instituții menite să urmărească nu doar stingerea raportului de drept penal, ci și integrarea persoanelor cercetate/ condamnate în societate. Prin intermediul probațiunii și medierii s-a urmărit, în același timp, reducerea nivelului de recidivă și de suprapopulare a penitenciarelor.

Introdusă cu sprijinul ONG-urilor locale – la nivel experimental în 1997, la centrele de probațiune de la Arad, Gherla, Focșani (Schiaucu și Canton, 2008), reglementată la nivel național începând cu anul 2000 și ulterior extinsă de prevederile Noului Cod Penal (Vasile (Bălan), 2017: 118), *probațiunea*³ reprezintă una dintre principalele explicații privind reducerea nivelului de recidivă în perioada 2012–2016, de la 45,78 % la 38,27 %, chiar dacă numărul persoanelor încarcerate a crescut în această perioadă de la 23 991 la 25 431 de deținuți.

Din punct de vedere teoretic, definiția restrânsă a probațiunii cuprinde: **1.** aplicarea de către instanțele de judecată a unei măsuri sau sancțiuni neprivative de libertate; și **2.** supravegherea persoanei condamnate de către instituții specifice (*Ibidem*: 120). Într-o accepțiune mai largă, sistemul de probațiune urmărește, conform

³ „Etimologia termenului de <probațiune> [în literatura anglo-saxonă] trimite la latinescul <probatio>, însemnând <dovedire>/<dovadă>/<acțiune de probă>, perioadă de încercare. Este perioada în care făptuitorul, lăsat în libertate, trebuie să demonstreze că are capacitatea de a se îndrepta. El este condamnat, dar sancțiunea este una comunitară, neprivativă de libertate. Este liber, și totuși libertății sale îi sunt impuse anumite restricții și are obligații de îndeplinit. În toată acea perioadă de <încercare>, comportamentul său este monitorizat de către persoane sau instituții competente în acest sens.”, în Alina Sanda Vasile (Bălan), *Terapia ocupațională pentru persoanele private de libertate sau aflate în probațiune*, București: Pro Universitaria, 2017, p. 124.

art. 80–98 (aplicabile persoanelor majore), respectiv art. 113–116 (aplicabile minorilor) din Noul Codul Penal, o gamă diversificată de obiective, și anume:

- „îndreptarea (reabilitarea, resocializarea) persoanelor care au săvârșit infracțiuni;
- scăderea riscului de recidivă infracțională;
- creșterea gradului de siguranță în comunitate;
- repararea prejudiciului adus comunității prin săvârșirea faptei;
- menținerea legăturii făptuitor – comunitate (familie, vecinătate);
- reducerea costurilor legate de întreținerea delincvenților, prin diminuarea populației penitenciare și <valorificarea potențialului socio-economic al infractorilor>” (*Ibidem*: 115).

Sistemul de probațiune urmărește, în primul rând, responsabilizarea, motivarea și sprijinirea persoanei condamnate, pentru ca aceasta „să conștientizeze răul pe care l-a cauzat victimei și comunității” (*Ibidem*: 116). În cadrul sistemului de probațiune, persoana condamnată și victima beneficiază de asistență și consiliere psihologică gratuită pentru a permite restabilirea ordinii sociale.

Având în vedere raportul dintre numărul anual al persoanelor supravegheate în sistemul de probațiune și numărul consilierilor de probațiune, Alina Sanda Vasile (Bălan) semnalează existența unui raport mediu de 1:118 în 2015⁴, situat sub raportul recomandat de 1 la 40–45 recomandat în spațiul Uniunii Europene. Distribuția inegală la nivel teritorial a raportului mediu între numărul de consilieri și numărul de persoane supravegheate determină supraîncărcarea profesională a consilierilor de probațiune în București și în alte județe ale țării, cărora le revin „peste 200 de cazuri de supraveghere” (*Ibidem*: 121).

Eficiența sistemului de supraveghere este pusă, astfel, sub semnul întrebării, dacă avem în vedere faptul că, potrivit prevederilor *Legii nr. 252/2013 privind organizarea și funcționarea sistemului de probațiune*, atribuțiile principale ale consilierilor de probațiune constau în: supravegherea și evaluarea adulților și minorilor, oferirea de servicii de consiliere psihologică atât în perioada de pregătire pentru eliberare, cât și în perioada postpenală. În plus, consilierii de probațiune participă în comisia pentru eliberare condiționată și colaborează cu instituțiile⁵ și ONG-urile locale sau naționale (*Ibidem*: 121–123). Pentru a putea monitoriza comportamentul persoanelor aflate în sistemul de probațiune în vederea oferirii de asistență, consilierul de probațiune trebuie să întocmească un *dosar de probațiune* la care să atașeze un *plan de supraveghere* pentru fiecare persoană în parte, pentru ca la final să realizeze o *evaluare finală* (*Ibidem*: 131). După cum putem observa, volumul supraîncărcat de muncă al consilierilor de probațiune nu permite, în

⁴ 1/77 pentru un șef de serviciu și 1/50 pentru un consilier de probațiune.

⁵ Și anume: instanțe de judecată, parchete, unități penitenciare inspectorate școlare, inspectorate județene de poliție, agenții județene pentru ocuparea forței de muncă, direcții de sănătate publică, direcțiile generale de asistență socială și protecția copilului, primării și unități subordonate, centre de prevenire, evaluare și consiliere antidrog etc..

realitate, analiza în profunzime a comportamentului persoanei supravegheate, în timp ce numărul victimelor care beneficiază de sistemul de probațiune este nesemnificativ.

Tabelul nr. 1

Evoluția raportului mediu între numărul de consilieri și numărul de persoane supravegheate

An	Numărul de persoane supravegheate	Numărul de referate și rapoarte	Numărul victimelor aflate în evidența serviciilor de probațiune	Numărul consilierilor de probațiune la nivel național	Raportul mediu între numărul de consilieri și numărul de persoane supravegheate
2001	735	358	–	106	1:7
2002	1 045	1 950	–	80	1:13
2003	3 175	3 442	–	–	–
2004	4 471	5 282	–	–	–
2005	5 596	6 528	–	–	–
2006	6 600	7 650	–	–	–
2007	7 673	25 160	–	–	–
2008	7 715	11 549	–	–	–
2009	8 198	7 911	–	–	–
2010	9 628	8 659	74	–	–
2011	12 857	7 806	43	271	1:47
2012	16 383	7 312	67	–	–
2013	20 446	7 700	15	380	1:54
2014	26 749	5 691	2	360	1:74
2015	42 034	6 633	4	355	1:118
2016	70 781	7 553	5	–	–
2017	90 546	8 840	3	–	–

Sursă: Informații preluate din datele statistice și rapoartele de activitate ale Sistemului de probațiune pentru perioada 2010–2017, disponibile la: <http://www.just.ro/directia-nationala-de-probatiune/>. Pentru perioada 2001–2002, informațiile au fost preluate din Ioan Durnescu, „O istorie a probațiunii în România”, în Valentin Schiaucu și Rob Canton, *Manual de probațiune*, București: Euro Standard, 2008, p. 20.

O altă atribuție a consilierului de probațiune vizează constatarea încălcării cu rea-credință a măsurilor de supraveghere de către persoana condamnată (Chiș și Chiș 2015: 232). Această constatare trebuie însă să se producă doar în situații excepționale, având în vedere faptul că scopul serviciului de probațiune nu constă doar în supravegherea persoanelor condamnate, ci mai ales în cooperarea cu persoana supravegheată (*Ibidem*: 238).

Sintetizând, principalele roluri-cheie ale consilierilor de probațiune constau în oferirea asistenței necesare în vederea schimbării comportamentului persoanelor condamnate, precum și în consolidarea relațiilor cu comunitatea (Jarvis, 1995).

Alături de instituția probațiunii, adaptarea legislației românești la paradigma justiției restaurative a determinat instituirea *medierii* (reconcilierii) dintre victimă și infractor, ca urmare a recunoașterii nevoilor victimei, care „trebuie și ea ajutată pentru a-și relua cursul vieții, pentru a accepta ceea ce s-a petrecut și pentru a-și diminua resentimentele față de infractor” (Vasile (Bălan), 2017: 117).

În timp ce instituția Probațiunii produce efecte directe asupra nivelului de ocupare a unităților de detenție, instituția medierii⁶ urmărește, mai degrabă, restabilirea consensului între părți, fără a mai fi nevoie ca instanța să se pronunțe. Reglementarea acestei instituții în spațiul românesc a ținut cont atât de nevoia degrevării instanțelor judecătorești, cât și de reducerea nivelului de ocupare a penitenciarelor.

În practică, raportându-ne la situația statistică a medierii penale pe anul 2017, observăm faptul că numărul cauzelor de mediere soluționate (113 cauze) este unul nesemnificativ în raport cu activitatea Parchetelor (Ilie Dorin, Juridice.ro, 2018). Limitarea momentului medierii penale și obligarea inculpatului la plata prejudiciului reprezintă principalele explicații privind numărul redus al cauzelor soluționate prin intermediul medierii (*Ibidem*).

Raportându-ne la evoluția celor două instituții, observăm faptul că degrevarea sistemului penitenciar a fost limitată de absența unor mecanisme care să asigure cadrul optim de interacțiune între persoana condamnată și consilierul de probațiune, respectiv între persoana inculpată și mediator.

4.2. REGLEMENTAREA MĂSURILOR COMPENSATORII PENTRU EXECUTAREA PEDEPSEI ÎN CONDIȚII NECORESPUNZĂTOARE

Lipsa funcționării optime a supravegherii și medierii a determinat adoptarea unei politici penale care să reducă din posibilele sancțiuni pe care Curtea Europeană a Drepturilor Omului (CEDO) le-ar fi putut pronunța împotriva României pentru nerespectarea condițiilor minime de detenție. În urma procesului legislativ privind *reglementarea măsurilor compensatorii pentru executarea pedepsei în condiții necorespunzătoare*, după cum vom putea observa, însăși definiția oferită de legislator *măsurilor compensatorii* a suferit modificări semnificative.

Invocând hotărârea „semipilot” în cauza *Iacov Stanciu împotriva României*, pronunțată de Curtea Europeană a Drepturilor Omului (CEDO) în luna iulie 2012, împreună cu numărul de peste 3 000 de cereri privind condițiile de detenție din România, aflate pe rolul Curții, Guvernul României (condus de premierul Sorin Grindeanu) a depus, la 31 ianuarie 2017, în procedură de urgență, la Parlament, un proiect de lege privind acordarea unor măsuri compensatorii persoanelor care execută pedeapsa în spații necorespunzătoare. Obiectivul principal al inițiatorului

---

⁶ Reglementată prin *Legea nr. 192/2006 privind medierea și organizarea profesiei de mediator*, publicată în *Monitorul Oficial*, Partea I, nr. 441, din 22 mai 2006.

proiectului, asumat în mod explicit în *Expunere de motive la PL-x nr. 160/2017*, vizează evitarea pronunțării de către CEDO a unei hotărâri-pilot împotriva României, care să oblige statul român să adopte „toate măsurile necesare pentru remediere, într-un termen determinat, relativ scurt” (Camera Deputaților, PL-x nr. 160/2017).

Principală modificare propusă viza acordarea în mod automat a vocației de a beneficia de eliberare condiționată persoanelor private de libertate „care au fost sau sunt cazate în condiții de supraaglomerare, adică într-un spațiu mai mic sau egal cu 3 mp/deținut” (*Ibidem*).

Mecanismul conceput de inițiator avea în vedere acordarea unei vocații și nu a unui drept recunoscut condamnatului. Inspirându-se din modelul italian de reducere a nivelului suprapopulării penitenciarelor, Guvernul a propus luarea în calcul – în vederea acordării liberării condiționate – a unei măsuri compensatorii privind executarea pedepsei într-un spațiu necorespunzător, indiferent de regimul de executare a pedepsei (*Ibidem*).

În mod concret, mecanismul de calcul în vederea acordării liberării condiționate prevedea că, începând cu data de 24 iulie 2012, „pentru fiecare perioadă de 30 zile executate în spațiu necorespunzător, chiar dacă acestea nu sunt consecutive, se consideră executate, suplimentar, 3 zile din pedeapsa aplicată” (*Ibidem*).

Proiectul de lege a fost trimis la 17 noiembrie 2016 de Guvern (condus de premierul Dacian Cioloș) spre avizare Consiliului Superior al Magistraturii (CSM). Avizul favorabil emis de CSM la 29 noiembrie 2016 era însoțit de două observații, de care inițiatorul nu a ținut cont în momentul trimiterii proiectului în Parlament, și anume: **a.** chiar dacă este cel mai important, spațiul individual nu reprezintă singurul criteriu care trebuie avut în vedere; **b.** considerarea zilelor compensatorii ca fiind executate efectiv, nu doar în vederea dobândirii vocației la eliberare condiționată (Consiliul Superior al Magistraturii, *Hotărârea nr. 1533 din 29 noiembrie 2016*).

În ședința *Comisiei juridice, de numiri, disciplină, imunități și validări a Senatului*, cea de-a doua observație s-a regăsit în lista de amendamente propuse de CSM, ea fiind însușită de reprezentanții grupurilor parlamentare PSD, PNL și ALDE. Totodată, criteriul de 3 m² a fost înlocuit de membrii Comisiei cu cel de 4m² per deținut (Senat, Comisia juridică, de numiri, disciplină, imunități și validări, *Raport asupra Proiectului de Lege pentru modificarea și completarea Legii nr. 254/2013 privind executarea pedepselor și a măsurilor privative de libertate dispuse de organele judiciare în cursul procesului penal*). Aceste modificări s-au regăsit în forma adoptată la 13 martie 2017 de plenul Senatului cu 117 voturi „pentru” și un vot „împotriva” (Senat, *Fișă act L15/2017*).

În paralel cu procesul legislativ al PL-x nr. 160/2017, la 25 aprilie 2017, Curtea Europeană a Drepturilor Omului pronunța hotărârea pilot în cauzele conexe *Rezmiveș și alții împotriva României* (nr. 61467/12, 39516/13, 48231/13 și 68191/13) pentru încălcarea art. 3 din Convenția Europeană a Drepturilor Omului. În termen de șase luni

de la data rămânării definitive a hotărârii, statul român trebuia să prezinte Curții un plan de măsuri cu privire la situația din penitenciare.

În schimb, în ședința *Comisiei juridice de disciplină și imunități a Camerei Deputaților* a fost adoptat amendamentul propus de deputații grupurilor parlamentare PSD, ALDE și UDMR privind creșterea de la 3 la 6 zile a duratei măsurii compensatorii, considerată că fiind executată efectiv pentru fiecare 30 de zile executate în condiții de supraaglomerare severă (Camera Deputaților, Comisia juridică, de disciplină și imunități, *Raport asupra Proiectului de Lege pentru modificarea și completarea Legii nr. 254/2013 privind executarea pedepselor și a măsurilor privative de libertate dispuse de organele judiciare în cursul procesului penal*). Această modificare s-a regăsit în formă adoptată la 8 mai 2017 de plenul Camerei Deputaților cu 175 voturi „pentru”, 85 voturi „împotrivă” și 20 de abțineri (Camera Deputaților, *PL-x nr. 160/2017*).

„Modificarea substanțială a conținutului juridic al legii” a reprezentat principalul temei al sesizării de neconstituționalitate adresate Curții Constituționale de un număr de 51 deputați aparținând Grupurilor parlamentare ale PNL și USR (Camera Deputaților, *Sesizare formulată de un număr de 51 deputați aparținând Grupurilor parlamentare ale Partidului Național Liberal și Uniunii Salvați România, referitoare la neconstituționalitatea Legii pentru modificarea și completarea Legii nr. 254/2013 privind executarea pedepselor și a măsurilor privative de libertate dispuse de organele judiciare în cursul procesului penal*).

Prin Decizia nr. 515 din 5 iulie 2017, Curtea Constituțională a respins, ca neîntemeiată, obiecția de neconstituționalitate. Legea a fost promulgată de Președintele României la 14 iulie 2017 (*Decretul cu nr. 643*), producând efecte începând cu 19 octombrie 2017.

Comparând textul legii cu propunerea inițiatorului, constatăm faptul că măsurile compensatorii nu mai contribuie doar la dobândirea vocației la eliberare condiționată, ci devine un drept în urma căruia persoana condamnată beneficiază de reducerea perioadei de privare de libertate, dacă pedeapsa a fost executată în condiții necorespunzătoare.

4. SUPRAPOPULAREA PENITENCIARELOR ÎN ROMÂNIA: 1990–2017⁷

Raportat la criteriile CPT de 6 m³ aer per deținut și 4 m² per deținut⁸, la nivel național, în perioada 1990–2016, penitenciarele din România s-au confruntat cu

⁷ Pentru calcularea valorilor indicelui de ocupare al penitenciarelor ne raportăm doar la populația carcerală din unitățile carcerale, fără a lua în calcul persoanele private de libertate aflate în penitenciarele spital, respectiv, în centrele de detenție sau în centrele educative.

⁸ „37. În decembrie 2015, CPT a emis un document cu titlul „Spațiu per deținut în penitenciare: standardele CPT”, în care se regăsesc standardele minime de bază ale CPT, și anume 6m² pentru ocuparea celei de către o singură persoană, excluzând grupul sanitar; 4m² per deținut într-o celulă cu ocupare multiplă, excluzând grupul sanitar, cel puțin 2 m între pereții celei și cel puțin 2,5 m între podea și tavanul celei. Pentru celulele cu ocupare multiplă, de până la patru deținuți, ar trebui adăugat 4m² pentru fiecare deținut, suplimentar la spațiul minim de trai de 6m²”.

suprapopularea locurilor de detenție, precum și cu deficitul numărului de paturi instalate, raportat la numărul total al persoanelor încarcerate (APADOR-CH, 2005: 29). Potrivit datelor statistice ale Administrației Naționale a Penitenciarelor (*Document de politică publică privind îmbunătățirea condițiilor de detenție*, aprilie 2011; *Dinamica Efectivelor. Situația privind capacitatea de cazare a unităților și efectivelor la 4 aprilie 2017*), în perioada 1990–1998, indicele de ocupare a penitenciarelor (raportat la criteriul de 6 m³ aer per deținut) a înregistrat o creștere de la 89% la 156%. Ulterior, indicele a înregistrat în 2011 o scădere semnificativă până la 81,5%. În perioada 2011–2016, acesta a revenit la valoarea de 89%, înregistrând variații scăzute în ultimii ani.

În schimb, utilizând criteriul de 4 m² per deținut, valoarea indicelui a variat de la 133% la 234% în perioada 1990–1998, ulterior înregistrându-se o scădere semnificativă a acestuia, el atingând valoarea de 122% în 2011. Similar evoluției indicelui de ocupare raportat la 6 m³ aer per deținut, valoarea indicelui de ocupare raportat 4 m² per deținut a revenit în perioada 2012–2016 la valoarea din 1990.

La data de 29 august 2017, indicele de ocupare (la 4 m²) era de 136,88%, în penitenciarele din țară fiind custodiate 24 813 persoane private de libertate. Valoarea indicelui de ocupare (la 4 m²) prezintă variații semnificative atunci când ne raportăm la situația privind capacitatea de cazare din fiecare penitenciar. Cele mai mari valori ale indicelui de ocupare (la 4 m²) le identificăm în următoarele penitenciare: Constanța-Poarta Albă (247,22%), Târgu-Mureș (218, 23 %) Brăila (207,78 %), București-Jilava (199,26 %), Codlea (195,07%), Botoșani (194,99 %), Satu Mare (193,62 %) (*Dinamica Efectivelor. Situația privind capacitatea de cazare a unităților și efectivelor la 29 august 2017*).

Valorile indicelui de ocupare (la 4 m²) evidențiază dimensiunea îngrijorătoare a suprapopulării penitenciarelor, depășindu-se cu mult nivelul de 90% din capacitatea acestora – considerat de Comitetul European pentru Probleme Penale (CDPC) drept „un indicator al suprapopulării iminente”(Consiliul Europei, *Carta Albă*, 2016: 6 rev 7, 20).

Nivelul de suprapopulare a penitenciarelor din România înregistrează, la nivel național, o creștere semnificativă în perioada 1990–1998, urmată de o scădere

---

„38. CPT încurajează aplicarea unor standarde dezirabile mai ridicate de către statele membre, în special atunci când se are în vedere construirea de noi penitenciare. Standardul dezirabil este ca o celulă de 8 până la 9m² să fie alocată unui deținut și o celulă de 12 m² – pentru doi deținuți.”, *apud* Consiliul Europei, Comitetul European pentru Probleme Penale (CDPC), Direcția Generală a Drepturilor Omului și Stat de Drept, *Carta Albă privind Suprapopularea în Penitenciare*, Strasbourg, 30 iunie 2016, PC–CP (2015) 6 rev 7, 37–38.

A se vedea Consiliul Europei, Comitetul European pentru Prevenirea Torturii și Tratatamentelor sau Pedepselor Inumane sau Degradante (CPT), *Spațiu per deținut în penitenciare: standardele CPT* (CPT/Inf (2015) 44); Council of Europe: Committee for the Prevention of Torture, *Living space per prisoner in prison establishments: CPT standards*, 15 December 2015, CPT/Inf (2015) 44; Consiliul Europei, Comitetul European pentru Prevenirea Torturii și Tratatamentelor sau Pedepselor Inumane sau Degradante (CPT), *Normele CPT. Capitolele din Rapoartele Generale ale CPT* (CPT/Inf/E (2002) 1 – Rev. 2015).

treptată până în anul 2011. Având în vedere faptul că, începând din 1999, a fost adoptat sistemul de calcul în metri pătrați per deținut (minimum 4 m²) la recomandarea CPT după vizita efectuată în România (APADOR-CH, 2005: 29) – criteriu utilizat cu precădere în jurisprudența CEDO –, constatăm faptul că acest criteriu nu a fost aplicat în penitenciarele din România, întrucât indicele de ocupare a înregistrat valori situate între 133% și 234%. Ne atrage atenția faptul că indicele de ocupare a penitenciarelor din România prezintă în 2016 o valoare apropiată celei din 1990, în situația în care raportul dintre numărul persoanelor private de libertate și capacitatea de cazare a penitenciarelor prezintă valori similare.

Tabelul nr. 2

Situația statistică a nivelului de ocupare a penitenciarelor din România

Anul	Numărul de persoane condamnate definitiv la 100 (000 de locuitori)	Numărul de persoane private de libertate	Numărul de locuiri de cazare (raportat la standardul de 6 m ² /deținut)	Numărul de locuiri de cazare (raportat la standardul de 4 m ² /deținut)	Indicele de ocupare % (raportat la 6m ²)	Indicele de ocupare % (raportat la 4 m ²)
15.12.1989	–	33 432	28 820	19 213	116	174
1990	160	26 010	29 216	19 477	89,02	133,53
1991	263	39 609	30 986	20 657	127,82	191,74
1992	303	44 011	31 538	21 025	139,54	209,32
1993	366	44 521	30 858	20 572	144,27	216,41
1994	421	43 990	30 748	20 498	143,06	214,59
1995	448	45 309	31 194	20 796	145,24	217,87
1996	460	42 445	30 840	20 560	137,62	206,44
1997	496	45 121	31 522	21 014	143,14	214,71
1998	472	52 149	33 353	22 235	156,35	234,53
1999	390	49 790	32 945	21 963	151,13	226,69
2000	336	48 267	33 611	22 407	143,60	215,40
2001	370	49 840	34 612	23 074	143,99	215,99
2002	375	48 075	38 227	25 484	125,76	188,64
2003	353	42 815	37 363	24 908	114,59	171,88
2004	320	39 031	38 606	25 737	101,10	151,65
2005	304	36 700	37 375	24 916	98,19	147,29
2006	263	34 038	37 925	25 283	89,75	134,62
2007	214	29 390	36 632	24 421	80,23	120,34
2008	171	26 212	34 299	22 866	76,42	114,63
2009	159	26 698	33 960	22 640	78,61	117,92
2010	195	28 244	34 192	22 794	82,60	123,90
05.04.2011	223	28 963	35 535	23 690	81,50	122,25
2012	245	23 991	27 043	18 029	88,71	133,06
2013	236	25 991	28 900	19 267	89,93	134,89
2014	205	26 192	28 818	19 212	90,88	136,33
2015	213	25 137	28 167	18 778	89,24	133,86
2016	166	25 431	28 455	18 970	89,37	134,05

Sursă: Date prelucrate din informațiile culese din statisticile oferite de Administrația Națională a Penitenciarelor și Institutul Național de Statistică. A se vedea Administrația Națională a

Penitenciarelor, Document de politică publică privind îmbunătățirea condițiilor de detenție, aprilie 2011, p. 6–7; Administrația Națională a Penitenciarelor, *Dinamica Efectivelor. Situația privind capacitatea de cazare a unităților și efectivelor la 4 aprilie 2017*, accesat la 8 august 2017, disponibilă la: <http://anp.gov.ro/informatii/dinamica-effectivelor/>; Institutul Național de Statistică, *Rata criminalității pe macroregiuni, regiuni de dezvoltare și județe 1990–2016*, accesat la 3 aprilie 2018, disponibil la: <http://statistici.INSSE.ro/>.

În ceea ce privește numărul penitenciarelor, constatăm faptul că numărul acestora a înregistrat o creștere treptată, de la 32 de penitenciare la 45 de unități penitenciare în perioada 1990–2012⁹. În prezent există un număr de 34 de penitenciare, 6 penitenciare spital, 2 centre de deținere și 2 centre educative (Administrația Națională a Penitenciarelor, *Raport anual de activitate*, 2016: 4).

Raportat la populația stabilă recenzată în 2015, rata de încarcerare în România atinge valoarea de 203,86‰, în timp ce valori mult mai ridicate ale ratei de încarcerare le întâlnim în Marea Britanie (286,07 ‰), Turcia (326,71 ‰) și Ungaria (434,94 ‰). În schimb, valori scăzute ale ratei de încarcerare le întâlnim în Finlanda (39,75 ‰), Norvegia (43,21 ‰), Suedia (117,85 ‰) și Bulgaria (145,41 ‰) (Raportul Consiliului Europei privind Statisticile Penale Anuale, 2015: 18).

Corelând numărul penitenciarelor cu nivelul de ocupare raportat la criteriile de 6 m³ aer per deținut și 4 m² per deținut, observăm faptul că înființarea de noi locuri de deținere nu determină o scădere a valorii indicelui de ocupare a penitenciarelor. Cu toate acestea, strategia guvernamentală rămâne concentrată pe construirea de noi penitenciare. Cel mai recent exemplu este reprezentat de aprobarea achiziționării unui studiu de fezabilitate în vederea construirii unui penitenciar de 1 000 de locuri de cazare în comuna Berceni, județul Prahova, măsura fiind considerată de Guvern oportună, în vederea reducerii deficitului de 7 408 de locuri de cazare, înregistrat, în prezent, la nivelul Administrației Naționale a Penitenciarelor¹⁰.

În urma vizitelor inopinate realizate în sistemul penitenciar din România, APADOR-CH semnală ritmul lent al progreselor înregistrate în perioada 1995–2004, ca urmare a funcționării regimului executării pedepselor privative de libertate „pe baza unei legi din 1969, ale cărei prevederi sunt în contradicție atât cu Constituția cât și cu standardele Consiliului Europei și ale ONU” (APADOR-CH, 2005: 86). Începând cu iunie 2005 a intrat în vigoare o nouă lege a regimului pedepselor privative de libertate, adoptată în iunie 2004 (*Ibidem*: 86). O altă problemă menționată în raportul APADOR-CH (2005: 86), viza bugetul redus alocat DGP/ANP în fiecare an, situat sub nivelul necesităților.

⁹ Informații trimise de Administrația Națională a Penitenciarelor ca urmare a solicitării cu nr. 200162/20.07.2017.

¹⁰ A se vedea *Hotărârea privind achiziția unui studiu de fezabilitate destinat construirii unui penitenciar*, ședința Guvernului din 30 august 2017.

Anchetele realizate de Avocatul Poporului în întreg sistemul penitenciar în anul 2015 ne oferă o imagine de ansamblu a discrepanțelor identificate în penitenciare cu privire la dimensiunea suprapopulării și a condițiilor de detenție¹¹. Principalele concluzii ale anchetelor semnalează, de asemenea, o legătură puternică între indicele de ocupare a penitenciarelor (raportat la criteriul de 4m² per deținut) și condițiile de detenție¹². Raportat la jurisprudența Curții Europene a Drepturilor Omului, dimensiunea suprapopulării penitenciarelor este analizată în raport cu art. 5 din Declarația Universală a Drepturilor Omului, potrivit căruia:

„Nimeni nu va fi supus la tortură, nici la pedepse sau tratamente crude, inumane sau degradante” (*Declarația Universală a Drepturilor Omului*, 1948).

„Umanitatea și respectarea demnității inerente persoanei umane” constituie parte obligatorie a tratamentului de care trebuie să dispună „orice persoană privată de libertate”, obligație asumată de România prin ratificarea Pactului Internațional cu privire la Drepturile Civile și Politice (adoptat la 16 decembrie 1966, ratificat de România prin *Decretul nr. 212/1974*).

Pornind de la obligativitatea respectării condițiilor oferite persoanelor încarcerate, Curtea Europeană a Drepturilor Omului s-a pronunțat, de nenumărate ori, împotriva României pentru încălcarea *Convenției pentru apărarea drepturilor omului și a libertăților fundamentale*. Statisticile disponibile pe pagina de internet a instanței situează România pe poziția a patra în ceea ce privește numărul hotărârilor pronunțate împotriva statelor în perioada 1959–2016 pentru încălcarea prevederilor *Convenției*. Din totalul celor 1 283 de spețe asupra cărora instanța europeană s-a pronunțat în cazul României, în 1 147 de cazuri Curtea a hotărât faptul că au fost încălcate prevederile *Convenției*. Cu alte cuvinte, din dosarele asupra cărora CEDO s-a pronunțat, 89,39 % din decizii au fost împotriva României. Dintre acestea, 206 decizii au vizat tratamentul inuman sau degradant aplicat persoanelor condamnate, ca urmare a nivelului ridicat al ocupării penitenciarelor. (European Court of Human Rights, „Violation by Article and by States” (1959–2016)).

Un alt aspect este reprezentat de faptul că majoritatea hotărârilor care au vizat tratamentul inuman sau degradant au fost pronunțate de instanța europeană în perioada 2009–2016: 194 de pronunțări din totalul celor 206 hotărâri privind încălcarea art. 3 din *Convenție* (*Ibidem*).

¹¹ Avocatul Poporului, *Raport special privind condițiile de detenție din penitenciare și centre de reținere și arestare preventivă, factori determinanți în respectarea demnității umane și a drepturilor persoanelor private de libertate*, București, 2015, p. 19. Autorului Raportului: Magda Ștefănescu, adjunct al Avocatului Poporului, coordonator al Domeniului privind prevenirea torturii în locurile de detenție; coordonator: Victor Ciorbea, Avocatul Poporului.

¹² Condițiile de servire a mesei; programul de furnizare a apei și energiei electrice; calitatea apei și a hranei; distribuirea materialelor igienico-sanitare; repartizarea deținuților în funcție de gradul de periculozitate; numărul de decese și numărul persoanelor private de libertate care au recurs la forma de protest a refuzului de hrană.

Pentru a dispune de o imagine de ansamblu asupra jurisprudenței CEDO, menționăm faptul că cele mai multe încălcări ale prevederilor Convenției au fost pronunțate împotriva următoarelor state: Turcia (2 889 de hotărâri din totalul de 3 270), Federația Rusă (1 834 de hotărâri din totalul de 1 948), Italia (1 719 de hotărâri din totalul de 2 351) (*Ibidem*). Se constata întârzierea armonizării legislației interne cu normele internaționale, în vederea respectării demnității umane în cazul persoanelor private de libertate. Un exemplu elocvent în acest sens este reprezentat de aprobarea în 2010 a *Normelor minime obligatorii privind condițiile de cazare a persoanelor private de libertate*, prin *Ordinul Ministerului Justiției nr. 433/C/2010*. Pentru prima dată, în legislația românească postdecembristă se menționa în mod explicit obligativitatea asigurării în camerele de cazare din penitenciare a:

- „**a.** cel puțin 4 m² pentru fiecare persoană privată de libertate, încadrată în regimul închis sau de maximă siguranță;
- b.** cel puțin 6 m³ de aer pentru fiecare persoană privată de libertate, încadrată în regimul semideschis sau deschis” (Avocatul Poporului, 2015: 54).

În practică, rapoartele Avocatului Poporului și ale APADOR-CH, împreună cu hotărârile CEDO, au identificat numeroase nerespectări ale *Normelor minime obligatorii* în penitenciarele din România, acest fapt reprezentând o premisă de bază în privința nerespectării demnității umane, ca urmare a „standardelor scăzute de igienă; eficiența redusă a supravegherii condamnaților de către cadrele penitenciarelor; reducerea timpului alocat mișcării în aer liber; îngreunarea îngrijirii medicale; insuficiența activităților educative și productive; creșterea actelor de violență și în special, a riscurilor de sinucideri și automutilări” (*Ibidem*).

Menținerea unui nivel ridicat al ocupării penitenciarelor se explică prin sancționarea infracțiunilor cu pedepse mari de închisoare, fapt ce determină un raport disproporționat al structurii efectivelor de persoane private de libertate. De exemplu, în perioada iunie 2016 – martie 2017, structura efectivelor de persoane private de libertate a înregistrat variații foarte mici, motiv pentru care putem identifica valorile medii ale numărului persoanelor încarcerate în funcție de durata pedepsei primite.

Ne atrage atenția faptul că 40,27% din persoanele încarcerate execută pedepse între 2 și 5 ani de închisoare, în timp ce 28,96% din populația carcerală a primit pedepse de privare de libertate situate între 5 și 10 ani. Raportul de 1,39:1 între cele două categorii de pedepse surprinde absența unei delimitări clare în legislația internă.

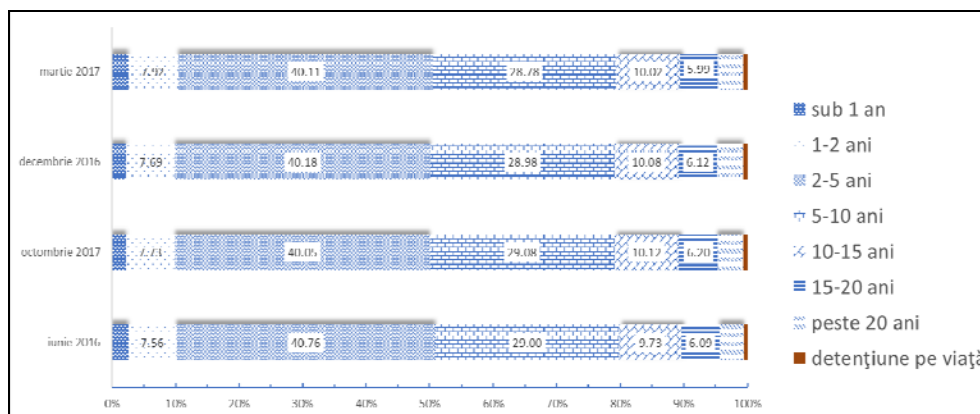
În schimb, valoarea raportului se schimbă atunci când comparăm valorile medii pentru pedepsele între 1 an și 2 ani de închisoare cu pedepsele situate între

10 și 15 ani de închisoare. Numărul mare al deciziilor privind aplicarea unei pedepse de privare de libertate situate între 10 și 15 ani contribuie la menținerea unui nivel ridicat al ocupării penitenciarelor pe o perioadă îndelungată de timp. Totodată, pedepsele privative de libertate aplicate pentru perioada situată între 15 și 20 de ani, respectiv de peste 20 de ani, prezintă valori ridicate, comparativ cu numărul pedepselor situate sub 1 an de privare de libertate.

Menținerea în timp a unui nivel ridicat al ocupării penitenciarelor contribuie la reducerea șanselor privind reintegrarea persoanelor condamnate în societate, din cauza izolării acestora de societate. Fiind etichetați drept „periculoși” pentru societate, aceștia nu sunt incluși în activitățile exterioare desfășurate în cadrul penitenciarului, ei dispunând de șanse reduse pentru a beneficia de acordarea măsurilor de clemență (grațiere individuală, grațiere colectivă sau eliberare condiționată).

Graficul nr. 1

Structura efectivelor de persoane private de libertate

Sursă: Administrația Națională a Penitenciarelor, *NOTĂ privind situația pe lunile iunie, octombrie, decembrie 2016 și martie 2017 a dinamicii și structurii efectivelor de persoane private de libertate*, accesată la 2 ianuarie 2018, disponibilă la: <http://anp.gov.ro/blog/lnk/statistici/>.

În plus, dimensiunea ridicată a suprapopulării penitenciarelor prezintă un ritm de creștere determinat de tipul deciziilor pronunțate de instanțele judecătorești. Astfel, la 100 000 de persoane condamnate, instanțele de judecată pronunță 2 400 de pedepse sub 1 an de închisoare, respectiv aproximativ 10 000 de pedepse mai mari de 15 ani de privare de libertate.

Tabelul nr. 3

Structura medie a efectivelor de persoane private de libertate
(iunie 2016 – martie 2017)

	sub 1 an	1–2 ani	2–5 ani	5–10 ani	10–15 ani	15–20 ani	peste 20 ani	detențiune pe viață
Pondere procentuală medie	2,40	7,72	40,27	28,96	9,99	6,10	3,89	0,67

Sursă: Administrația Națională a Penitenciarelor, *Răspuns la cererea nr. 200254/27.10.2017.*

A doua explicație pe care o identificăm se referă la dificultatea Administrației Naționale a Penitenciarelor de a gestiona problema supraaglomerării și a asigurării unor condiții minime de hrană oferite persoanelor private de libertate. Chiar dacă în perioada 2012–2016 au fost construite și modernizate 3 746 locuri de detenție, nivelul de ocupare a penitenciarelor (calculat la 4 m²) a înregistrat fluctuații nesemnificative, în contextul reducerii ratei recidivei de la 45,78 % la 38,27 %.

Totodată, creșterea bugetului ANP a determinat, mai degrabă, creșterea costurilor cu personalul penitenciarului, costul mediu zilnic/deținut pentru asigurarea normei de hrănire stabilindu-se la valoarea de 3,76 lei, întrucât la costul mediu lunar de întreținere sunt incluse *cheltuielile pentru încălzire, apă, carburanți, medicamente, reparații curente, obiecte de inventar, materiale de întreținere*. Prin urmare, în pofida progreselor înregistrare în ultimii 6 ani, persoanele private de libertate duc în continuare lipsă de spațiu și de hrană.

Tabelul nr. 4

Managementul unităților și efectivelor de cazare ale penitenciarelor
în perioada 2012–2016.

An	Cost mediu zilnic/deținut pentru asigurarea normei de hrănire	Cost mediu lunar/deținut raportat la bugetul alocat fără cheltuieli de personal	Cost mediu lunar/deținut raportat la bugetul alocat pentru cheltuieli de personal	Nivel de ocupare al penitenciarelor (calculate la 4 m ²)	Locuri de detenție noi și modernizate	Rata recidivei, raportată la efectivul total
2012	3,76	883,84	1 612,24	133,06 %	1 201	45,78 %
2013	3,76	831,87	1 766,21	134,89 %	1 421	45,78 %
2014	3,76	919,3	1 863,45	136,33 %	145	43 %
2015	3,76	1 118,92	2 250,89	133,86 %	300	40,33 %
2016	–	1 316,51	2 215,91	134,05 %	679	38,27 %
2017	–	1 004,44	3 754,14	117,62 %	370	38,37 %

Sursă: Informațiile au fost preluate din Rapoartele anuale de activitate pentru perioada 2012–20167 realizate de Administrația Națională a Penitenciarelor. A se vedea Administrația Națională a Penitenciarelor, *Rapoartele anuale de activitate pentru perioada 2012–2017*, disponibile la: <http://anp.gov.ro/despre-anp/rapoarte-si-studii/>, accesate la 3 aprilie 2018.

6. DINAMICA NIVELULUI DE SUPRAAGLOMERARE A PENITENCIARELOR DUPĂ APLICAREA MĂSURILOR COMPENSATORII

Pe baza prevederilor *Legii nr. 169/2017 pentru modificarea și completarea Legii nr. 254/2013 privind executarea pedepselor și a măsurilor privative de libertate dispuse de organele judiciare în cursul procesului penal*, în perioada 19 octombrie – 17 decembrie 2017, au fost puse în libertate la termen, după scăderea zilelor executate în condiții necorespunzătoare, 883 de persoane, dintre care 529 au fost eliberate în prima zi. De asemenea, instanțele de judecată competente au admis eliberarea condiționată pentru 2297 de persoane din totalul celor 3349 de condamnați care au dobândit vocația la eliberare condiționată, după acordarea beneficiilor compensatorii (Administrația Națională a Penitenciarelor, *Comunicat de presă din 20 octombrie 2017 privind Situația numerică – Aplicare prevederi Lg.169/2017 și Informare de presă din 18 decembrie 2017 privind Situația numerică actualizată – Aplicare prevederi Lg.169/2017*).

În total, au fost puse în libertate 3 180 de persoane condamnate, fără a se rezolva astfel pe deplin problema suprapopulării penitenciarelor din țară. În mod concret, în perioada 29 august–29 decembrie 2017, numărul total al persoanelor private de libertate a scăzut de 24 813 la 23 525 de persoane (Administrația Națională a Penitenciarelor, *Dinamica Efectivelor. Situația privind capacitatea de cazare a unităților și efectivelor la 29 august și 29 decembrie 2017*). Chiar dacă în ultimele două luni au fost puse în libertate 3 180 de persoane, populația carcerală a scăzut cu 1 288 de persoane în ultimele patru luni, motiv pentru care nivelul de ocupare – raportat la 4 m² – a scăzut cu 7,11%, de la 136,88 % (29 august) la 129,77 % (29 decembrie).

Aplicarea prevederilor Legii 169/2017 au generat un impact scăzut asupra scăderii nivelului de ocupare a penitenciarelor, semnalându-se, în același timp, numărul în creștere al persoanelor private în libertate în perioada 29 august–29 decembrie 2017, motiv pentru care, bilanțul „intrări-ieșiri” a înregistrat în această perioadă o scădere de 1 288 de persoane eliberate. Cu alte cuvinte, în contextul aplicării unor măsuri compensatorii pentru un număr de 3 180 de persoane eliberate din închisoare, un număr de 1 892 de persoane au „intrat” în penitenciarele din țară.

Menționăm faptul că la bilanțul „intrări-ieșiri” nu luăm în calcul numărul mediu al „intrărilor” și „ieșirilor” din penitenciar, ale căror valori nu au înregistrat diferențe semnificative înainte de intrarea în vigoare a prevederilor Legii nr. 169/2017. Astfel, putem afirma că cele 1 892 de „intrări” se află în legătură directă cu numărul celor 3 180 de „ieșiri”, în unele cazuri fiind vorba de aceleași persoane care au recidivat și s-au întors în penitenciar.

Raportându-ne la *Situația Administrației Naționale a Penitenciarelor privind capacitatea de cazare a unităților și efectivele acestora la data de 12 decembrie 2017*, prezentăm mai jos propriul calcul în vederea identificării zilelor necesare a fi considerate ca fiind executate în urma aplicării măsurilor compensatorii. Astfel, pentru a reduce cu 23,52 % nivelul ocupării penitenciarelor – atingându-se astfel limita optimă a capacității de cazare la 4 m² –, constatăm că este nevoie de acordarea unor măsuri compensatorii pentru un număr de 10 535 de persoane

private de libertate. Aplicând rata de reîntoarcere în penitenciar după aplicarea măsurilor compensatorii – calculată la valoarea de 59,5 % pentru perioada 29 august–29 decembrie 2017 –, pentru a rezolva problema „surplusului” de 4 264 de persoane cazate peste limita maximă a capacității de cazare a penitenciarelor, calculul matematic ne arată, orientativ – întrucât nu dispunem de acces la date actualizate –, că este nevoie de extinderea măsurilor compensatorii de la 6 zile la 20 zile executate în condiții necorespunzătoare.

Calcularea numărului efectiv de zile considerate executate pentru a reduce nivelul suprapopulării penitenciarelor cu 23,52 % pentru o perioadă medie de 4 luni¹³

$r = \frac{i}{e} \times 100$; unde: r = rata de reîntoarcere în unitățile penitenciare; e = numărul de „ieșiri” din penitenciare al persoanelor eliberate ca urmare a acordării măsurilor compensatorii; i = numărul suplimentar de „intrări” în penitenciare, ca efect secundar al acordării măsurilor compensatorii.

$\{ r = \frac{1\ 892}{3\ 180} \times 100 \cong 59,5\ \% \}$ – valoare calculată pentru perioada 29 august – 29 decembrie 2017.

$def = p_p - p_{max}$; unde def = „surplusul” de ocupare al penitenciarelor, calculat la nivel național; p_p = totalul efectiv existent al persoanelor private de libertate (raportat la 12 decembrie 2017); p_{max} = capacitatea maximă de cazare a penitenciarelor la 4 m² (raportată la 12 decembrie 2017);

$\{ def = 22391 - 18127 = 4264 \text{ de persoane private de libertate} \}$ – valoare calculată pentru data de 12 decembrie 2017.

$e' = \frac{def}{1-r}$; unde e' = numărul nou de „ieșiri” din penitenciar al persoanelor eliberate, ca urmare a acordării numărului efectiv de zile considerate executate, pentru a reduce nivelul suprapopulării penitenciarelor cu 23,52%.

$\{ e' = \frac{4\ 264}{1-0,595} \cong 10\ 535 \text{ de persoane} \}$

$t' = def \times \frac{r}{1-r}$; unde t' = numărul suplimentar de „intrări” în penitenciar ca efect secundar al acordării numărului efectiv de zile considerate executate pentru a reduce nivelul suprapopulării penitenciarelor cu 23,52%.

$\{ t' = 4\ 264 \times \frac{0,595}{1-0,595} \cong 6\ 271 \text{ de persoane} \}$

$n \cong \frac{t'}{r} \times 6 \text{ zile}$; unde n = numărul efectiv de zile considerate executate pentru a reduce nivelul suprapopulării penitenciarelor cu 23,52% pentru o perioadă medie de 4 luni.

¹³ Pentru calcularea numărului efectiv de zile executate am utilizat formule proprii.

$$\{ n \cong \frac{10\,536}{3\,180} \times 6 \text{ zile} \cong 20 \text{ de zile} \}$$

Chiar dacă, prin extinderea măsurii compensatorii de la 6 la 20 de zile considerate executate, nivelul de ocupare a penitenciarelor nu ar mai depăși capacitatea maximă a unităților de detenție, nu trebuie să neglijăm faptul că o creștere de trei ori a duratei măsurilor compensatorii prezintă un risc ridicat al contestării acesteia de către societate. Practic, durata pedepselor s-ar reduce, în acest caz, cu 66% pentru persoanele care au executat pedeapsa în condiții necorespunzătoare, independent de gravitatea infracțiunii. O alternativă pe care o identificăm constă în aplicarea unor măsuri compensatorii proporțional cu gravitatea infracțiunii și cu natura regimului de executare a pedepsei.

Pentru a identifica impactul generat de aplicarea măsurilor compensatorii, ne raportăm la evoluția nivelului de suprapopulare în cadrul penitenciarelor care, la data de 29 august 2017, înregistrau cele mai mari valori ale indicelui de ocupare (la 4 m²):

Tabelul nr. 5

Dinamica ocupării în cele mai suprapopulate șapte penitenciare din țară (29 august – 12 decembrie 2017)

Penitenciar	Persoane private de libertate – 29 august 2017	Indice ocupare la 4 m ² – 29 august 2017 (%)	Persoane eliberate (Legea 169/2017) – 19 octombrie 2017	Persoane puse în discuție în prima comisie pentru eliberare condiționată (Legea 169/2017) – 19 octombrie 2017	Indice ocupare la 4 m ² (Legea 169/2017) – 12 decembrie 2017 (%)	Dinamica Indicelui de ocupare la 4 m ² (%)
Constanța – Poarta Albă	1 494	244,12	55	200	146,72	– 97,4
Târgu-Mureș	420	218,75	5	50	171,88	– 46,87
Brăila	545	212,06	4	40	167,70	– 44,36
București–Jilava	1 363	201,03	37	192	186,58	– 14,45
Botoșani	1 024	189,98	14	154	168,83	– 21,15
Codlea	557	183,22	4	110	167,76	– 15,46
Satu Mare	430	182,98	3	21	143,83	– 39,15
Medie	833	204,59	17	109	164,75	– 39,82

Sursă: Administrația Națională a Penitenciarelor, *Dinamica Efectivelor. Situația privind capacitatea de cazare a unităților și efectivelor la 29 august și 29 decembrie 2017*, disponibilă la: <http://anp.gov.ro/informatii/dinamica-efectivelor/>, accesată la 1 septembrie și 29 decembrie 2017;

Administrația Națională a Penitenciarelor, *Comunicat de presă din 20 octombrie 2017 privind Situația numerică – Aplicarea prevederilor Legii nr. 169/2017*, accesat la 29 decembrie 2017, disponibil la: <http://anp.gov.ro/wp-content/uploads/2017/04/Comunicat-de-pres%C4%83-Situa%C5%A2ie-169-20.10.2017.pdf>.

Rezultatele privind dinamica indicelui de ocupare la 4 m² în cele șapte penitenciare nu sunt surprinzătoare, valorile ridicate identificate în cazul penitenciarelor din Târgu-Mureș, Brăila, respectiv Satu Mare fiind determinate de numărul scăzut al numărului total al persoanelor private de libertate. În schimb, valoarea ridicată a dinamicii indicelui de ocupare pentru penitenciarul Constanța-Poarta Albă o explicăm nu doar ca urmare a scăderii numărului de persoane private de libertate de la 1 494 (29 august) la 1 297 (12 decembrie), ci și prin extinderea capacității de cazare la 4 m², de la 612 la 884 de locuri. Cu alte cuvinte, măsurile compensatorii, împreună cu managementul penitenciarului – prin crearea de noi locuri de cazare –, au dus la o scădere considerabilă a nivelului de ocupare la 4 m²: în perioada 29 august – 12 decembrie 2017, la penitenciarul Constanța-Poarta Albă, bilanțul „intrări-ieșiri” a înregistrat o reducere cu 197 (13,18%) a numărului persoanelor private de libertate, simultan cu suplimentarea cu 272 (44,44%) a capacității de cazare la 4 m².

Comparând rezultatele pentru cele mai suprapopulate șapte penitenciare din țară, observăm faptul că măsurile compensatorii au dus la scăderea sub 200% a nivelului de ocupare la 4 m². Chiar dacă cele șapte penitenciare nu se mai confruntă cu o valoare mai mare de 200% în ceea ce privește nivelul de ocupare la 4 m², spațiul minim de 4 m² nu este asigurat, motiv pentru care persoanele private de libertate sunt cazate, în continuare, în condiții necorespunzătoare.

În același timp, constatăm faptul că în ultimele 3 luni și jumătate, într-un singur penitenciar a fost suplimentată capacitatea de cazare la 4 m² cu 272 de locuri. Pentru a nu se depăși capacitatea maximă de cazare la 4 m², în continuare este necesară suplimentarea cu încă 413 locuri de cazare. În schimb, în cazul celorlalte șase penitenciare, capacitatea de cazare la 4 m² nu a înregistrat modificări în perioada 29 august – 12 decembrie 2017.

În schimb, raportându-ne la structura pedepselor primite de persoanele eliberate, ca urmare a zilelor executate în condiții necorespunzătoare, constatăm faptul că aproape jumătate dintre acestea (48,97%) aveau de executat pedepse situate între 2 și 5 ani de închisoare, în timp ce aproximativ un sfert dintre beneficiari au primit pedepse situate între 5 și 10 ani de închisoare. Tendința de eliberare a persoanelor care au primit pedepse reduse de privare de libertate o observăm atunci când calculăm raportul dintre numărul beneficiarilor care aveau de executat pedepse sub 2 ani de închisoare și numărul persoanelor eliberate, care au primit pedepse mai mari de 10 ani de închisoare. Valoarea raportului de 5,72 : 1 (22,74% : 3,97%) contrastează puternic cu raportul valorilor medii ale structurii efectivelor de persoane private de libertate, pentru aceleași categorii de pedepse, situat în perioada iunie 2016 – martie 2017 la valoarea de 1 : 2,04 (10,12% : 20,65 %).

Tabelul nr. 6

Numărul deținuților care au fost puși în libertate în perioada 19–25 octombrie 2017 după pedeapsa primită, ca urmare a zilelor executate în condiții necorespunzătoare

Pedepsă	sub 1 an	1–2 ani	2–5 ani	5–10 ani	10–15 ani	15–20 ani	20 ani
Număr persoane eliberate	44	99	308	153	16	7	2
Procent persoane eliberate (%)	7,00	15,74	48,97	24,32	2,54	1,11	0,32

Sursă: Administrația Națională a Penitenciarelor, Răspuns la cererea nr. 200254/27.10.2017, informații în format electronic despre numărul deținuților care au fost puși în libertate, ca urmare a zilelor executate în condiții necorespunzătoare.

Pe baza acestor valori, observăm că au fost eliberate 44 persoane care executau pedepse sub un an de privare de libertate, respectiv 99 de persoane eliberate care executau pedepse situate între un an și 2 ani de închisoare, au fost eliberate 7 persoane condamnate de instanțe pentru executarea unei pedepse situate între 15 și 20 de ani de închisoare, respectiv 2 persoane condamnate la 20 de ani de închisoare.

Calculul matematic ne arată însă că persoanele condamnate pentru pedepse mai mari de privare de libertate ar fi trebuit să obțină un număr mai mare de zile „câștig”. Acest calcul este însă infirmat de condițiile specifice fiecărui tip de regim de executare a pedepselor. Astfel, în cadrul regimurilor închis și de maximă siguranță, într-o celulă sunt cazate un număr mult mai redus de persoane condamnate, pe baza considerentului privind riscul apariției unor conflicte. În schimb, persoanele condamnate pentru infracțiuni „minore” sunt repartizate în celule cu regim deschis, respectiv semideschis. Din acest motiv, suprapopularea și condițiile necorespunzătoare sunt caracteristice, în primul rând, regimurilor deschis și semideschis de executare a pedepselor privative de libertate (Ciobanu, Manea, Lazăr și Pârgaru, 2017).

Observațiile rămân valabile și atunci când ne raportăm la infracțiunile săvârșite de beneficiarii măsurilor compensatorii. Observăm faptul că în rândul beneficiarilor, numărul persoanelor condamnate pentru comiterea infracțiunii de furt calificat este de 17,45 ori mai mare decât numărul persoanelor condamnate pentru săvârșirea infracțiunii de omor calificat. Aceleași valori scăzute le identificăm și în dreptul infracțiunilor de trafic și consum ilicit de droguri, respectiv de folosire a unui minor în scop de cerșetorie. În schimb, ne atrage atenția numărul semnificativ al persoanelor care au săvârșit infracțiunea de viol eliberate, de 5,4 ori mai mare, comparativ cu numărul persoanelor condamnate pentru conducerea unui vehicul fără permis de conducere.

Tabelul nr. 7

Numărul deținuților care au fost puși în libertate în perioada 19–25 octombrie 2017 după infracțiunea săvârșită, ca urmare a zilelor executate în condiții necorespunzătoare

Tipul faptei	Infracțiune	Număr persoane eliberate	Procent persoane eliberate (%)
229 L286; 209 CP	Furt calificat	192	30,53
211 CP; 233 L286	Tălhărie	105	16,69
234 L286	Tălhărie calificată	54	8,59
197 CP; 218 L286	Viol	51	8,11
228 L286	Furt	23	3,66
257 L286	Ultraj	17	2,70
L.143/2000	Trafic și consum ilicit de droguri	14	2,23
188 L286	Omor	13	2,07
244 L286	Înșelăciune	13	2,07
175 CP	Omor calificat	11	1,75
215 CP	Folosirea unui minor în scop de cerșetorie	10	1,59
335 L286	Conducerea unui vehicul fără permis de conducere	10	1,59
	Alte infracțiuni	115	18,28

Sursă: Administrația Națională a Penitenciarelor, *Răspuns la cererea nr. 200254/27.10.2017*.

Raportându-ne la prevalența, în ultimul timp, a normei minime de 3 m² de suprafață la sol pentru fiecare deținut, confirmată de CEDO în jurisprudența sa prin *Hotărârea Muršić contra Croației*, pronunțată de Marea Cameră în 20.10.2016 (*Cererea nr. 7334/13*), nivelul de ocupare a penitenciarelor la 29 decembrie 2016 se modifică de la 129,77 % (calculat la 4 m²) la 97,32 % (calculate la 3 m²). Nivelul ridicat al ocupării penitenciarelor este ilustrat și de numărul populației carcerale raportate la 100 000 de locuitori. Astfel, la o populație totală de 22 223 de locuitori, la 29 decembrie 2016, în penitenciare se aflau 106 deținuți la 100 000 de locuitori (Institutul Național de Statistică, Comunicat de presă nr. 101, Domeniul: Populație, „Populația după domiciliu la 1 ianuarie 2017 a scăzut cu 0,3% față de 1 ianuarie 2016”, 26 aprilie 2017).

7. CONCLUZII

În cadrul cercetării am semnalat faptul că fenomenul suprapopulării penitenciarelor s-a dezvoltat simultan cu reglementarea politicilor penale în raport cu sancționarea autorilor actelor antisociale, motiv pentru care penitenciarele au îndeplinit preponderent funcții punitive. Această paradigmă a încurajat sancționarea infracțiunilor cu pedepse mari de închisoare, fapt ce a determinat un raport disproporționat al structurii efectivelor de persoane private de libertate, contribuind, în același timp, la menținerea unui nivel ridicat al ocupării penitenciarelor.

Raportându-ne la politicile și modelele de bune practici privind reducerea nivelului de suprapopulare a penitenciarelor, am exemplificat ineficiența pe termen lung a politicilor care s-au concentrat pe construirea de noi penitenciare. În schimb, am susținut necesitatea redefinirii paradigmei de aplicare a pedepselor de către instanțele de judecată. Trecerea treptată de la sancționare la prevenire, simultan cu reducerea severității pedepselor aplicate, facilitează integrarea ulterioară în societate a persoanelor condamnate. Pentru infracțiunile care nu prezintă un risc ridicat la adresa societății, am prezentat, drept alternative, aplicarea pedepselor intermediare și a monitorizării electronice, considerând necesară menținerea legăturilor persoanelor condamnate cu mediul de suport.

Construirea și modernizarea locurilor de detenție nu a contribuit la reducerea în mod semnificativ a nivelului de suprapopulare al penitenciarelor, chiar dacă rata recidivei a scăzut de la 45,78% la 38,27% în perioada 2012–2016.

Analizând dinamica nivelului de ocupare a penitenciarelor la nivelul celor mai suprapopulate șapte penitenciare din țară, am demonstrat că o gestionare deficitară a resurselor alocate mediului carceral contribuie la menținerea unor mari decalaje între unitățile de cazare a persoanelor private de libertate, în cadrul cărora identificăm valori diferite ale nivelului de ocupare.

În ceea ce privește tendința generală a dinamicii nivelului de ocupare a penitenciarelor și a condițiilor de detenție, reținem faptul că acțiunea factorilor exogeni a determinat schimbări bruște cu privire la reglementarea pedepselor aplicate autorilor actelor delincvente, precum și a condițiilor în care aceștia își execută pedeapsa primită în România în perioada 1990–2017. Schimbările bruște survenite asupra politicilor penale produc modificări în perioada 19 octombrie – 27 decembrie 2017 asupra condițiilor de detenție, fără a remedia problemele existente în penitenciarele din România.

Prelucrând statisticile oferite de Administrația Națională a Penitenciarelor, prin intermediul acestei cercetări am identificat dinamica nivelului de ocupare a penitenciarelor în perioada 1990–2017, în raport cu (re)definirea pedepselor privative de libertate.

Pe de o parte, nivelul de suprapopulare a penitenciarelor din România din anul 2016 era identic cu cel din 1990, în situația în care raportul dintre numărul persoanelor private de libertate și capacitatea de cazare a penitenciarelor prezenta valori similare. Imaginea de ansamblu privind dinamica suprapopulării penitenciarelor ilustrează încălcarea jurisprudenței CEDO, ca urmare a privării de libertate a persoanelor condamnate în condiții necorespunzătoare. Înregistrarea unor valori situate între 133 % și 234 % (raportate la criteriul minim de 4 m²) a indicelui de ocupare a penitenciarelor a determinat CEDO să sancționeze România pentru nerespectarea condițiilor de detenție.

Pe de altă parte, acordarea măsurilor compensatorii prevăzute de *Legea nr. 169/2017* reduce doar în perioada 19 octombrie – 27 decembrie 2017 nivelul de ocupare a penitenciarelor, menținându-l însă, în continuare, ridicat. Pe baza

informațiilor primite de la Administrația Națională a Penitenciarelor, am identificat efectele concrete ale acordării măsurilor compensatorii pentru persoanele care au executat pedeapsa privativă de libertate în condiții necorespunzătoare. Reducerea cu 7,11 % a nivelului de ocupare a penitenciarelor (raportat la 4m²) – calcul valabil pentru perioada 29 august – 29 decembrie 2017 – ne indică faptul că, în continuare, mediul carceral se confruntă cu un nivel ridicat al suprapopulării. Astfel, politica legiuitorului nu a contribuit pe deplin la realizarea obiectivului principal privind evitarea pronunțării de către CEDO a unei hotărâri-pilot împotriva României. În continuare, pentru a reduce cu 23,52% nivelul de ocupare al penitenciarelor – atingându-se astfel limita optimă a capacității de cazare la 4 m² –, constatăm că este nevoie, orientativ, de extinderea măsurilor compensatorii de la 6 zile la 20 zile executate în condiții necorespunzătoare.

În schimb, prevederile *Legii nr. 169/2017* au contribuit la scăderea la sub 200% a nivelului de ocupare la 4 m² în cazul celor mai suprapopulate șapte penitenciare din țară. Pentru fiecare penitenciar în parte am constatat că aplicarea măsurilor compensatorii a contribuit la diminuarea problemei suprapopulării, fără a o înlătura definitiv.

Principalele probleme pe care le-am semnalat sunt determinate de volumul supraîncărcat de muncă al consilierilor de probațiune, exces care le îngreunează acestora realizarea unei analize în profunzime a comportamentului persoanei supravegheate. Pornind de la acest argument, pe baza analizei statistice am subliniat faptul că numărul victimelor care beneficiază de sistemul de probațiune este nesemnificativ.

Alături de instituția *probațiunii*, adaptarea legislației românești la paradigma justiției restaurative a proiectat instituția *medierii* (reconcilierii) dintre victimă și infractor, în vederea degrevării instanțelor de judecată și a sistemului penitenciar. În practică, soluționarea cauzelor de mediere nu a determinat o reducere semnificativă a nivelului de ocupare a penitenciarelor. Principalele explicații pe care le-am identificat în cadrul analizei surprind limitarea extinderii utilizării medierii de către condiționalității impuse de cadrul legislativ – reprezentate de limitarea momentului medierii penale și obligarea inculpatului la plata prejudiciului.

BIBLIOGRAFIE

I. Surse primare:

1. Administrația Națională a Penitenciarelor. *Comunicat de presă din 20 octombrie 2017 privind Situația numerică – Aplicarea prevederilor Legii nr. 169/2017.*
2. Administrația Națională a Penitenciarelor. *Dinamica Efectivelor. Situația privind capacitatea de cazare a unităților și efectivelor la 4 aprilie 2017.*
3. Administrația Națională a Penitenciarelor. *Dinamica Efectivelor. Situația privind capacitatea de cazare a unităților și efectivelor la 29 august 2017.*
4. Administrația Națională a Penitenciarelor. *Dinamica Efectivelor. Situația privind capacitatea de cazare a unităților și efectivelor la 12 decembrie 2017.*

5. Administrația Națională a Penitenciarelor. *Dinamica Efectivelor. Situația privind capacitatea de cazare a unităților și efectivelor la 29 decembrie 2017.*
6. Administrația Națională a Penitenciarelor. *Informare de presă din 18 decembrie 2017 privind Situația numerică actualizată – Aplicarea prevederilor Legii nr. 169/2017.*
7. Administrația Națională a Penitenciarelor. *NOTĂ privind situația pe lunile iunie, octombrie, decembrie 2016 și martie 2017 a dinamicii și structurii efectivelor de persoane private de libertate.*
8. Administrația Națională a Penitenciarelor. *Rapoartele anuale de activitate pentru perioada 2012–2017.*
9. Administrația Națională a Penitenciarelor. *Răspuns la cererea nr. 200254/27.10.2017, informații în format electronic despre numărul deținuților care au fost puși în libertate, ca urmare a zilelor executate în condiții necorespunzătoare.*
10. Administrația Națională a Penitenicarelor. *Document de politică publică privind îmbunătățirea condițiilor de detenție*, aprilie 2011.
11. Asociația pentru Apărarea Drepturilor Omului în România – Comitetul Helsinki (APADOR–CH). *Sistemul penitenciar în România 1995–2004*. Publicat în 2005.
12. Avocatul Poporului. *Raport special privind condițiile de detenție din penitenciare și centre de reținere și arestare preventivă, factori determinanți în respectarea demnității umane și a drepturilor persoanelor private de libertate*. București, 2015.
13. Consiliul Europei, Comitetul de Miniștri. *Recomandarea Nr. R 22 (99) către statele membre cu privire la supraaglomerarea închisorilor și inflația populației închisorilor*. Adoptată pe 30 septembrie 1999 la cea de-a 681 adunare a reprezentanților miniștrilor.
14. Consiliul Europei, Comitetul European pentru Prevenirea Torturii și Tratamentelor sau Pedepselor Inumane sau Degradante (CPT). *Extras din cel de-al 2-lea Raport general (CPT/Inf (92) 3, paragraf 46)*.
15. Consiliul Europei, Comitetul European pentru Prevenirea Torturii și Tratamentelor sau Pedepselor Inumane sau Degradante (CPT). *Extras din cel de-al 7-lea Raport general (CPT/Inf (97) 10)*.
16. Consiliul Europei, Comitetul European pentru Prevenirea Torturii și Tratamentelor sau Pedepselor Inumane sau Degradante (CPT). *Spațiu per deținut în penitenciare: standardele CPT (CPT/Inf (2015) 44)*.
17. Consiliul Europei, Comitetul European pentru Prevenirea Torturii și Tratamentelor sau Pedepselor Inumane sau Degradante (CPT). *Normele CPT. Capitolele din Rapoartele Generale ale CPT (CPT/Inf/E (2002) 1 – Rev. 2015)*.
18. Consiliul Europei, Comitetul European pentru Probleme Penale (CDPC), Direcția Generală a Drepturilor Omului și Stat de Drept. *Carta Albă privind Suprapopularea în Penitenciare*. Strasbourg, 30 iunie 2016, PC–CP (2015) 6 rev 7.
19. Consiliul Europei. *Compendiu de documente ale Consiliului Europei privind prevenirea suprapopulării penitenciarelor*. Publicat în cadrul proiectului regional – „Promovarea reformei penitenciare (de la o abordare punitivă la una de reabilitare)” – Cadru de cooperare programatică (PCF) a Uniunii Europene și a Consiliului Europei, Octombrie 2015.
20. Consiliul Superior al Magistraturii. *Hotărârea nr. 1533 din 29 noiembrie 2016*. Aviz privind Proiectul de Lege pentru modificarea și completarea Legii nr. 254/2013 privind executarea pedepselor și a măsurilor privative de libertate dispuse de organele judiciare în cursul procesului penal.
21. Council of Europe, Committee for the Prevention of Torture. *Living space per prisoner in prison establishments: CPT standards*. 15 December 2015, CPT/Inf (2015) 44.
22. Curtea Constituțională a României. *Decizia nr. 515 din 5 iulie 2017 referitoare la obiecția de neconstituționalitate a dispozițiilor Legii pentru modificarea și completarea Legii nr. 254/2013 privind executarea pedepselor și măsurilor privative de libertate dispuse de organele judiciare în cursul procesului penal*. Publicată în Monitorul Oficial, Partea I, nr. 596 din 25.07.2017.
23. *Declarația Universală a Drepturilor Omului*, adoptată la 10 decembrie 1948.

24. European Council. *The Council of Europe Annual Penal Statistics, SPACE (Statistiques Pénales Annuelles du Conseil de l'Europe)*, 1992–2016.
25. European Court of Human Rights, Grand Chamber. *Case of Muršić v. Croatia*, Application no. 7334/13. Strasbourg, 20 octombrie 2016.
26. Guvernul României. *Hotărârea nr. 389 din 27 mai 2015 privind aprobarea Strategiei naționale de reintegrare socială a persoanelor private de libertate, 2015–2019*. Publicată în *Monitorul Oficial*, Partea I-a, Nr. 532 bis din 16 iulie 2015.
27. Institutul Național de Statistică. *Comunicat de presă*, Nr. 101, Domeniul: Populație, “Populația după domiciliu la 1 ianuarie 2017 a scăzut cu 0,3% față de 1 ianuarie 2016”. 26 aprilie 2017.
28. *Pactul Internațional cu privire la Drepturile Civile și Politice*. Adoptat la 16 decembrie 1966, ratificat de România prin *Decretul nr. 212/1974*.
29. Parlamentul României. *Legea nr. 275 din 4 iulie 2006 privind executarea pedepselor și a măsurilor dispuse de organele judiciare în cursul procesului penal*. Publicată în *Monitorul Oficial*, Partea I, Nr. 627 din 20 iulie 2006.
30. Parlamentul României. *Legea nr. 254 din 19 iulie 2013 privind executarea pedepselor și a măsurilor dispuse de organele judiciare în cursul procesului penal*. Publicată în *Monitorul Oficial*, Partea I, Nr. 514 din 14 august 2013.
31. Parlamentul României, Camera Deputaților, Comisia juridică, de disciplină și imunități. *Raport asupra Proiectului de Lege pentru modificarea și completarea Legii nr. 254/2013 privind executarea pedepselor și a măsurilor privative de libertate dispuse de organele judiciare în cursul procesului penal*.
32. Parlamentul României, Camera Deputaților. *Expunere de motive la PL-x nr. 160/2017. Proiect de Lege pentru modificarea și completarea Legii nr. 254/2013 privind executarea pedepselor și a măsurilor privative de libertate dispuse de organele judiciare în cursul procesului penal, devenit Legea nr. 169/2017*.
33. Parlamentul României, Camera Deputaților. *Sesizare formulată de un număr de 51 deputați aparținând Grupurilor parlamentare ale Partidului Național Liberal și Uniunii Salvați România referitoare la neconstituționalitatea Legii pentru modificarea și completarea Legii nr. 254/2013 privind executarea pedepselor și a măsurilor privative de libertate dispuse de organele judiciare în cursul procesului penal*.
34. Parlamentul României, Senat, Comisia juridică, de numiri, disciplină, imunități și validări. *Raport asupra Proiectului de Lege pentru modificarea și completarea Legii nr. 254/2013 privind executarea pedepselor și a măsurilor privative de libertate dispuse de organele judiciare în cursul procesului penal*.
35. Parlamentul României, Senat. *Fișă act L15/2017, Proiect de lege pentru completarea Legii nr. 254/2013 privind executarea pedepselor și a măsurilor privative de libertate dispuse de organele judiciare în cursul procesului penal*.
36. Penal Reform International. *A pune regulile în acțiune—un manual internațional privind o bună practică în penitenciare*. Haga, martie 1995.
37. Președintele României. *Decret nr. 634 din 14 iulie 2017, privind promulgarea Legii pentru modificarea și completarea Legii nr. 254/2013 privind executarea pedepselor și a măsurilor privative de libertate dispuse de organele judiciare în cursul procesului penal*. Publicat în *Monitorul Oficial*, Partea I, nr. 596 din 25.07.2017.

II. Surse secundare:

1. Banciu, D. (2013). O ramură a sociologiei, interzisă în timpul dictaturii: sociologia devianței. *Revista română de sociologie*, anul XXIV, nr. 5–6, București, p. 426–440.
2. Bevir, M. (2010). *Democratic Governance*. Princeton N. J.: Princeton University Press.
3. Bleich, J. (1989). The Politics of Prison Crowding. *California Law Review*, Vol. 77, Nr. 5, Articolul 4, octombrie.

4. Carey, H.F. (editor) (2004). *Romania since 1989: Politics, Economics, and Society*. Lanham, Boulder, New York, Toronto, Oxford: Lexington Books.
5. Chiș, I. și Chiș, A.B. (2015). *Executarea sancțiunilor penale*. București: Universul Juridic.
6. Ciobanu, A., Manea, T., Lazăr, E. și Pîrgaru, D. (2017). *Legea nr. 254/2013 privind executarea pedepselor și a măsurilor privative de libertate dispuse de organelle judiciare în cursul procesului penal. Comentată și adnotată*. București: Editura Hamangiu.
7. Coman, R. (2009). *Réformer la justice dans un pays post-communiste: Le cas de la Roumanie*. Bruxelles: Editions de l'Université.
8. Coyle, A. (2008). Managing prison overcrowding: A European perspective. International Centre for Prison Studies, King's College, University of London, discours suținut la Rencontre Européenne des Directeurs d'Administration Pénitentiaire, Ministère de Justice, Place Vendôme, Paris.
9. Dâmboeanu, C. (2015). *Prisons in Romania. Effects on offenders' lives*. Tritonic: București.
10. Durkheim, É. (1993 [1897]). *Despre sinucidere*. Traducere de Mihaela Calcan, Iași: Institutul European.
11. Durnescu, I. (2009). *Asistența socială în penitenciar*. București: Polirom.
12. Eymeri-Douzans, J.M. și Pierre, J. (editori) (2011). *Administrative Reforms and Democratic Governance*. London: Routledge.
13. Florian, G. (2001). *Psihologie penitenciară, Studii și cercetări*. Ediția a II-a revăzută, București: Oscar Print.
14. Garland, D. (2000). *The Culture of Control: Crime and Social Order in Contemporary Society*. Chicago: The University of Chicago Press.
15. Hall, P.A. și Taylor, R.C.R. (decembrie 1996). Political Science and the Three New Institutionalisms. *Political Studies*, Vol. 44, nr. 5, p. 936–957.
16. Jarvis, F.V. (1995). *Probation Service Manual*. Pavic Publication: Londra.
17. Linz, J. și Stepan, A. (1996). *Problems of Democratic Transition and Consolidation*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996.
18. Lowi, T.J. (2009). *Arenas of Power*. Introducere de Norman K. Nicholson, Boulder CO: Paradigm Publishers.
19. Massey, D.S. și Denton, N. A. (2001 [1993]). *American Apartheid, Segregation and the Making of the Underclass*. Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press.
20. Murdoch, J. (2006). *The treatment of prisoners. European standards*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
21. Pfaff, J.F. (aprilie 2016). The Complicated Economics of Prison Reform. *Michigan Law Review*, Vol. 114, p. 951–981.
22. Rădulescu, S.M. și Banciu, D. (1996). *Sociologia crimei și criminalității*. București: Casa de editură și presă Șansa S.R.L.
23. Roberts, J.V. (mai 2017). Addressing the Problems of the Prison Estate: The role of Sentencing Policy. *Prison Service Journal*, Ediție specială „The Future of Prisons”, Nr. 231, p. 8–14.
24. Roper, S.D. (2006). The influence of party patronage and state finance on electoral outcomes: Evidence from Romania. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, vol. 22, nr. 3, p. 362–382.
25. Schiaucu, V. și Canton, R. (2008). *Manual de probațiune*. București: Euro Standard.
26. Shefter, M. (1994). *Political Parties and the State*. Princeton N. J.: Princeton University Press.
27. Sherman, M. și Hawkins, G. J. (1981). *Imprisonment in America: Choosing the future*. Chicago: University of Chicago Press.
28. Skowronek, S. (1982). *Building a New American State: The Expansion of National Administrative Capacities, 1877–1920*. Cambridge: Cambridge University Press.
29. Steinmo, S., Thelen, K., Longstreth, F. (editori) (1992). *Structuring Politics: Historical Institutionalism in Comparative Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
30. Tonry, M. (editor) (2001). *Penal Reform in Overcrowded Times*. Oxford, New York: Oxford University Press.

31. Useem, B. și Piehl, A.M. (2008). *Prison State. The Challenge of Mass Incarceration*. Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, São Paulo: Cambridge University Press.
32. Vasile (Bălan), A.S. (2017). *Terapia ocupațională pentru persoanele private de libertate sau aflate în probațiune*. București: Pro Universitaria.
33. Wacquant, L. (2001). Deadly Symbiosis: When Ghetto and Prison Meet and Mesh. *Punishment and Society*, nr. 3.

III. Surse online:

1. Administrația Națională a Penitenciarelor: <http://anp.gov.ro/>.
2. Asociația pentru Apărarea Drepturilor Omului în România – Comitetul Helsinki (APADOR–CH): <http://www.apador.org/>.
3. Avocatul Poporului: <http://www.avp.ro/index.php?lang=ro-ro>.
4. Camera Deputaților: <http://www.cdep.ro/>.
5. Comisia Europeană: <https://ec.europa.eu/>.
6. Consiliul Europei, Comitetul European pentru Prevenirea Torturii și Tratamentelor sau Pedepselor Inumane sau Degradante (CPT): <http://www.coe.int/tr/web/cpt>.
7. Curtea Constituțională a României: <https://www.ccr.ro/>.
8. Curtea Europeană a Drepturilor Omului: <http://www.echr.coe.int/>.
9. Curtea Europeană a Drepturilor Omului: <http://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=home>.
10. Direcția Națională de Probațiune: <http://www.just.ro/directia-nationala-de-probatiune/>.
11. Institutul Național de Statistică: <http://www.insse.ro/cms/>.
12. Juridice: <https://www.juridice.ro/>.
13. Senat: <https://www.senat.ro/>.

PROBLEMATICA ROMÂNIEI ÎNTREGITE DUPĂ 1918,
ÎN DEZBATERILE ORGANIZATE DE INSTITUTUL SOCIAL ROMÂN
(1921–1923)*

DAN BANCIU**

ABSTRACT

THE PROBLEMATICS OF UNIFIED ROMANIA AFTER 1918 IN THE DEBATES
ORGANIZED BY THE ROMANIAN SOCIAL INSTITUTE (1921–1923)

After the 1918 Union, the new Romanian state was to consolidate its political, legal and administrative unity. To this end, the Romanian Social Institute, led by the great sociologist Dimitrie Gusti, organized, between 1921 and 1923, a series of public conferences and debates on the new Constitution of Romania and its way of functioning, as well as the position and role of political parties towards social issues, economic and cultural aspects of Romanian society. These debates brought together politicians, historians, political scientists and sociologists, who scientifically assessed Romania's social problems as well as the ways to follow into the future of this country.

Keywords: public debates and conferences, Romanian Social Institute, Romanian Constitution, doctrines and political parties, social issues.

INTRODUCERE

Actul Marii Uniri de la 1918 a reprezentat momentul cel mai important al luptei poporului român pentru unitate și independență națională, generând o serie de transformări profunde în viața social-economică și politică a României, caracterizate, în perioada 1921–1922, prin: „schimbarea statutului internațional al României, prăbușirea rotativei guvernamentale prin dezagregarea partidelor conservatoare, apariția de noi partide democratice în vechiul Regat (Liga Poporului și Partidul Țărănesc), integrarea în sistemul politic a partidelor din Banat, Bucovina

---

* O variantă a acestui articol a apărut și în revista *Punctul critic*, 3, 2018.

** Senior Researcher, The Institute for the Quality of Life, Bucharest; e-mail: angela_banciu@yahoo.com.

și Basarabia, crearea Partidului Comunist din România, dominația Partidului Național Liberal, organizarea primelor alegeri pe baza votului universal” (Scurtu, Buzatu, 1999: 113–114). Toate acestea trebuiau să-și dobândească o consacrare și legitimare politică și juridică, care să corespundă noilor realități și deziderate la care românii au aspirat dintotdeauna, și anume, acelea că „România era, după război, după Hotărârea de la Alba Iulia, un stat nou nu numai prin teritoriul și poporul întregit, ci și prin prefăcerile social-economice și profunde aduse prin reformele constituționale” (Banciu, 1988: 29–30).

În consecință, în viziunea principalilor oameni politici ai vremii (Ion I.C. Brătianu, V. Brătianu, I.G. Duca, Iuliu Maniu, V. Madgearu ș.a.), ca și în concepția multor istorici, economiști și sociologi (N. Iorga, D. Gusti, M. Manoilescu, C. Rădulescu-Motru), se impunea, cu necesitate, un nou *așezământ constituțional*, cu aplicabilitate pe întreg teritoriul țării întregite, pentru a da o sancționare juridică unității naționale a poporului român. Împlinirea acestui deziderat politico-juridic pentru România a întârziat, oarecum, dacă avem în vedere faptul că alte state, recent apărute sau întregite după destrămarea marilor imperii (cum ar fi Polonia, Cehoslovacia sau Iugoslavia – Regatul sârbilor, croaților și slovenilor), își elaboraseră deja constituțiile. Nu trebuie însă uitat faptul că, spre deosebire de acestea, România se afla în faza de consolidare a unității naționale, iar diferențele de organizare și de viață ale provinciilor unite cu țara, care purtau amprenta unor organizări proprii, urmau să fie încorporate în jurul vechiului Regat, guvernat de *așezământul* încă în vigoare de la 1866. La acestea, s-ar mai putea adăuga și „instabilitatea guvernamentală din perioada anilor 1918–1922, rapiditatea procesului de modificare a vechii constituții, necesitatea consolidării pe plan extern a unificării statului român prin tratatele de pace, contradicțiile în cadrul și între diferitele partide politice” (*Ibidem*).

Necesitatea și urgența adoptării unui nou *așezământ constituțional* al României întregite a generat o amplă și susținută activitate teoretică și practică nu numai în rândul grupărilor, partidelor și oamenilor politici, ci și în cel al unor personalități marcante ale vieții științifice și culturale, interesate în egală măsură de ideea *democratizării* societății românești, prin optimizarea cadrului juridic de participare la conducerea treburilor de interes public. În această curajoasă și dificilă misiune istorică, un rol important l-a avut Dimitrie Gusti, o personalitate cu preocupări multilaterale, care, în 1918, a pus bazele Asociației pentru Știința și Reforma Socială, având ca scop studierea tuturor problemelor impuse de necesitatea *refacerii* întregii vieți sociale a României, ca pe baza lor să propună soluții practice și mijloacele necesare pentru realizarea reformei sociale și, mai ales, să contribuie la educarea socială a maselor. De aici, „intenția manifestată încă în anul 1919 de a crea Institutul Social Român, care trebuia să aibă o existență deosebită de a Asociației. Necesitățile au cerut și adunarea generală ordinară, ținută la București, la 13 februarie 1921, care a hotărât ca însăși Asociația să se transforme în Institutul Social Român, organizare menită să ducă mai departe

idealurile Asociației” (Bădina, 1971: 12). Abia înființat, Institutul Social Român, prin glasul președintelui său, D. Gusti, a încercat și a reușit să convingă diversele grupări și partide politice, dar și politicieni și oameni de cultură, să participe la *dezbaterile* comună a principalelor probleme privind viitoarea organizare politică, statală și constituțională a statului român¹.

Această inițiativă s-a concretizat în organizarea a două cicluri de dezbateri și conferințe publice, sub egida Institutului Social Român, dintre care primul a cuprins 23 de prelegeri publice dedicate noii Constituții a României, iar cel de-al doilea 19 prelegeri publice, în care au fost dezbătute și explicate principalele doctrine ale partidelor politice din România. În opinia noastră, aceste dezbateri au reprezentat un gen de *sondaj legislativ și politic*, urmărind investigarea diverselor opinii și atitudini teoretice și practice vehiculate privind importanța și semnificația viitorului așezământ constituțional al României, ca o expresie a continuității și înnoirii vieții noastre statale, dar și *radiografierea* orientărilor și tendințelor doctrinare și politice dintre cele mai diverse, de la liberali, țărăniști și conservatori, la sindicaliști, solidariști și chiar socialiști, nefiind ignorate opiniile reprezentanților minorităților naționale (maghiară și germană), ceea ce denotă, încă o dată, caracterul democratic, de emulație științifică și ideologică în care ele s-au desfășurat.

1. DESPRE NOUL AȘEZĂMÂNT CONSTITUȚIONAL AL ROMÂNIEI ÎN ORGANIZAREA POLITICĂ ȘI JURIDICĂ A SOCIETĂȚII

Primul ciclu de conferințe publice, consacrat formei de organizare constituțională a statului român întregit, s-a derulat pe parcursul a șase luni de zile (18 decembrie 1921 – 4 iunie 1922), devansând cu aproape un an elaborarea și promulgarea Constituției României din 1923. Scopul acestor conferințe publice, după cum mărturisea D. Gusti în Cuvântul de deschidere, era dublu: pe de o parte, unul *teoretic*, „de cercetare științifică a problemelor relative la organizarea constituțională a României întregite”, iar pe de altă parte, unul *practic*, și anume, „să fie un stimulent de gândire și acțiune” și „să deștepte interesul publicului pentru problemele României” (Gusti, 1922a: 2), în vederea oferirii unor soluții cât mai viabile propășirii statului român și cetățenilor săi. Evidențiind caracterul variabil și relativ al oricărui așezământ constituțional, el preciza: „Criteriul unei constituții nu poate fi unul absolut, valabil pentru toate timpurile și locurile, ci unul relativ, pentru că totdeauna forma statului va fi produsul unei epoci istorice, în funcție de o anumită situație a unei națiuni, care-i va da substrat, sens și legitimitate” (*Ibidem*). De aceea, „o constituție nu poate fi împrumutată și nici nu poate fi opera unui legislator inspirat, căci ea nu are a crea și inventa nimic, ci

¹ Despre D. Gusti și Școala Sociologică de la București (sau „Școala monografică”) a se vedea volumul *Școala Sociologică de la București* (coord. M. Larionescu) (1994). București: Metropolis.

numai de a formula politicește și juridicește, în mod solemn, psihologia socială, starea economică, dezideratele dreptății sociale și aspirațiile etice ale națiunii” (*Ibidem*). Și, în continuare: „Pentru stat, constituția este ceea ce este conștiința pentru sufletul omenesc” (...) „o constituție contemporană este însăși conștiința națională codificată” (*Ibidem*). Evidențiind caracterul de relativitate, dar și de particularitate al oricărei constituții, care trebuie „să fie adaptată la experiența socială specifică fiecărei națiuni”, Gusti făcea, în același timp, un vibrant apel la spiritul de toleranță și înțelegere pe care noul așezământ constituțional trebuia să-l aibă față de toate diferențele politice și minoritare existente în societatea românească: „Edificiul nou constituțional va trebui să găzduiască, cu spirit larg de toleranță, toate tendințele sociale și politice” (Gusti, 1922b: p. 423) Cu prilejul acestei conferințe, D. Gusti a elogiat activitatea lui Eugen Ehrlich, profesor la Universitatea din Cernăuți, considerat de mulți ca fiind fondatorul sociologiei juridice, despre care spunea că „a ocupat un loc de onoare în știința juridică, cu un spirit viu și creator, a fost un membru devotat al Institutului Social Român și a îmbrățișat cu loialitate cetățenia românească” (*Ibidem*: 419).

Îndeplinind aceste deziderate, noul așezământ juridic trebuia să deschidă calea spre dezvoltare și propășirea culturală a tuturor indivizilor, din toate straturile sociale, prin școală, cultură, presă: „Dacă dorim ca viitoarea Constituție să nu rămână un simplu petec de hârtie, atunci ea a trebui să cuprindă și drepturile și datoriile națiunii față de cultură”, iar „democrația politică, pentru a nu deveni o simplă democrație banală, fără vlagă, artificială, trebuie să fie în același timp *sociocrație*, adică o democrație culturală”. O constituție, pentru a fi validă și eficientă, dincolo de eleganța tehnicii legislative, „trebuie să cuprindă o redactare pe cât mai aproape de limba poporului, pentru a fi înțeleasă de toți cetățenii României întregite... Ea va trebui să devină catehismul politicii naționale, iar studierea și adâncirea ei, un stimulent de educațiune politică a națiunii” (*Ibidem*: 424). În acele momente, Gusti credea cu sinceritate în virtuțile moralizatoare și culturale ale viitorului fundament constituțional, considerând că acesta „va trebui să cuprindă expres voința națiunii române întregite de a face parte din societatea națiunilor în calitate de membru conștient de îndatoririle sale naționale față de progres și umanitate” (*Ibidem*: 423), având speranța și convingerea fermă că „viitoarea constituție va deveni regulatorul unei vieți naționale mai avântate, care ne va întări înăuntru și ne va înălța în afară între națiuni” (*Ibidem*: 425). Ulterior, după ce Constituția din 1923 va fi abrogată și înlocuită de cea a lui Carol al II-lea din 1938, D. Gusti și-a amendat acest entuziasm juridic iluminist, considerând că orice constituție are o serie de limite inerente, mai ales în ceea ce privește aplicarea ei în realitate, între principiile enunțate și realitatea acestora, atunci când spune cu scepticism: „S-a crezut multă vreme în puterea nelimitată a legilor și a reformelor politice. S-a crezut că este de ajuns să se voteze o constituție ca o țară să devină un stat constituțional și să apară moravuri constituționale. Experiența aceasta s-a dovedit însă dezastruoasă” (Gusti, 1938: 25).

Invocând problema calităților profesionale și morale pe care trebuie să le aibă orice legiuitor de constituție, Vintilă Brătianu, în prelegerea susținută la ISR, considera că acesta trebuie să fie *istoric* („să cunoască trecutul poporului respectiv”), *psiholog* („să cunoască sufletul lui și însușirile de pus în valoare”), dar și *sociolog* (prevăzător al mersului lumii și civilizației, al dezvoltării culturale, economice și sociale”). Iar scopul unei constituții este acela „de a hotărî tendințele esențiale pentru viața și propășirea în toate direcțiile ale statului respectiv” (Brătianu, 1922: 26). El enunță trei principii directe, care trebuie înscrise pe frontispiciul noului așezământ constituțional, și anume: păstrarea caracterului *național-unitar* al statului român, „la care-i dă dreptul majoritatea covârșitoare a neamului nostru”, principiu care nu „împiedică însă stabilirea înlăuntrul lui a unor condiții de a trăi normale pentru populațiile de altă limbă” (*Ibidem*: 28). Apoi, noul așezământ trebuia să fie hotărât *democratic*, iar „democratismul trebuie aplicat la toate manifestările vieții obștești, politice, culturale, sociale și economice” (*Ibidem*). În sfârșit, cel de-al treilea principiu viza *regimul școlii și al bisericii* în statul român, consolidarea națională urmând a fi făcută prin „dezvoltarea culturii naționale prin școală și învățământ” și „să dăm bisericii naționale un rol în stat, dar să nu fim un stat clerical” (*Ibidem*: 29). Între propunerile sale, care trebuiau înscrise în viitoarea constituție, V. Brătianu preconiza: alegeri mai dese ale parlamentului, pentru ca el să fie „reprezentanța cea mai fidelă a voinței naționale”, inițiativa de legiferare să aparțină guvernului și parlamentului, introducerea unui control mai ferm al bugetului statului de către Curtea de Conturi, introducerea și extinderea instituției referendumului, un Consiliu Legislativ, care să pregătească pentru guvern proiecte de legi bine studiate și argumentate, descentralizarea administrativă, impozit progresiv pe venituri și capital, extinderea dreptului de expropriere al statului etc.

Reprezentant al doctrinei naționaliste, Nicolae Iorga face o retrospectivă istorică a evoluției diverselor forme de constituționalitate practicate și experimentate de către poporul român, considerând că „la noi a existat o viață constituțională, iar Constituția de la 1866 face înainte de toate greșeala de a ignora acest proces constituțional în legătură cu viața întregii societăți” (Iorga, 1922: 7). El consideră, poate exagerat, că românii, prin modul de alegere al domnului, „de către toată obștea și țara”, aveau un fel de *constituție nescrisă*, idee ce va fi reluată în prelegerea sa privind doctrina naționalistă, atunci când afirmă că românii au dat dovadă de „un fel de omenie constituțională a noastră, mai bună decât orice constituție fără omenie” (Iorga, 1923: 34).

Considerând că poporul român a avut un tip de „naționalism instinctiv”, Iorga a manifestat un scepticism față de forța și valabilitatea oricărei constituții, atunci când mărturisea că „nu crede în constituții vrăjitoare, ci în conștiința care spontan dă articole de constituție, chiar când nu au fost scrise niciodată pe hârtie albă” (*Ibidem*: 40). Din acest motiv, el critică sever actul fundamental de la 1866, considerând că „nu are absolut nicio legătură cu trecutul nostru propriu și nu

reprezintă nicio elaborațiune particulară nouă”, ba chiar mai mult, „s-a făcut fără participarea factorului politic, care era Kogălniceanu, singurul în legătură cu dezvoltarea noastră constituțională din trecut” (Iorga, 1922: 5.).

În expunerea sa, marele jurist și enciclopedist al dreptului, Mircea Djuvara, considera că „la baza constituției trebuie să stea voința poporului și că nu trebuie schimbată decât dacă se schimbă și această voință” (Djuvara, 1922: 90–91).

Pentru a avea o constituție este însă nevoie de un *corp electoral*, capabil să exprime voința, corp care exclude însă femeile. Iar lipsa de drepturi, care se constată atunci pentru femei, va fi „una dintre marile mirări ale vremurilor viitoare” (*Ibidem*: 93). Și, chiar dacă se presupune că ele nu doresc acest drept, legea viitoare trebuie să-l prevadă, „ca să le facă educațiunea politică care le-ar lipsi” (*Ibidem*). Între propunerile constituționale avansate de Djuvara, merită evidențiate: introducerea votului obligatoriu pentru membrii corpului electoral, introducerea scrutinului pe listă și nu a votului uninominal, menținerea parlamentului bicameral (Camera Deputaților și Senat), un Consiliu legislativ, compus dintr-un nucleu eminent de juriști etc.

Una dintre problemele stringente, care revine cu obstinație în timpul dezbaterilor de la Institutul Social Român, este cea privind *dreptul de vot al femeilor*, inexistent în vechea formulare a constituantului de la 1866, motiv pentru care a fost mereu invocat de către unii vorbitori, insistându-se asupra necesității ca și femeile să fie incluse în corpul electoral de către viitoarea constituție a României. Astfel, Grigore Iunian sublinia apăsător că „viitoarea constituție va trebui să reunească egalitatea deplină de drepturi civile și politice, fără deosebire de sex”, (Iunian, 1922: 359) iar G. Grigorovici era și mai categoric, susținând că „elementul feminin are o valoare deosebită în legiferare”, motiv pentru care „femeile trebuie să aibă drepturi egale cu bărbații și să aibă drept de vot” (Grigorovici, 1922: 61). Enunțând principiile noii constituții, Romul Boilă (autor, între altele, și al unui anteproiect de constituție), considera că trebuie să acordăm votul universal și femeilor, „pentru a satisface un deziderat al Hotărârii de la Alba-Iulia” (Boilă, 1922: 383). În același sens, se pronunță și singura reprezentantă a femeilor, care a susținut o prelegere în cadrul Institutului Social Român, Calypso Botez. Ea a deplâns faptul că în România a funcționat un sistem electoral restrictiv, în care femeile au fost excluse de la vot, fiind considerate incapabile, alături de minori, bolnavi psihici, deficienți mintali sau criminali. Combate argumentele de ordin misogin, conform cărora dreptul la vot pentru femei ar conduce la distrugerea familiei și a căminului conjugal. „Cerem legiuitorului român să înscrie, în constituția ce se va da țării, drepturi integrale pentru femei, pentru ca viața noastră națională să poată lua avântul măreț al democrației egalitare” (Botez, 1922: 87).

În schimb, au existat și opinii contrare, cum a fost cea a lui D. Xenopol, care se pronunța pentru „dreptul de vot universale, egal, direct, secret și obligatoriu, recunoscut *deocamdată* (*subl. ns.*) numai bărbaților, cetățeni majoritari, capabili și care să nu fi suferit condamnări infamante” (Xenopol, 1922: 159).

O altă problemă care a suscitat interes în cadrul acestor dezbateri științifice a fost cea referitoare la *politicile economice* ale statului român și modalitatea lor de consacrare juridică în noua constituție, chestiuni analizate pe larg de către Mihail Manoilescu. El a insistat asupra necesității de legiferare în viitorul așezământ constituțional a unor noi raporturi economice ale indivizilor și colectivităților de indivizi cu statul, grupate astfel: regimul de drepturi și datorii de ordin economic ale indivizilor față de puterea politică, regimul economic al colectivităților față de puterea politică și regimul politic al bunurilor statului și al patrimoniului public. Soluția propusă de el și care își va găsi și consacrarea juridică în Constituția din 1923 era ca „proprietatea să fie o funcție socială și să fie apărută de legi ca atare” (Manoilescu, 1922: 171), iar interesele colectivității sociale să primeze asupra intereselor individuale în această materie a proprietății individuale, ceea ce va accelera calea dezvoltării capitaliste a regimului de proprietate.

Ciclul de conferințe organizat de Institutul Social Român a inclus și o serie de prelegeri privind organizarea viitoare a altor domenii social-economice și culturale, din perspectiva noii constituții, cum ar fi: Consiliul legislativ, ca organ menit să elaboreze proiecte de legi și modul său de recrutare și funcționare (Partheniu, 1922), organizarea administrativă a României și desăvârșirea unificării administrative a noilor provincii reunite cu țara (Teodorescu, 1922: 269–285), organizarea justiției și funcționarea puterii judecătorești (Rădulescu, 1922: 167–195), a finanțelor publice și a bugetului țării (Grecianu, 1922: 285–297), organizarea învățământului de toate gradele (Nistor, 1922: 349–365), organizarea și funcționarea bisericească și a cultelor religioase (Câdea, 1922: 319–335), regimul de funcționare a presei și tipăriturilor (Ionescu-Dolj, 1922: 198–221; Bacalbașa, 1922: 375–395).

Chiar dacă numai o mică parte din aceste propuneri și deziderate generoase își vor dobândi și o consfințire constituțională, ciclul de dezbateri publice organizate de Institutul Social Român rămâne o realizare științifică, politică și culturală meritorie, având ca rezultată elaborarea Constituției din 1923, apreciată ca una dintre cele mai democratice legiuri fundamentale din acea vreme. Nu întâmplător, „dezbaterele pe marginea constituției s-au făcut în raport cu alte constituții europene, textul lor fiind difuzat integral și cunoscut de oamenii politici, juriști, sociologi, angajați în acțiunea de a contribui constructiv la așezământul României Mari” (Banciu, 1988: 44). Indiferent de valoarea și limitele acestui act fundamental din 1923, el a contribuit decisiv la desăvârșirea, într-un timp relativ scurt, a unificării politice, juridice și administrative a țării, la dezvoltarea explozivă a științei, învățământului și culturii, România devenind un stat consolidat în interior și cucerind prestigiu în afară, recunoscut ca atare de statele europene democratice ale vremii.

2. POZIȚIA, ROLUL ȘI MISIUNEA PARTIDELOR POLITICE ÎN REALIZAREA DEZIDERATELOR NAȚIONALE ȘI SOCIALE ALE ROMÂNILOR

Problematica complexă de natură politică, economică și culturală a României după Marea Unire de la 1918 a generat și o regrupare și re poziționare a diverselor grupări și partide politice, nevoite să-și adapteze doctrinele și strategiile politice în fața noilor realități apărute. În ideea investigării și clarificării principalelor probleme ale dezvoltării României și a concepțiilor politice ale partidelor politice, Institutul Social Român a organizat, în perioada decembrie 1922–iunie 1923, un număr de 19 prelegeri publice, grupate sub denumirea de *Doctrinile partidelor politice*². Scopul acestor dezbateri era acela de a „deveni un stimulent de gândire politică” și de „a trezi interesul politic și să reacționeze împotriva inerției și lenei de a gândi în materie politică și socială”. În același timp, ISR își asuma sarcina să asigure și o „bază de date”, prin alcătuirea unei biblioteci și a unei arhive, în care să se colecționeze „tot ceea ce privește manifestarea de viață a partidelor politice: afișe, manifeste electorale, foi volante, declarații oficiale, dări de seamă, date statistice, tot ce privește activitatea de partid de aici și din altă parte” (Gusti, 1923: 18). Institutul se angaja, de asemenea, să păstreze o atitudine obiectivă și nepartizană față de opiniile exprimate în prelegerile participanților și să nu aibă „nicio atitudine de apreciere subiectivă asupra partidelor politice”, ceea ce reprezenta o atitudine corectă, în spiritul sociologiei care abia se năștea pe atunci în țara noastră.

Inaugurând ciclul acestor prelegeri, D. Gusti considera că există o strânsă legătură între acestea și cele privind organizarea constituțională, deoarece regimul constituțional din orice țară devine o realitate numai prin activitatea partidelor politice, care „formează la un loc forța motrice socială a oricărui regim constituțional” (*Ibidem*: 3.). El procedează la o analiză sociologică extrem de amănunțită și profundă a genezei și fondării oricărui partid politic, care în opinia lui reprezenta „o asociație liberă de cetățeni, uniți în mod permanent prin interese și idei comune, de caracter general, asociație ce urmărește, în plină lumină publică, a ajunge la puterea de a guverna pentru realizarea unui ideal social” (*Ibidem*: 4). Enunțând această definiție sociologică și politologică a partidelor politice, Gusti atrage atenția asupra pericolului care pândește orice partid, atunci când „majoritatea membrilor lui urmărește specularea statului, exploatarea acestuia ca pe o avuție proprie, făcând din guvernare un mijloc de îmbogățire personală” (*Ibidem*: 6). Pentru a funcționa în mod eficient, orice partid are nevoie de o conducere, un program și de mijloace de luptă și propagandă. Pentru Gusti, important este mai ales *programul* partidului, care reprezintă „un mic sistem sociologic și etic care include: o analiză explicită și critică a societății, o formulare a nevoilor actuale și posibilităților de transformare a societății de astăzi într-una mai bună, mijloacele

---

² *Doctrinile partidelor politice* (19 prelegeri publice organizate de Institutul Social Român) 1923. București: Cultura Națională.

cele mai nimerite pentru realizarea acestor necesități și tactica de a întrebuița la momentul oportun aceste mijloace, o doctrină care oricât de imperfectă să dea ideea uneia perfecte și ea să cuprindă un ideal social”.

Analizând, apoi, rolul partidului politic, ca organism permanent al unei asociații libere de cetățeni cu scopul de a „ajunge negreșit la puterea de a guverna”, D. Gusti identifică elementele distinctive între partidul politic și „camarilă”, precum și misiunea acesteia din urmă în viața constituțională. Dacă partidul politic se implică activ în viața constituțională, urmărind schimbarea formei de guvernământ sau impunerea voinței sale în cadrul unei forme de guvernământ „în plină publicitate”, camarila este și ea un fel de partid politic, partidul din jurul monarhului, care nu se amestecă direct în viața politică, ci lucrează „din umbră”. Ca atare, în mod automat, și camarila se include în mecanismul politic și constituțional, pentru că, din cele două suveranități, monarhia și suveranitatea poporului, ea captează bunăvoința monarhului. Aceste observații pertinente ale lui Gusti se vor adeveri în dezvoltarea ulterioară a societății politice românești în perioada interbelică, când va spori treptat, dar tot mai vizibil, rolul camarilei în viața constituțională, odată cu accentuarea amestecului Coroanei în treburile publice. În același fel lucrează și partidele oportuniste și extremiste, conchide Gusti, care urmăresc succesul cu orice preț, prin orice mijloace, utilizând ca metode de captare a electoratului seducția, compromisul, calomnia și mistificarea, intriga, corupția și, mai grav, teroarea.

Ca „unitate socială” originală, cu „gândire proprie și voință unitară”, partidul trebuie să se implice activ în viața constituțională și parlamentară, astfel încât „doar constituția ridică partidul dintr-un simplu instrument de realizare tehnică a legilor la rangul de factor legiuitor al vieții publice”, misiunea acestuia fiind aceea de a da „cuprins, sens și colorit formelor constituționale” (*Ibidem*: 19–20).

Sintetizând funcțiile partidului în mecanismul vieții constituționale, Gusti insistă asupra funcției *educative și formative* a partidului, considerând că acesta trebuie să fie „pedagogul politic al națiunii și să devină una din cele mai importante instituții sociale pentru educația politică și socială a individului ca cetățean, trezind interesul fiecăruia pentru problemele sociale și politice ale timpului și conștiința răspunderii” (*Ibidem*: 21).

Era, într-un fel, o chemare adresată partidelor politice pentru a-și spori responsabilitatea în raport cu rolul lor în fundamentarea organizării țării.

Cu prilejul acestui ciclu de conferințe, au susținut prelegeri publice reprezentanți marcanti ai diferitelor curente, doctrine și partide politice, între care cea națională, conservatoare, țărănistă, liberală, neoliberală, socialistă, sindicalistă, solidaristă, dar și cei ai ideologiei și tendințelor politice ale minorităților maghiară și germană, ceea ce a reprezentat o dovadă a climatului de respect și toleranță în care s-au desfășurat aceste dezbateri. De aceea considerăm că nu este necesară o analiză detaliată a acestor doctrine politice și a concepțiilor vehiculate de reprezentanții diverselor partide sau orientări politice, ci mai ales evidențierea

modului concret în care ele au influențat evoluția democrat-constituțională a României întregite.

Printre primii vorbitori de la tribuna ISR s-a numărat Nicolae Iorga, care a fost unul dintre fondatorii *Partidului Naționalist-Democrat*, întemeiat în 1910 (împreună cu A.C. Cuza). Acest partid nu a cunoscut o ascensiune marcantă în viața politică după Marea Unire, mai ales că Iorga „așteptase recunoștința românilor pentru contribuția pe care el o avusese în făurirea marelui act al Unirii” (Scurtu, Buzatu, 1999: 118).

Doctrina naționalistă nu reprezenta o concepție nouă, după cum aprecia însuși N. Iorga, care considera că „în dezvoltarea unei societăți nu este prea bine ca noutăți din cale afară de noi să apară, în afară de nevoile de dezvoltare seculară a poporului pentru care se pronunță doctrina”. (Iorga, 1923: 30). Considerând că poporul român a manifestat un tip de naționalism „instinctiv și democratic”, el a criticat „naționalismul ardelenesc”, care a fost un „naționalism pe bază de drept”, dar nu și de „dreptate”. De aceea, scopul partidului naționalist este de a extinde *dreptatea* în toate provinciile românești, fiind necesară și o „conștiință a solidarității politice a naționalităților care trăiau alături de noi: „Avem datoria de a învăța pe alții cu acest regim românesc, prin care le aducem o invitație la o tovărășie onestă și patriotică” (*Ibidem*: 46).

Doctrina *conservatoare* a avut parte de susținerea publică a doi vorbitori: C. Rădulescu-Motru și Al. Marghiloman, în condițiile în care Partidul conservator se afla în „cădere liberă” pe scena politică românească, fiind perceput negativ de opinia publică ca „filogerman”. Din acest motiv, acest partid își schimbase numele în Partidul Conservator-Democrat (în decembrie 1918), preconizând, între altele, sprijinirea clasei țărănești prin împroprietărire, dar în loturi mici și mijlocii. Al. Marghiloman nu admitea „inovațiile bruște și nepregătite”, considerând că „progresul social nu se poate face în salturi, el trebuie să fie rezultatul unei legături armonioase a trecutului cu prezentul” și că „instituțiile viabile ale unei societăți se dezvoltă prin ele înseși, prin traiul normal al societății” (Marghiloman, 1923: 112).

Pe aceeași linie doctrinară se înscria și C. Rădulescu-Motru, care considera că în concepția conservatoare intră două elemente, și anume: „credința că viitorul unui popor este în continuarea trecutului său, iar experiența trecutului trebuie să fie baza politicii sale prezente”, motiv pentru care trebuie „evitate experimentele după planuri noi” (Rădulescu-Motru, 1923: 56); recunoașterea unor „principii morale și psihice ca obligatorii, luate din experiența trecutului, nu din experiențe viitoare” (*Ibidem*). Ambele principii, conchide Rădulescu-Motru, sunt cele care stau la baza familiei, proprietății și autorității statului, fondate pe morală creștină, cărora li se vor adăuga în viitor dreptul de vot pentru femei, descentralizarea administrativă și reforme pentru popor. În principiu, „conservatorii nu sunt contra progresului țării, ci împotriva falsificării acestui progres prin concepții mistice” (Scurtu, Buzatu: 1999: 117).

Partidul Național-Liberal și doctrina liberală traversează, imediat după Unire, o „criză de popularitate”, fiind considerat principalul vinovat pentru pierderile

inutile din timpul războiului: „liberalii erau percepuți ca «îmbogățiți de război», preocupați de sporirea averilor proprii prin afaceri oneroase, în timp ce covârșitoarea majoritate a populației trăia în mizerie” (Duca: 104). Însă, contrar așteptărilor, acest partid nu numai că nu a dispărut, dimpotrivă, își va recâștiga încrederea electoratului, dominând, la un moment dat, viața politică a României întregite, sub conducerea lui Ion I.C. Brătianu și a lui I.G. Duca, politicieni care au procedat la reorganizarea partidului pe criterii electorale și printr-o activitate susținută în lumea satelor. În cadrul ciclului de conferințe, exponentul acestei doctrine a fost I.G. Duca, care accepta „progresul sub toate formele, însă în cadrul concepției proprietății individuale”, realizat prin „ordine, democrație, raționalism și armonie socială” (*Ibidem*: 105–106). Doctrina liberală considera că viața oricărei societăți trebuie să fie în mișcare, însă mișcarea nu trebuie realizată prin ruperea echilibrului, ci prin menținerea permanentă a acestuia. Liberalismul, spune Duca, se deosebește net de celelalte doctrine politice, și anume: în comparație cu doctrina conservatoare, care este o doctrină de rezistență, liberalismul este o doctrină de progres; față de cea naționalistă, care privește viața dintr-o perspectivă specială, fatal îngustă și exclusivistă, cea a ideii naționale, liberalismul privește viața sub toate multiplele sale aspecte; față de doctrina țărănistă, care se bazează pe ideea luptei de clasă, liberalismul promovează armonia socială și, în sfârșit, față de doctrina socialistă, care consideră că progresul social se face prin desființarea proprietății individuale, liberalismul concepe progresul doar în cadrul proprietății individuale” (*Ibidem*).

Cu prilejul acestor prelegeri, neoliberalismului i s-a rezervat o largă expunere de către Mihail Manoilescu, care considera că „salvarea doctrinei liberale consta în revizuirea acesteia în neoliberalism”, iar din vechiul liberalism trebuie păstrat numai spiritul acestei doctrine, încât din „beneficiile libertății să se împărtășească cât mai mulți, iar nu numai o minoritate de clasă” (Manoilescu, 1923: 147). Din acest motiv, neoliberalismul combate hotărât „ideea luptei de clasă, care tinde la dominația de către o singură clasă a statului, care aparține tuturor” (*Ibidem*), el fiind contra oricărei opresiuni a individului și a claselor, ori de unde ar veni. Neoliberalismul este pentru acceptarea chiar și a unor forme de „socialism economic”, cu condiția ca acestea să nu conducă la o mai mare constrângere a individului și dacă ele nu sunt impuse de un aparat politic. Iar proprietatea individuală trebuie concepută numai ca o *funcțiune* de interese și de încredere a puterilor omenești, baza neoliberalismului nefiind o clasă socială anume, ci toate clasele (*Ibidem*).

Înlăturând vechea concepție conservatoare a proprietății „sacre și inviolabile” și substituind-o cu cea a proprietății ca „funcție socială”, neoliberalismul avea o serie de similitudini cu *doctrina solidaristă*, care nu apare ca expresie ideologică a unui partid anume, ci ca un ansamblu de principii ce înlătura formula proprietății sacre și inviolabile, considerată ca fiind o piedică în calea realizării dreptății și egalității sociale și economice. Solidarismul, cu cele trei fațete ale sale, una social-

economică, celelalte juridică și politică, dezbătut pe larg în cadrul conferințelor publice de la Institutul Social Român, avansează ideea drepturilor individuale ale indivizilor ca „funcții sociale”, ca urmare a rolului pe care îl are de îndeplinit individul în societate și, în special, a *datoriilor* care-i revin în această calitate. Astfel, de exemplu, exercițiul votului nu este folositor numai individului, ci mai ales societății, care are tot interesul ca acesta să participe la viața socială și politică (Angelescu, Teodorescu, 1923). Finalitățile solidarismului sunt: înlăturarea inegalităților sociale, suprimarea antagonismelor dintre clase, prin cooperarea voluntară a tuturor claselor, pentru emanciparea acelor care suferă mai mult. Solidarismul nu se bazează pe „solidaritate fizică, organică, ci pe una psihică, socială, el nu urmărește înfăptuirea unei dreptăți naționale, ci a unei dreptăți sociale”.

O contribuție importantă în elaborările teoretice și practice privind evoluția viitoare a României a avut-o *doctrina țărănistă* și Partidul Țărănesc, apărut pe scena politică românească în decembrie 1918 (în frunte cu Ion Mihalache), care propunea un program de reforme radicale pentru acea vreme: exproprierea tuturor moșiilor și trecerea lor în proprietatea țăranilor, îmbunătățirea situației economice și sociale a muncitorilor, desființarea jandarmeriei rurale etc. Spre deosebire de alte curente agrariene, care considerau viața parlamentară și chiar democratică forme „revolute”, țărănismul le considera necesare pentru desfășurarea normală a vieții politice, ca și pentru manifestarea libertății și a culturii. Pentru Virgil Madgearu, care a expus această doctrină, principala problemă care se pune în fața României era aceea dacă există o clasă țărănească și cum putea ea să influențeze ordinea socială existentă și în ce direcție. Pentru a da un răspuns acestei probleme, el face o amplă analiză a relației dintre clasa țărănească și ordinea socială capitalistă, dintre socialism, clasa țărănească și conștiința de clasă, caracterul și tendințele politicii țărănești, țărănismul și democrația muncitorească etc. (Madgearu, 1923).

Este interesant faptul că, în cadrul acestor conferințe publice, și-au găsit loc și reprezentanții *doctrinei socialiste*, atât sub forma socialismului de stat, cât și a socialismului marxist. Despre prima variantă a vorbit I. Răducanu, în concepția căruia acest *socialism de stat* milita pentru intervenția statului în economie și viața socială: „producția și distribuția bunurilor sunt funcții sociale și nu se pot face fără colaborarea statului, care are o activitate din ce în ce mai eficace și mai largă din punct de vedere social, în folosul clasei muncitoare” (Răducanu, 1923: 168). Deși admite, în anumite privințe, trecerea unor forme de proprietate individuală în patrimoniul social, socialismul de stat consideră că interesul personal va rămâne multă vreme, într-o bună parte a activității economice, motorul de progres economic și social (*Ibidem*).

În schimb, varianta *socialismului marxist*, prezentată și susținută de Șerban Voinea, era o doctrină radicală, care tinde spre „prefacerea din temelii a societății de astăzi” și prin aceasta are un caracter revoluționar (Voinea, 1923: 119).

Considerând lupta de clasă motorul principal al dezvoltării sociale, socialismul marxist este singura doctrină care are și o metodă proprie de cercetare a societății, fundamentată pe materialismul dialectic și istoric.

Despre *sindicalism* și *anarhism* au fost susținute două prelegeri: prima de către Nae Ionescu, care militează pentru organizarea sindicală, considerată a fi compusă din asociații profesionale constituite pe principiul muncii și diferențiate după interesul meșteșugului pe care-l exercită. „Spre deosebire de marxism, care știe cu precizie că perioada capitalismului se va consuma, sindicalismul nu știe nimic precis, el bănuiește și așteaptă; dorește o transformare a societății, adună date și observații și crede în această transformare probabilă, într-o direcție pe care mai mult o simte decât o înțelege” (Ionescu, 1923: 178).

În schimb, anarhismul, prezentat de Nicolae Petrescu, „nu reprezintă doctrina niciuneia dintre clasele sociale, de aceea desființează orice clasă socială, nu recunoaște autoritatea statului și nu urmărește un ideal definit cu privire la progresul societății” (Petrescu, 1923: 188). Mai mult, „spre deosebire de socialism, care, atât în economie, cât și în politică, reprezintă un sistem colectiv, anarhismul reprezintă un sistem individualist prin excelență” (*Ibidem*).

Caracterul democratic și tolerant în care s-au desfășurat dezbaterile publice de la Institutul Social Român este dovedit și de prezența la aceste conferințe a reprezentanților *minorităților maghiare și germane*, care au susținut punctele de vedere și orientările doctrinar-ideologice ale acestora. Spre pildă, Geza Kiss (care a fost și rectorul Universității din Debrecin), deși recunoștea și aprecia concepția lui I.G. Duca despre felul în care „românii au înțeles foarte bine a apăra integritatea ideii statului contra tendințelor distrugătoare, dar pe de altă parte au înțeles tot așa de bine a prețui și ocroti acele elemente de origine străină, care s-au pus într-un mod sincer în serviciul lui, recunoscând legislația și suveranitatea statului român” (Kiss, 1923: 238), deplângea faptul că minoritatea maghiară nu a dobândit în noua legislație autonomia regională și limba maghiară în administrație și justiție, menținerea ordinii de către poliția maghiară în regiunile locuite preponderent de maghiari (*Ibidem*). În schimb, Hans Otto Roth, reprezentantul minorităților germane, este ceva mai ponderat în privința susținerii unor drepturi „speciale” pentru germani, însă și el critica noua Constituție (intrată deja în vigoare), care, în opinia lui, nu a dat o soluție pozitivă problemei naționalităților, trimițând rezolvarea acesteia la „legi speciale” (Roth, 1923: 255).

Ambii ignorau însă faptul că așezământul din 1923 stipula egalitatea tuturor românilor, indiferent de deosebirea etnică, limbă sau religie, și nu se puteau incorpora în acest act drepturi „speciale” sau „excepționale” pentru minorități, în defavoarea populației majoritare, pentru că acestea ar fi însemnat de fapt *privilegii*.

Ciclul de conferințe de la Institutul Social Român se încheie pe 14 iunie 1923, ultima prelegere fiind susținută de reprezentantul mișcării *socialiste*, Ilie Moscovici, care face o critică doctrinelor celorlalte partide politice, pe motiv că susțin forme vagi și abstracte, precum „ordine” și „armonie” socială, „progres” și

„naționalism”, idei considerate de el revolute. Soluția pentru transformarea țărilor capitaliste în țări socialiste este „lupta de clasă revoluționară care tinde la transformarea societății burgheze capitaliste în societate socialistă” (Moscovici, 1923: 312).

Trebuie menționat faptul că nu numai în cadrul Institutului Social Român s-au desfășurat, imediat după Marea Unire, dezbateri privind modul de evoluție a României și de organizare social-politică a societății, ci și prin presa liberă sau cea reprezentând partidele politice, generându-se, astfel, o puternică emulație științifică, culturală și politică în rândul populației, care dorea sincer o dezvoltare a societății pe calea democrației și a progresului (Banciu, 1991: . 68).

3. ÎN LOC DE CONCLUZII (UNELE ÎNVĂȚĂMINTE)

Dezbaterile și prelegerile publice organizate de Institutul Social Român pe marginea noii Constituții a României întregite și a poziției doctrinare a partidelor politice față de dezvoltarea viitoare a societății românești, s-au remarcat, în primul rând, prin nivelul *științific și ținuta academică* a prelegerilor și conferințelor, ceea ce atestă, încă o dată, pregătirea solidă și temeinică a celor implicați, indiferent că au fost oameni politici sau reprezentanți ai unor partide politice ori intelectuali de marcă, juriști, istorici, economiști sau sociologi. Implicarea și aducerea la un loc sub cupola Institutului Social Român a acestor mari personalități ale vieții politice și culturale³, care și-au susținut punctele de vedere cu obiectivitate și detașare politică sau personală, cu argumente pertinente din domeniul istoriei, filosofiei, istoriei culturii și civilizației universale, a reprezentat o reușită nu numai științifică, ci și politică și organizatorică, datorate, în principal, lui Dimitrie Gusti, în calitate de om politic, de sociolog și președinte al acestui prestigios Institut Social Român, aflat în primii săi ani de existență. Climatul de toleranță și respect reciproc pentru opiniile sau punctele de vedere ale fiecăruia dintre conferențieri, modul științific și sobru în care s-au desfășurat dezbaterile, fără manifestări partizanale, vociferări sau aplauze (cu excepția uneia singure, la comunicarea ținută de Constantin C. Disescu privind „Puterea și responsabilitatea guvernamentală”), au reprezentat, fără îndoială, o reușită științifică de excepție, care merită urmată de contemporani.

Din lectura acestor cicluri de conferințe se degajă, totodată, un anumit *consens social* al principalelor partide de pe scena politică a vremii privind ideea unei *noi Constituții* și nu a revizuirii sau ajustării celei de la 1866, care să dea o consfințire juridică realităților economice, sociale, administrative și politice apărute în viața României după Marea Unire. Oamenii politici și de cultură prezenți la aceste dezbateri și conferințe publice, au fost de acord cu principalele idei ce urmau

---

³ Marele absent al acestor dezbateri publice a fost Iuliu Maniu, despre care D. Gusti preciza, în prelegerea sa pe marginea noii constituții, că, din motive de sănătate, nu a putut fi prezent, urmând să-și susțină conferința despre problema minorităților atunci când se va însănătoși (din nefericire, conferința preconizată nu mai avut loc).

să călăuzească evoluția în viitor a României, și anume: declararea statului român ca stat *național, unitar și indivizibil*, al cărui teritoriu este inalienabil, *regim parlamentar democratic și monarhie constituțională*. Chiar dacă, în cele din urmă, așezământul constituțional din 1923 a fost de sorginte și esență preponderent *liberală*, el a servit în cele din urmă interesele întregii societăți românești, integrând ideea progresului social pe cale capitalistă al României și consolidarea unității tuturor românilor. Cu toate limitele sale (mai ales cele privind interdicția de vot a femeilor), acest act fundamental a contribuit decisiv la „explozia” culturală din perioada interbelică, la existența și funcționarea unei prese libere și democratice și la dezvoltarea învățământului și științei într-o perioadă atât de dificilă și frământată, când se puneau bazele noului stat român întregit.

BIBLIOGRAFIE

1. Angelescu, I.N. (1923). *Solidarismul social-economic*, în *Doctrinile partidelor politice* (19 prelegeri publice organizate de Institutul Social Român), București: Cultura națională.
2. Bacalbașa, Constantin (1922). *Presa în viitoarea constituție*, în *Noua Constituție a României* (23 de prelegeri publice organizate de Institutul Social Român, cu o anexă reprezentând noile constituții europene), București: Cultura Națională.
3. Banciu, Angela (1988). *Rolul Constituției din 1923 în consolidarea unității naționale*, București: Științifică și Enciclopedică.
4. Banciu, Angela (1991). *Istoria vieții constituționale în România (1866–1991)*, București: Șansa SRL.
5. Bădina, Ovidiu (1971). *Însemnări despre D. Gusti și Școala Sociologică de la București*, în *Sociologia Militans*, IV, București: Științifică.
6. Boilă, Romul (1922). *Principiile Constituției noi*, în *Noua Constituție a României* (23 de prelegeri publice organizate de Institutul Social Român, cu o anexă reprezentând noile constituții europene), București: Cultura Națională.
7. Botez, Calypso (1922). *Drepturile femeii în constituția viitoare*, în *Noua Constituție a României*, ed. cit.
8. Brătianu, Vintilă (1922). *Nevoile statului modern și Constituția României Mari*, în *Noua Constituție a României*, ed. cit.
9. Căndea, R. (1922). *Organizarea bisericească în constituție*, în *Noua Constituție a României*, ed. cit.
10. Djuvara, Mircea (1922). *Putere legiuitoare*, în *Noua Constituție a României*, ed. cit.
11. Duca, I.G. (1923). *Doctrina liberală*, în *Doctrinile partidelor politice*, ed. cit.
12. Grecianu, Paul (1922). *Bazele constituționale ale organizării financiare*, în *Noua Constituție a României*, ed. cit.
13. Grigorovici, G. (1922). *Constituția sovietică și constituția democratică*, în *Noua Constituție a României*, ed. cit.
14. Gusti, Dimitrie (1922a). *Cuvânt de deschidere*, în *Noua Constituție a României*, ed. cit.
15. Gusti, Dimitrie (1922b). *Individ, societate și stat în Constituția viitoare*, în *Noua Constituție a României*, ed. cit.
16. Gusti, Dimitrie (1923). *Partidul politic (Sociologia unui sistem al partidului politic)*, în *Doctrinile partidelor politice*.
17. Gusti, Dimitrie (1938). *Știința națiunii*, în *Enciclopedia României*, vol. I (Statul), București: Imprimeria națională.
18. Ionescu, Nae (1923). *Sindicalismul*, în *Doctrinile partidelor politice*.
19. Ionescu-Dolj, I. (1922). *Libertatea presei și organizarea ei în viitoarea constituție*, în *Noua Constituție a României*; Bacalbașa, Constantin (). *Presa în viitoarea constituție*, în *Noua Constituție a României*, ed. cit.

20. Iorga, Nicolae (1922). *Istoricul Constituției românești*, în *Noua Constituție a României*, ed. cit.
21. Iorga, Nicolae (1923). *Doctrina naționalistă*, în *Doctrinile partidelor politice*, ed. cit.
22. Iunian, Grigore (1922). *Abuzurile de autoritate și drepturile cetățenești*, în *Noua Constituție a României*, ed. cit.
23. Kiss, Geza (1923). *Ideologia și tendințele minorității maghiare*, în *Doctrinile partidelor politice*, ed. cit.
24. Madgearu, Virgil (1923). *Doctrina țărănească*, în *Doctrinile partidelor politice*, ed. cit.
25. Manoilescu, Mihail (1922). *Politica economică de stat și Constituția*, în *Noua Constituție a României*, ed. cit.
26. Manoilescu, Mihail (1923). *Neoliberalismul*, în *Doctrinile partidelor politice*, ed. cit.
27. Marghiloman, Alexandru (1923). *Doctrina conservatoare*, în *Doctrinile partidelor politice*, ed. cit.
28. Moscovici, Ilie (1923). *Lupta de clasă și transformarea socială*, în *Doctrinile partidelor politice*, ed. cit.
29. Nistor, Ion (1922). *Învățămintul în viitoarea constituție*, în *Noua Constituție a României*, ed. cit.
30. Partheniu, Cezar (1922). *Consiliul legislativ cu atribuții legislative*, în *Noua Constituție a României*, ed. cit.
31. Petrescu, Nicolae (1923). *Anarhismul*, în *Doctrinile partidelor politice*, ed. cit.
32. Răducanu, I. (1923). *Socialismul de stat*, în *Doctrinile partidelor politice*, ed. cit.
33. Rădulescu, Andrei (1922). *Puterea judecătorească*, în *Noua Constituție a României*, ed. cit.
34. Rădulescu-Motru, C. (1923). *Concepția conservatoare și progresul*, în *Doctrinile partidelor politice*, ed. cit.
35. Roth, Hans Otto (1923). *Ideologia și tendințele politice ale minorității germane*, în *Doctrinile partidelor politice*, ed. cit.
36. Scurtu, Ioan, Buzatu, Gheorghe (1999). *Istoria Românilor în secolul XX*, București: Paideia.
37. Teodorescu, Anibal (1922). *Viitoarea organizare administrativă a României*, în *Noua Constituție a României*, ed. cit.
38. Teodorescu, Anibal (1923). *Solidarismul juridic*, în *Doctrinile partidelor politice*, ed. cit.
39. Voinea, Șerban (1923). *Socialismul marxist și evoluția socială*, în *Doctrinile partidelor politice*, ed. cit.
40. Xenopol, D. (1922). *Dreptul de vot și reprezentarea minorităților*, în *Noua Constituție a României*, ed. cit.

ZOLTÁN ROSTÁS, NICOLE SALAMON (2018). *„Eu în România mă simt străin”. Vieți de imigrant în Grecia*. București: Editura Eikon.

Odată cu amplificarea migrației internaționale dinspre România către centrul și vestul Europei, în ultimii 15 ani, cercetarea și discursul public despre migrația românească au devenit din ce în ce mai consistente. Astfel, dacă în jurul anilor 2003 erau în curs de desfășurare relativ puține cercetări, actualmente există zeci de articole, cărți, articole de ziar, filme sau analize media legate de acest fenomen. Migrația românească a devenit, *de facto*, una dintre cele mai importante teme dezbătute în societatea românească contemporană. Desigur, a existat o anumită etapizare a dezvoltării acestei literaturi, cu o dinamică tot mai accentuată în ultimii ani și încă se observă o diferență între articolele accesibile publicului românesc necunoscător de engleză și cele disponibile în limba engleză; în plus, un număr relativ limitat de studii apar în jurnalele academice de referință din domeniu.

Cercetarea a dezvoltat în mod susținut câteva teme, cum ar fi analiza modelelor de migrație, a efectelor sociale și economice ale migrației, a practicilor de migrație intraeuropeană actuale. Au apărut, astfel, destul de multe studii și cărți de analiză și narare a experiențelor de migrație ale românilor plecați către Italia, Spania, Germania și, mai de curând, Marea Britanie. Alte destinații, însă, au rămas aproape neluate în considerație. Grecia este o astfel de destinație. Deși ea se află în apropierea României, faptul că aici se înregistrează o migrație de mai mici dimensiuni a făcut-o să devină un teren mai puțin studiat al migrației românești. Din acest punct de vedere, cartea *„Eu în România mă simt străin”* este o apariție necesară despre o destinație importantă a migrației românești, despre care nu se știe prea mult.

Un al doilea element de seamă al lucrării este demersul în sine. Autorii înțeleg să utilizeze instrumentele istoriei orale în analiza unui anumit flux migrator. Prin aceasta ei lasă în urmă teoria și analiza conceptuală în favoarea istoriei trăite a migrației. Punerea în prim plan a experiențelor pozitive și negative ale migranților lărgeste câmpul accesibilității cărții spre un public mult mai cuprinzător decât acela limitat la cititorii din spațiul academic și universitar. În plus, lipsa unui cadru conceptual fix lasă cititorul să își aleagă singur teoria – interviurile și tematizarea pe care cartea le propune oferă destul de material empiric de interes pentru multe perspective teoretice, definite sau nu.

Cele șapte capitole ale volumului redau 22 de vieți de imigranți și, prin organizarea capitolelor, organizează *pattern*-urile de migrație în mai multe tipuri distincte: pionierii migrației, migrația prin căsătorie, migrația prin studii și schimburi profesionale, migrația etnică, și în fine, migrația feminină.

Densul material empiric al fiecărui capitol circumscrie câteva teme. Astfel, cu privire la migrația pionierilor sunt prezentate dificultățile și riscurile inerente acțiunilor primilor migranți. Trecerea ilegală a frontierelor spre Europa anilor '90 nu a fost un proces specific doar în contextul migrației către Grecia. Bogata literatură empirică arată cum, cu excepția migrației etnice (germanii și maghiarii, în special), migrația românească a avut un caracter preponderent neregulat. Riscurile asumate, dificultățile fizice nenumărate, îndurate de bărbați și femei, dezvăluie o traumă socială de proporții. Căderea economiei socialiste, sărăcia aproape generalizată, degingolada perioadei au constrâns persoane cu cele mai diferite profiluri profesionale și sociale să apuce pe un drum incert și

„Revista română de sociologie”, serie nouă, anul XXIX, nr. 3–4, p. 385–389, București, 2018

Creative Commons License
Attribution-NoDerivs CC BY-ND

riscant, în căutarea unor câștiguri destul de modeste, de altfel. Din acest punct de vedere, migrația către Grecia nu reprezintă o excepție a migrației românești, cât mai degrabă o întregire a unui tablou deja existent.

O altă temă importantă apare în următoarele capitole. Migrația către Grecia s-a produs atât către Atena și Salonic, orașe mari, dar și către orașe mici și sate din regiuni rurale. În acest sens, cartea oferă o perspectivă inedită – mare parte din migrația contemporană de muncă se produce către orașe, adesea ea constituind o migrație rural-urbană. Migrația către sate și orașe mici comportă un mediu mai puțin ospitalier față de migranți, relații sociale și de gen constrângătoare și dezvăluie limitele capacităților de autorealizare și emancipare ale migranților. Literatura din ultimii ani, referitoare la efectele migrației în țările de origine, subliniază faptul că, cel mai adesea, migrația internațională este nu numai o experiență aducătoare de venit, cât, poate, mai ales, o experiență emancipatoare – atât pentru bărbați, cât și îndeosebi pentru femei. Scăpați de constrângerile sociale din localitățile de origine, mulți subiecți consideră migrația o experiență de câștig personal, emancipator, prin care învață lucruri noi, cunosc societăți diferite, au acces la mai multă cunoaștere. Cazul migrației către sate și orașe mici din Grecia evidențiază, deopotrivă, un proces invers – migranți proveniți adesea din zone urbane se duc în zone mai tradiționale, și, în fond, mai constrângătoare.

O a treia temă importantă și inedită este cea a legăturilor instituționale și sociale care au predeterminat această migrație. Studiile tinerilor greci în România și ale tinerilor români în Grecia au făurit noi prietenii și relații sociale. Căsătoriile dintre numeroși tineri din cele două țări și alegerea Greciei ca țară finală de destinație au rezultat dintr-un context social de mobilitate mai complex. Mai mult decât atât, migrația s-a alimentat din existența unei minorități etnice de greci reduse ca dimensiuni, dar importante. Grecii români, perfect integrați în societatea românească, cuprinzând și membrii unor familii influente din România antecomunistă, au reprezentat punți de legătură între cele două țări. Lor li s-au adăugat refugiații politici greci sosiți în România în perioada comunistă spre a scăpa de regimul de dictatură militară din Grecia. Aceste legături sociale s-au rearticulat și orientat către Grecia după 1990, alimentând o migrație în creștere.

Ultimele două teme importante subliniate se referă la situația femeilor „captive” în relații și familii oprimate, din păcate un fenomen mai general în multe țări europene, precum și migrația de întoarcere. Criza severă din Grecia de acum câțiva ani a constituit un factor reprezentativ pentru un moment final al migrației românești către Grecia. Din declarațiile intervievaților, aproximativ jumătate din cetățenii români au ales să se întoarcă în țară sau să migreze către o altă țară europeană; și, nu e de mirare, criza economică a tăiat atât de mult din elanul economiei grecești, încât salariile din România, cel puțin din anumite zone și orașe, au început să fie comparabile cu cele invocate de intervievați ca nivel de salarizare pe piața de muncă din Grecia. Această nouă dezvoltare e pasibilă să deschidă un capitol nou al migrației dintre România și Grecia – mișcare de populație, începută, de fapt, acum câteva sute de ani în cadrul vechiului Imperiu Otoman și continuată în perioada interbelică, când comunitatea greacă creștea în România, în timpul comunismului, prin sosirea studenților greci și a refugiaților politici, mișcare de populație care și-a schimbat doar direcția ulterior, atunci când românii au început să descopere sudul Balcanilor.

În concluzie, cartea nu constituie numai o lectură a vieții oamenilor, ci ne permite să percepem o istorie complexă, legată de două țări balcanice între care migrația a reprezentat un proces cu o durată de sute de ani. Tocmai această relație specială și îndelungă face din cazul grecesc unul extraordinar și atât de diferit de toate celelalte migrații românești către Europa. O istorie lungă și comună dintre cele două țări și etnii, relații instituționale de lungă durată și, în fine, o comunitate grecească respectată și bine integrată, care a deținut o poziție specială în România.

Remus Gabriel Anghel

DIMITRIE GUSTI (2017). *Corespondență. Acte și documente*. Bibliografie adnotată, coordonatori Zoltán Rostás și Mireille Rădoi, București: Editura Universității din București.

În urmă cu patru ani, Biblioteca Centrală Universitară „Carol I” din București inaugura seria de publicații *Mari personalități ale culturii române* cu tomul *Dimitrie Gusti. Cronologia vieții și a operei*, serie care, în 2017, a continuat în mod firesc cu o lucrare dedicată aceleiași personalități fondatoare a Școlii sociologice românești, alcătuită sub coordonarea profesorilor Zoltán Rostás și Mireille Rădoi: *Dimitrie Gusti. Corespondență. Acte și Documente*. Conceput ca o bibliografie analitică, volumul conține 2 514 referințe, structurate în patru secțiuni, inegale ca dimensiuni: „Scrisori trimise” (nr. 1–501, p. 3–80), „Scrisori primite” (nr. 502–1800, p. 83–275), „Referințe în corespondență” (nr. 1801–2378, p. 279–387) și „Acte și documente” (nr. 2379–2514, p. 391–416). Criteriul de ordonare a descrierilor bibliografice în cadrul secțiunilor a fost cel cronologic; dacă schimburile epistolare propriu-zise acoperă mai bine de jumătate de secol – prima scrisoare păstrată fiindu-i expediată lui Alexandru Philippide în perioada studenției berlineze a lui Gusti, iar ultima fiindu-i destinată acestuia din urmă de către Tudor Vianu, la 29 octombrie 1955 –, referințele vin mult mai aproape de prezent, mai exact până în anul 1991, când apar în contextul unor acțiuni de evocare și restituire a cercetărilor monografice de la Cornova.

După un *Argument* în care Mireille Rădoi își susține convingerea că lucrarea oferă celor care o parcurg „o oglindă poliscopică a vieții personale și profesionale a unei figuri care poate să accedă la idealul *homo universalis et encyclopedicus*” (p. VII), Zoltán Rostás demonstrează, în studiul introductiv intitulat *Dimensiunea epistolară a moștenirii gustiene* (p. XI–XXI), valoarea deosebită pe care volumul o are „nu doar pentru o istorie a teoriilor gustiene, cât mai cu seamă pentru o istorie socială a acestei discipline” (p. XXI). Totodată, analizând corespondența în lumina imensei bibliografii despre viața și activitatea lui Dimitrie Gusti, Rostás identifică treisprezece etape ale operei epistolare, expunând succint particularitățile fiecăreia, „atât din perspectiva densității, a subiectelor tratate, cât și datorită ineditului față de imaginea consacrată a profesorului” (p. XIII). Cele patru secțiuni sunt urmate de un *Indice de nume* (p. 443–461) și un *Indice tematic* (p. 462–464), care facilitează orientarea în setul de documente bibliografiate și sunt completate de un capitol de *Iconografie* (p. 417–440), menit a fixa în memoria cititorilor chipurile și grafiile unora dintre autorii scrisorilor, precum și o selecție reprezentativă a evenimentelor pe care le comentează aceștia.

Înainte de a formula o opinie legată de utilitatea și deschiderile pe care le aduce acest instrument de cercetare, nu pot să nu-mi exprim deosebita admirație pentru munca extrem de dificilă din spatele lui. Mai întâi, ținând cont de traiectul intelectual al profesorului Dimitrie Gusti, de multiplele roluri pe care le-a jucat pe scena academică, politică și socială a interbelicului românesc, de calitatea sa de „constructor neobosit de planuri” – cum îl numea Anton Golopenția într-o scrisoare adresată lui Philip E. Mosely în 1946 (p. 382) –, de risipitor de idei, dar și de hârtii, dificultatea majoră a proiectului editorial a constituit-o, cu siguranță, tocmai identificarea și colectarea propriu-zisă a scrisorilor, răspândite în fondurile arhivistice ale mai multor instituții (Arhiva Ministerului Afacerilor Externe, Arhivele Naționale ale României, Arhiva Ministerului Instrucțiunii, Cultelor și Artelor, Fondul de Manuscrise al Bibliotecii Academiei Române), ca și în edițiile de corespondență deja publicate, cum sunt epistolarele Golopenția, Stahl și ale membrilor Institutului Social Banat-Crișana, pentru a le aminti doar pe cele ale sociologilor gustieni.

Apoi, nu mai puțin dificilă este operațiunea de cercetare propriu-zisă, care presupune descifrarea documentelor manuscrise, clasificarea și ordonarea acestora, dar și efortul ca, prin adnotare și alcătuirea fișelor analitice, scrisorile să fie așezate în timpul când au fost scrise și, uneori, în parcursul profesional sau personal al autorilor lor.

În al treilea rând, tot în categoria provocărilor pe care le ridică procesul elaborării unei lucrări de acest gen, așa include sentimentul de permanentă descumpănire, chiar de frustrare, pe care trebuie să-l fi încercat cercetătorii implicați, pe de-o parte din cauza fragmentarismului corpusului de

documente bibliografiate, căci este evident că dimensiunile reale ale corespondenței lui Gusti trebuie să fi fost mult augmentate, iar pe de altă parte din cauza diversității tematiche reduse a scrisorilor păstrate. Acestea sunt mesaje în cel mai propriu înțeles al cuvântului și par a fi servit unor scopuri exclusiv organizatorice, protocolare: invitații adresate sau primite la conferințe, recepții și evenimente cultural-artistice; recomandări, dispoziții și solicitări de intervenții pentru concursuri didactice și burse studențești în străinătate, care abundă în perioada ministeriatului lui Gusti; cereri și rezoluții de tot felul, care documentează, spre exemplu, construcția și inaugurarea Muzeului Satului din București, în timpul record de numai două luni, în anul 1936, precum și organizarea și funcționarea Pavilioanelor românești la Expozițiile Universale de la Paris (1937) și New York (1939).

În pofida tematicii redundante, reduse și, în aparență, puțin ofertante, importanța acestui corpus de scrisori constă, după mine, în aceea că vine să clarifice, completeze și nuanțeze teme deja conturate sau dezbătute în lucrările dedicate sociologiei gustiene. Parcurgând volumul, primul nivel la care avem acces este cel al vocilor angrenate în dialogul epistolar, al rețelei sociale construite la un moment dat în jurul lui Gusti, una de vastă amplitudine: găsim în paginile acestuia, bibliografiată, corespondența purtată cu personalitățile politice ale vremii, precum Regele Carol al II-lea, miniștri și membri ai diplomației europene, cu reprezentanți de marcă ai vieții academice, literare și artistice, dar și scrisori expediate de săteni din localitățile unde gustienii desfășuraseră campanii monografice, de dactilografie ori croitorese dornice să se angajeze în cadrul Pavilioanelor românești instalate la Expozițiile Universale. Chiar dacă majoritatea scrisorilor sunt profesionale, cele foarte puține amical-existențiale stau mărturie pentru caldă prietenie pe care le-a purtat-o Gusti lui Ion Luca Caragiale și Gheorghe Teodorescu Kirileanu, ultimul fiindu-i confident apropiat pe tot intervalul temporal acoperit de corespondență. Din rândurile care-i sunt destinate acestuia aflăm, de pildă, despre adversitățile cu care se confrunta marele sociolog la început de carieră, lovind profund în convingerile sale și făcându-l să se întrebe descurajat: „Ce mă fac? Ce mă fac în această țară, unde corupția și imbecilitatea sub toate forțele lor au monopolizat toate manifestările vieții? (...) Îmi iubesc neamul. Cel mai frumos program de lucru ar fi să pot lucra pentru înălțarea lui culturală, pentru asigurarea unui viitor social al lui. Ce faci însă când ai siguranța că lupta pentru realizarea acestui plan e inutilă?” (p. 4). După decenii în care reușise să-și înfăptuiască în chip magistral crezul personal, atunci când, după 1948, contextul politic devine ostil persoanei sale și disciplinei pe care o reprezenta, Gusti îi scrie tot lui Kirileanu, povestindu-i cu resemnare despre existența sa încărcată de privațiuni: „Despre mine nu-ți pot spune mai mult decât că stau într-o cameră mai mult decât modestă dintr-un cartier de locuințe ieftine, despărțit de acele peste 20 000 de volume adunate încă de pe vremea când eram student la Berlin (...). Nici lucrările personale nu le am. N-am putut lua din locuință decât un pat, o masă și trei scaune...” (p. 79).

Totodată, pe lângă faptul că adaugă noi nuanțe portretului intelectual al lui Dimitrie Gusti, documentele bibliografiate conturează, pentru cititor, cu mai multă pregnanță, rolul pe care savantul l-a jucat în politicile universitare și culturale ale perioadei interbelice și chiar în politica externă a vremii. Spre exemplu, o telegramă expedită Regelui Carol al II-lea în 8 iunie 1939 reține ecourile pe care le-a avut vizita sa oficială la președintele F.D. Roosevelt, care și-a exprimat opinia că Legea Serviciului social, încă în vigoare pe atunci, „poate servi drept model” (p. 73). În plus, pentru aprecierea eforturilor lui Dimitrie Gusti de vizibilizare a culturii românești pe plan internațional, este extrem de grăitoare corespondența purtată în chestiunea construcției și gestionării Pavilioanelor României la Expozițiile de la Paris și New York, dar și scrisorile schimbate în vederea organizării la București a celui de-al XIV-lea Congres Internațional de Sociologie, planificat a se desfășura în 1939.

În ceea ce privește Școala sociologică de la București, referințele epistolare documentează câteva momente și etape din traiectoria instituțională a acesteia și arată cum au funcționat în plan cotidian campaniile monografice, precum și cele desfășurate în vederea redactării rezultatelor cercetărilor de la Drăguș și Nereju. Frecvența și conținutul corespondenței de după anii 1933–1934 fac și mai transparente cauzele crizei monografice, radiografiate lucid de cei direct implicați, care, nu de puține ori, au propus și soluții de remediere a problemelor. Spre exemplu, o scrisoare-raport expedită de Constantin Brăiloiu în 1933 îi semnalează lui Gusti că, la Drăguș, „materialul din dosare se prezintă cu desăvârșire inegal (...) nu a avut nimeni efectivă conducere tehnică a lucrărilor, ci au

fost nenumărați șefi de echipă, fiecare lucrând pe scena lui (...) O redactare comună nu mai este astăzi cu putință, căci (...) fiecare înțelege să lucreze pe cont propriu și să-și facă titluri de glorie personală (...) monografiștii nu mai simt autoritatea D-voastră” (p. 106).

O importanță aparte o are, în ansamblul volumului, secțiunea intitulată *Referințe în corespondență*, pentru înțelegerea receptării punctuale și, implicit, fragmentare, în intervalul 1905–1931, a unora dintre acțiunile, deciziile și luările de poziție ale lui Gusti, dar și pentru creionarea paletei de așteptări pe care actorii sociali le aveau de la profesor.

Așadar, precedând o viitoare și absolut necesară ediție integrală a epistolarului Dimitrie Gusti și fiind destinată îndeosebi unor cititori specializați, lucrarea *Corespondență. Acte și Documente. Bibliografie adnotată* are, așa cum o dovedesc aspectele anterior subliniate, marele merit de a invita la cercetare, iar aceasta va răsplăti, cu siguranță, efortul substanțial de elaborare.

Cosmina Timoce-Mocanu

HENRI STAHL, DOUĂ GENERAȚII, TATĂL ȘI FIUL, ÎN TIMPUL PRIMULUI RĂZBOI MONDIAL

IRINA STAHL *

ABSTRACT

HENRI STAHL, TWO GENERATIONS, FATHER AND SON, DURING WORLD WAR I

The article recounts major life experiences of the two Henri Stahl, father and son, in the period just prior to and during the difficult years of World War I. Seen through the sparse and sometimes vaguely outlined background of the nascence of sociology as a science in Romania, one gains insight into the future sociologist Henri H. Stahl. Although focus is placed upon the father, who was actively involved in the military conflict and whose emotional account of the Porumbacu battle is to be found in the Annex, several defining events in Henri H. Stahl's early life are emphasized. Among those are: his first fieldwork experiences in the company of his father in the preliminary years of World War I; his first indirect contacts with a Romanian village and peasants viewed through volumes and journals from his father's library (many inscribed in the *Sămănătorism* – "The Sower" movement); his eventual direct contact with peasant life through the military orderly Iordache and his wife, Voica, both from the village Fălăstoaca in Giurgiu County. The article thus focuses on lesser known aspects of the life of sociologist Henri H. Stahl, the experiences, events and encounters that marked his childhood and formative teenage years and ultimately played a role in determining his evolution into a researcher of rural life.

Keywords: Henri Stahl, Henri H. Stahl, origins of Romanian sociology, World War I.

INTRODUCERE

Dramaticcele evenimente cauzate de Primul Război Mondial au lăsat o amprentă profundă asupra societății românești, marcând mai multe generații. Paradoxal, tocmai în acest context sociologia prinde tot mai pregnant contur și se instituționalizează, ca reacție, dar, totodată, și ca o soluție de ieșire din criză.

---

* Researcher, The Institute of Sociology, Romanian Academy, Bucharest; e-mail: irinastahl@yahoo.fr.

„Revista română de sociologie”, serie nouă, anul XXIX, nr. 3–4, p. 357–383, București, 2018

Creative Commons License
Attribution-NoDerivs CC BY-ND

Familia Stahl, emigranți de origine franco-germană, stabiliți de trei generații la București și perfect integrați în societatea românească, la dezvoltarea căreia își aduseseră deja contribuția, va fi și ea prinsă în vârtoarea evenimentelor. Henri Stahl, tatăl, stenograf și scriitor, va lua parte activ la confruntare, fiind rănit și remarcându-se prin faptele de bravură, pentru care va fi distins cu ordinul „Coroana României” cu spade. Stenograf-revizor la Camera Deputaților, el va urma Parlamentul României refugiat în Rusia, de unde va reveni în primăvara anului 1918. Pentru Henri Stahl fiul, viitorul sociolog, războiul va marca trecerea de la copilărie la adolescență. Anii de lipsuri, ocupația germană, exemplul tatălui și atmosfera din sânul familiei vor avea o contribuție hotărătoare la definirea personalității sale. Războiul va prilejui însă și primele contacte ale tânărului orașean cu lumea satului românesc. Acestea vor juca un rol hotărător în evoluția sa ulterioară, de cercetător al vieții rurale.

HENRI STAHL, FIUL – PRIMUL CONTACT CU REALITATEA DE TEREN

În data de 8 aprilie 1910, Dimitrie Gusti susținea în aula Universității din Iași prelegerea introductivă a cursului *Introducere în cursul filosofiei grecești, etică și sociologie* (Gusti, 1934: 24–41). Proaspăt numit profesor agregat la Catedra de Istorie a Filosofiei Grecești, Etică și Sociologie de la Facultatea de Litere și Filosofie, el va expune cu această ocazie unele dintre ideile sale cu privire la sociologie și etică, evocând, pentru prima dată, și posibilitatea efectuării de cercetări monografice în România (Țenovici, 2014: 49). Sociologia, ca materie de învățământ, prindea contur.

În același an, 1910, Henri Stahl publica volumul *Bucureștii ce se duc*¹, o istorie a orașului, scrisă cu mult umor și nostalgie față de trecutul urbei. Cartea era rezultatul unei minuțioase munci de documentare, în care sursele istorice (documente, hărți, studii) fuseseră completate cu informații rezultate din cercetarea directă, de teren. În frecvențele sale descinderi prin oraș, Henri Stahl obișnuia să își ia cu el copiii, pe Henriette Yvonne, viitoarea scriitoare, și pe Henri, viitorul sociolog. De altfel, cei doi sunt adeseori vizibili în fotografiile originale ce ilustrează volumul². Odată întorși acasă, îi îndemna să alcătuiască mici texte,

¹ Tipografia „Neamul Românesc”, Societate pe Acțiuni, Vălenii de Munte, 216 p. Volumul este „isprăvit la 23 (5) septembrie 1909”, după cum notează autorul pe unul din exemplarele sale. O a doua ediție este tipărită în 1935: București: E. Marvan, 319 p. Adăugită, aceasta conține un număr aproape dublu de ilustrații și capitole față de prima ediție (175 de ilustrații și 24 capitole, față de prima, cu 93 ilustrații și 13 capitole).

² În anii '30, Henri Stahl dispune de una din cele mai bogate colecții de fotografii din Bucureștii finului de secol XIX – început de secol XX. Acest lucru rezultă dintr-o scrisoare adresată de Primarul General al Capitalei, Al. Donescu, în 1935, prin care îi solicită sprijinul în ilustrarea pavilionului care înfățișează evoluția orașului, din cadrul expoziției urbanistice din Parcul Carol (*Arhiva Familiei Stahl* – scrisoarea nr. 61 din 19 februarie 1935). În casa sa din strada Izvor, Henri

„compuneri”, despre ceea ce văzuseră și făcuseră. Micul Henri este fascinat de munca tatălui său și mai cu seamă de ușurința cu care acesta reușea să intre în vorbă cu oricine, să se facă înțeles și să-și atragă, prin gesturi simple, simpatia interlocutorilor. Peste ani, el avea să își amintească de aceste prime experiențe de teren și de cele învățate de la tatăl său cu această ocazie:

„Avea [tata – *n. ns.*, I.S.] un dar deosebit de a sta de vorbă cu oamenii simpli, bătrâni și tineri, câștigându-i prin simplitatea cu care le sta la egalitate, vorbind pe limba lor, în duhul mentalității lor. Îmi aduc aminte, că pentru a capta bunăvoința unor copii (cea mai bună cale pentru a o căpăta și pe a părinților), le împărțea zaharicale cumpărate de la negustorii ambulanți de pe vremuri. De el mi-am adus aminte, mult mai târziu, când, vrând să adun o ceată de copii, ca să aflu dacă în regulile lor de joacă există sau nu prilejul unui studiu al <dreptului> copilăresc, am înălțat pe unul din dealurile satului un zmeu măreț, care a jucat rolul de magnet pentru o întreagă droaie de copii, mai mici și mai mari.

Dar pasiunea lui era mai ales reconstituirea a ce fusese cândva Bucureștii. Cu hărți vechi în minte, cutreiera mahalalele, vorbea cu bătrânii, strângea informații, având în special o deosebită plăcere în citirea pisanilor de prin biserici și a epitafelor de pe morminte. De la el am învățat tehnica prin care se pot scoate copii de pe inscripțiile săpate în piatră. Folosea hârtie groasă și negru de fum. Ulterior, am recurs la pasta de hârtie muiată, din care obțineam un mulaj negativ, folosit apoi pentru turnarea în ghips a inscripției. Mai târziu, ca adolescent și apoi ca om matur, l-am însoțit în excursiile lui <monografice>, când a strâns materialul pentru scurtele lui schițe despre localități ca Breaza sau Covasna” (Stahl, H.H., 1981: 16–17).

Darul de a vorbi cu oameni și de a dobândi încrederea interlocutorilor săi va fi transmis și fiului, poate în parte și datorită exemplului oferit de tată. Atunci când se afla pe teren, mulți ani după cele descrise mai sus, sociologul Henri H. Stahl reușea, atât prin aspect, cât și prin vorbe, să fie luat de țărani și negustori drept unul de-al lor. De altfel, recomandarea sa în cazul cercetărilor „de unul singur” era aceea de a fi „cât mai discret cu putință, până la dispariția ta în mijlocul masei anonime (...). Meseria anchetatorului singuratic – afirma el – are în ea ceva cameleonic, căci te silește să umbli îmbrăcat cam la fel ca ei, să imiți felul lor de a fi și de a te purta, de a vorbi și, mai ales, să știi să taci, să asculți fără să pari a o face și să te prefaci că asculți, când ți-e gândul în altă parte” (*Ibidem*: 231). Henri H. Stahl păstra cu bună știință izul țărănesc al limbii pe care o vorbea, convins fiind de covârșitoarea însemnătate a stilului, a vocabularului și a sintaxei, în înțelegerea țăranilor. Greutatea cea mare, afirmă el în amintirile sale, rămâne aceea „de a nu confunda stilul țărănesc cu cel cult” și „de a găsi o modalitate de trecere, fără trădare, de la unul la celălalt” (*Ibidem*: 268–269).

Stahl dispunea de o cameră special amenajată în studio fotografic. După moartea sa, Blanche Stahl va dona toate clișeele fotografice cu aspecte din București săptămânalului *Gazeta Municipală* (cf. *Gazeta Municipală*, anul XI, nr. 533, 9 august 1942, p. 2).

În octombrie 1910 Henri Stahl junior împlinea nouă ani. Locuia, împreună cu familia, pe strada Izvor din București, unde se mutaseră după închiderea școlii de fete conduse de bunica sa paternă, Irma Stahl. Institutul francez de fete „Irina Stahl” (în franceză, *Institut français de jeunes filles „Irène Stahl”*)³ se închisese, cel mai probabil, în 1907⁴. Noua locuință fiind neîncăpătoare, *bonne-maman* și micul Henri locuiau într-o casă învecinată, venind zilnic să ia masa în familie (Cristea, 1996: 211). Situația a durat până prin 1913–1915, când frumoasa grădină cu trandafiri a casei din strada Izvor nr. 129 va fi sacrificată pentru construirea unei case noi, din cărămidă, în stil românesc, cu „turlă-observator astronomic” (Stahl, H., 1935: 237) și fațadă la stradă. Printre hârtiile păstrate cu grijă de *bonne-maman* se mai găsesc încă bilețele de hârtie refolosită, cu stenograme pe verso, pe care micuțul Henri îi adresa, cu litere nesigure, cuvinte tandre, în franceză⁵. Mai reține atenția și un desen, însemnat pe verso cu mențiunea: *Premier dessin de Ricu, 1910*. Executat în creion și mină de creion rasă, pe alocuri colorat în roșu și albastru, acesta reprezintă un general din armata română. Desenul abundă în detalii, semn al unei inteligențe precoc: generalul, înfățișat din profil, pășește mândru către stânga; poartă mustață și ține în gură o pipă, este îmbrăcat într-o manta cu guler albastru și mulți nasturi, încinsă cu o centură roșie, de care sunt atârnate două pistoale și un pumnal; în mâna stângă ține sabia, vârâtă în teaca prevăzută la vârf cu o rotiță; pe cap poartă un chipiu roșu cu pană; fumul pipei se înalță, învăluindu-i fața. Dincolo de interpretarea psihologică, desenul indică apropierea războiului (*Figura nr. 1*).

Figura nr. 1 – Desen, însemnat pe verso, cu scris îngrijit, de Irma Stahl: „Premier dessin de Ricu, 1910”.

³ *Anuarul Bucureștilor pe anul 1904*, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl”, București, 1904, p. 149.

⁴ Instituția figura încă în *Anuarul Bucureștilor pe anul 1906*, București, 1906, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl”, p. 147–148.

⁵ *Arhiva Familiei Stahl*.

Anticipând vremurile grele ce aveau să vină, în februarie 1912, Henri Stahl senior comandă mai multe portrete de familie institutului fotografic „Fotoglob”. Cei doi soți, împreună cu copiii, pozează reținut în fața fotografului (*Figurile nr. 2 și nr. 3*).

Figura nr. 2 – Henri Stahl împreună cu familia. De la stânga la dreapta: fiica sa Henriette Yvonne, Henri Stahl, fiul său Henri și soția sa Blanche (7 februarie 1912).

Foto: „Fotoglob Institut Modern Fotografic”, Bulevardul Academiei 3, București.

Figura nr. 3 – Henri Stahl împreună cu soția sa, Blanche (7 februarie 1912).

Foto: „Fotoglob Institut Modern Fotografic”, Bulevardul Academiei 3, București.

În vara aceluiași an, alte fotografii, luate de această dată cu aparatul propriu, îl înfățișează pe Henri Stahl în uniformă de campanie, în curtea plină de verdeață a casei sale din strada Izvor (*Figurile nr. 4, 5, 6 și 7*). În piept poartă bareta medaliei jubiliare „Carol I”, acordată în 1906 militarilor și funcționarilor publici, cu ocazia împlinirii a 40 de ani de domnie a suveranului. El pozează decontractat, alături de ordonanță și de copiii săi, ce se joacă, lipsiți de griji. Este vremea campaniilor anuale de vară, anterioare războaielor balcanice (*Figura nr. 8*).

Figura nr. 4 – Henri Stahl, locotenent de infanterie, în uniformă de campanie, model 1912 (probabil vara anului 1912).

Figura nr. 5 – Henri Stahl, în uniformă de locotenent de infanterie, în grădina casei sale din strada Izvor, alături de o ordonanță (probabil vara anului 1912).

Figura nr. 6 – Henri Stahl, în uniformă de locotenent de infanterie, în grădina casei sale din strada Izvor. În fundal, fiul său Henri, viitorul sociolog (probabil vara anului 1912).

Figura nr. 7 – Henri Stahl, în uniformă de locotenent de infanterie, citind ziarul în curtea casei sale din strada Izvor. La picioarele lui, fiul și fiica sa se joacă cu un câine (probabil vara anului 1912).

Figura nr. 8 – Fotografie de grup, cu ofițeri și soldați. Henri Stahl, locotenent de infanterie, se află în centrul imaginii, cu mâinile în șold (probabil anul 1912).

HENRI STAHL, TATĂL – EROUL DE LA PORUMBACU

Henri Stahl se naște la București în data de 29 aprilie 1877⁶. Toată viața va declara însă că s-ar fi născut în ziua de 10 mai 1877, dată la care, după calendarul iulian, regele Carol I semnase actul ce proclama independența României. Convertirea forțată a datei de naștere, conform calendarului gregorian (care va intra în vigoare abia la 1 aprilie 1919), în așa fel încât să coincidă cu data semnării actului de independență, spune multe despre convingerile celui care și-a pus viața în slujba țării sale de adopție.

Tatăl lui Henri este Joseph Stahl (1820–1890), supus prusac originar din Ingolstadt⁷, ce se stabilește în capitala valahă în preajma anului 1850. Mama, Elise Virginie Irma, născută Niard (1836–1928) este franțuzoaică din Caen (Normandia). După sosirea sa la București, Joseph Stahl face parte din Garda Orășenească, contribuie la organizarea serviciului de telegraf și al Poștei Române⁸ și lucrează ca „magistrat translator”, după cum obișnuia să se semneze pe publicațiile sale. Poliglot, el se dedică însă mai cu seamă predării limbilor străine. În cursul vieții va scrie numeroase manuale de limbă și dicționare, tipărite la București, începând cu 1853⁹. În 1881, deschide o școală germană de fete, ce se va bucura de o oarecare faimă. În 1889, conducerea instituției va fi preluată de soția sa Irma Stahl¹⁰, ce o transformă într-o școală franceză¹¹.

Rămas orfan de tată de la vârsta de doisprezece ani, Henri Stahl este de timpuriu pasionat de găsirea unui sistem grafic care să îi permită să scrie la fel de repede ca vorbirea¹². În clasa a treia de liceu găsește la un anticariat prima carte de stenografie adevărată (Protopopescu, 1891), ce folosea însă un alfabet stenografic complicat și greoi. Câțiva ani mai târziu, avea să descopere, din întâmplare, alfabetul preotului francez Émile Duployé. În 1898 scoate prima sa carte de stenografie: *Stenografia Duployé adaptată limbii române de Henri Stahl*¹³. În timp,

⁶ *Arhiva Familiei Stahl* – Primăria Municipiului București, Sectorul Galben, Oficiul Central de Stare Civilă, Extract din registrul actelor de naștere pe anul 1877, nr. 157, din 30 aprilie 1877. În document, prenumele copilului este Heinrich.

⁷ *Arhiva Familiei Stahl* – *Testimonium baptismi/Certificat de botez*, tom. Vc., fol. 418, nr. 189, emis de Arhiepiscopia Catolică București, Parohia Bisericii Bărăția, nr. 735 din 20 august 1940.

⁸ *Arhiva Familiei Stahl* – Consiliul de Recensement al Gardei Orășenesci, Act de excludere nr. 1358 din 12 iulie 1866, în care se menționează că este eliberat din serviciul gardei, pe timpul cât va ocupa funcția de angajat la Divizia Contabilității la Telegraf.

⁹ Prima carte a lui Joseph Stahl tipărită la București este *Kleine Walachische Sprachlehre für Deutsche*, 1853 (Ștrempel, 1996: 336).

¹⁰ *Anuarul Bucureștilor pe anul 1889–1890*, Tipografia Carol Göbl, București, 1889, p. 40.

¹¹ Școala doamnei Stahl se bucura de aprecierea comunității franceze, dovadă certificatul emis de Legația Republicii Franceze la București, la 25 iulie (6 august) 1896 – *Arhiva Familiei Stahl*.

¹² Henri Stahl relatează cum i-au rămas întipărite în minte cele povestite de tatăl său despre fratele acestuia, starețul unei mănăstiri din Ingolstadt (Bavaria), care scria la fel de repede pe cât vorbea cineva și care își pregătea predicile cu ajutorul stenografiei. Vezi Stahl, H., 1941b: 193–196.

¹³ Paris, Imprimerie P. Mouillot.

va crea propriul sistem original de stenografie, pe care îl va publica în 1908 (Stahl H., 1908).

După obținerea examenului de bacalaureat (1897), Henri Stahl se înscrie la Facultatea de Litere a Universității din București, urmând în paralel și cursurile Facultății de Drept (Stahl, H., 1941b: 196). Aici îi va avea ca profesori pe Dimitrie Onciul, Ovid Densușianu, Titu Maiorescu și mai ales pe Nicolae Iorga, al cărui colaborator apropiat și prieten va fi timp de 25 de ani, până la dispariția acestuia din urmă. Ca student, folosește stenografia pentru a-și pregăti mai bine cursurile. În același timp, le multiplică prin tehnica poligrafiei, ceea ce îi aduce un venit considerabil mai mare decât meditațiile private (*Ibidem*: 196).

În 1899 Henri Stahl își întrerupe temporar studiile, pentru a presta serviciul militar. Armata o va face la Regimentul 6 „Mihai-Viteazul”, din Cotroceni. Un an mai târziu, cere împământinirea, ce îi este acordată, prin lege, la data de 6 martie 1900¹⁴. În același an câștigă concursul de stenograf la Senat, fiind cap de listă (*Ibidem*: 196). Postul este bine plătit, ceea ce îi aduce, în fine, un oarecare confort financiar. Pentru scurt timp lucrează și ca secretar al avocatului și omului de stat Take Ionescu.

În ultimii ani ai secolului al XIX-lea, la școala familiei Stahl este angajată ca profesoară Blanche Alexandrine Bœuve (1874–1953), o tânără franțuzoaică din Argentan (Normandia), ce sosise la București însoțită de fiul său de câțiva ani, Gaston. Henri Stahl se îndrăgostește de noua sosită, cu care se va căsători în 22 februarie (7 martie) 1901¹⁵. Toți cei trei copii ai familiei: Gaston, Henriette și Henri vor deveni nume marcante ale culturii românești, fiecare distingându-se într-un domeniu aparte. Gaston Bœuve (1894–1969), ce va publica sub pseudonimul Șerban Voinea, va deveni un cunoscut teoretician și lider al social-democrației românești. Avocat de profesie, el va face carieră în diplomație, fiind pentru o vreme ambasador al României la Berna. Henriette Yvonne (1900–1986) va deveni o figură marcantă a literaturii române. Henri (1901–1991), ce își va adăuga la maturitate inițiala tatălui, pentru a se distinge de acesta, va deveni unul din membri marcanți ai școlii sociologice conduse de Dimitrie Gusti.

În ajunul războiului, Henri Stahl este funcționar public, angajat ca stenograf-revizor la Camera Deputaților. Această poziție o ocupase prin concurs, încă din 1903, „într-o vreme când vacanțele parlamentare nesfârșite făceau din meseria de stenograf o slujbă ideală și bine retribuită” (*Ibidem*: 196). Pentru a-și întreține familia, nopțile, între ora unu și șase dimineața, lucra ca redactor-stenograf la Agenția Telegrafică Română (viitoarea Rador și actuala Agerpres), post obținut

---

¹⁴ Împământinirea s-a acordat prin legea cu articol unic, votată și adoptată de corpurile legiuitoare și promulgată prin Decretul Regal nr. 1010, publicată în *Monitorul Oficial*, nr. 3. 30, 9 (22) mai 1900. Decizia a fost reconfirmată și întărită printr-o diplomă semnată de Carol I, *Arhiva Familiei Stahl* – Diplomă Regală de confirmare a împământinirii, nr. 2713 din 26 mai 1900.

¹⁵ *Arhiva Familiei Stahl* – Municipiul București, Primăria Sectorului I Galben, Oficiul Central de Stare Civilă, Extras din Registrul actelor de căsătorie pe anul 1901, nr. 249 din 22 februarie (7 martie) 1901.

datorită celor șapte limbi străine pe care le stăpânea. În restul timpului era profesor la Școala Superioară de Război, la Școala Militară de Ofițeri de Infanterie și Școala Militară de Artileri, Geniu și Marină.

Fără să se amestece în politică, Henri Stahl era conștient de prefacerile pe cale să se înfăptuiască. În vara anului 1914, le spune copiilor săi o frază care avea să rămână întipărită în mintea fiicei sale, Henriette: „Să știți de la mine că este vorba să înceapă un război, dar de fapt începe pe pământ o altă epocă” (Cristea, 1996: 79).

Figura nr. 9 – Henri Stahl, în uniformă de locotenent de infanterie, cu sabie și chipiu (1916).

Foto Julietta, Photographie de la Cour royale.

În ciuda numeroaselor sale obligații, încurajat și promovat de Nicolae Iorga, fostul său profesor, care îi publică adeseori textele în revistele sale, Stahl reușește să dobândească și o oarecare notorietate literară. În câțiva ani îi apar mai multe

volum. După *Bucureștii ce se duc*, urmează culegerea de schițe *De la manevre și alte schițe vesele* (1912). În 1914 apare *Un român în lună*, roman științifico-fantastic, o premieră de gen în literatura română. La scurtă vreme, în 1915, vede lumina tiparului o nouă culegere de schițe, *Macabre și viceversa*. Acestea se adaugă și cărți de specialitate, printre care *Curs complet de stenografie cu vocale* (1909), ulterior reeditat, în repetate rânduri¹⁶.

La anunțul mobilizării generale, pe 15 august 1916, Henri Stahl, locotenent în rezervă, se prezintă neîntârziat la post. Este repartizat la Regimentul 6 „Mihai Viteazul”, același la care prestase și serviciul militar. Mai înainte avusese grijă să comande mai multe fotografii, în uniformă, faimosului studio fotografic „Julietta” (*Figurile nr. 9 și 10*).

Figura nr. 10 – Henri Stahl, în uniformă de locotenent de infanterie, cu sabie și chipiu (1916).

Foto Julietta, Photographie de la Cour royale.

---

¹⁶ La 20 noiembrie 1905 Henri Stahl înființează Societatea Românească de Stenografie, iar la 15 ianuarie 1906, publică primul număr al revistei lunare *Stenograful*. Revista va apărea în douăsprezece numere, fiind în cele din urmă sistată din lipsă de fonduri, la un an de la apariție. În 1939, este reluată, la inițiativa lui Aurel Boia, fost stenograf al Adunării Deputaților. Vezi *Stenograful*, anul II, nr. 1 (13), 15 ianuarie 1939, în care Aurel Boia relatează pe larg toate realizările lui Henri Stahl din domeniul stenografiei.

Cu o zi înainte de plecarea pe front, la 18 august 1916, îi scrie fiului său „iubit și cuminte”, o scurtă dedicație pe volumul său *Un român în lună* (Figura nr. 11). Călătoria imaginară era, la acea dată, singura scăpare din realitatea cruntă a războiului. Peste o lună avea să afle în mijlocul focurilor de armă și obuze, pe linia frontului.

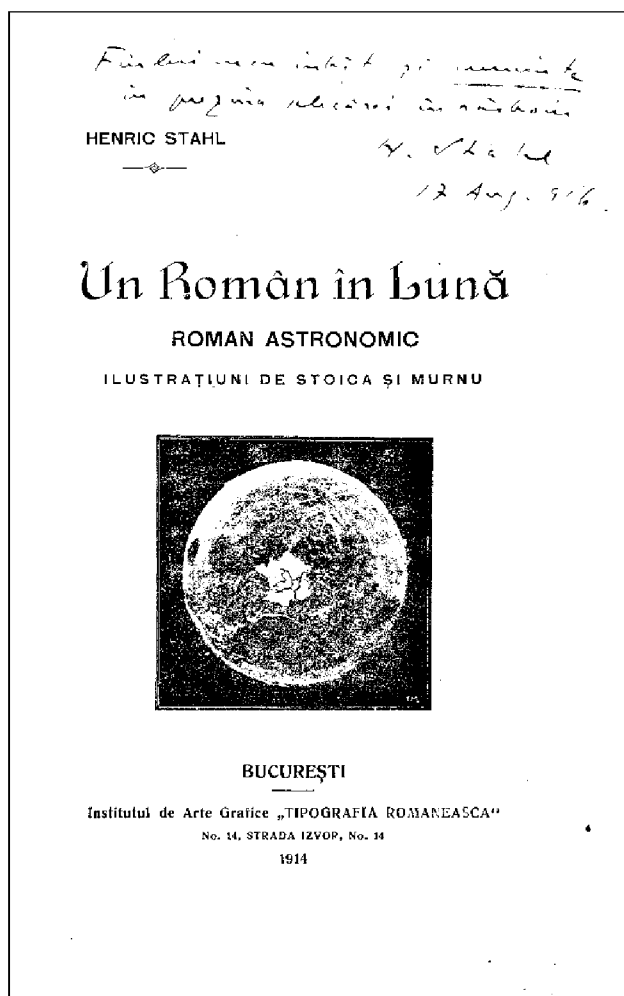

Figura nr. 11 – Dedicatie a autorului, către fiul său Henri, pe volumul *Un Român în Lună. Roman astronomic* (București: Institutul de Arte Grafice „Tipografia Românească”, 1914): „Fiului meu iubit și cuminte [ns. a.], în prezența plecării în război. H. Stahl, 17 aug. 1916”.

În noaptea de 17 septembrie 1916, Henri Stahl ia parte la lupta de la Porumbacu, unde armata română va înregistra prima sa victorie. Dând dovadă de mare eroism, capturează patru tunuri inamice, dar este grav rănit la picior. Evacuat la Sanatoriul „Dr. Dimitrie Gerota”, din București, rămâne în spital până la

jumătatea lunii noiembrie. Capitala fiind amenințată, Stahl este trimis la Centrul de instrucție din Ploiești, cu ordin de a rămâne treizeci de zile, pe perioada convalescenței¹⁷. Este însă din nou evacuat, când sondele în flăcări de pe Valea Prahovei amenință cisternele de la marginea Ploeștilor. În data de 18 decembrie, îl găsim la Bacău, la Centrul de Instrucție al Armatei a II-a¹⁸. De acasă îi vin știri bune, populația Bucureștilor, aflată sub ocupație germană, este bine tratată¹⁹.

Pentru „bravura cu care a condus plutonul la atac în ziua de 17 septembrie 1916”, Henri Stahl este distins cu ordinul „Coroana României” cu spade, în gradul de cavaler²⁰. Imediat după aflarea veștii, își exprimă bucuria într-o scrisoare adresată lui Nicolae Iorga:

„Iubite și respectate domnule Iorga,

Printr-un curier care merge la Bărlad, trecând prin Iași, îmi permit a vă da o știre care știu că vă va bucura: Din *Monitorul Oficial* din 10 ianuarie aflu că mi s-a dat decorația Cavaler al Coroanei cu spade. M-am bucurat de decorație și o să o port pe uniformă pentru că mi-era rușine să stau la Centru, la cald, cu masă și casă bună și să văd trecând prin cancelaria mea atâția ofițeri mutilați, ieșiți din spital, or plecând pe front; cu decorația primită și cu semnul de rănit la braț n-o să mă privească prea urât și n-o să mă confunde cu cei cari <s-au învățit> (...)” (Bacău, 14 ianuarie 1917) (Țurlea, 1996: 49).

La mai puțin de două luni este avansat la gradul de căpitan de rezervă²¹ (*Figura nr. 12*). Bucuria este, însă, de scurtă durată. Evenimentele luaseră pe neașteptate o întorsătură dramatică, când proaspătului căpitan i se ordonase să preia comanda unui pluton de execuție. Refuzând să execute ordinul, este amenințat că va fi trimis în fața Curții Marțiale. În cele din urmă este numit la comanda unui centru de îngrijire a bolnavilor de tifos exantematic de la Gârleni, lângă Bacău. Ceea ce prezintă, într-o altă scrisoare către Iorga, ironic, drept o „promovare”, este în realitate o mutare disciplinară.

„Iubite și respectate domnule Iorga,

Am fost avansat căpitan la 1 noiembrie, odată cu decorarea ce v-am spus că mi s-a conferit pentru cele patru tunuri luate în ziua când am fost rănit. Mi s-a dat coroana în grad de cavaler, cu spade (la civil sunt și ofițer al Coroanei)

¹⁷ Vezi scrisoarea scrisă din Ploiești, 16 noiembrie 1916, în Țurlea, 1996: 27.

¹⁸ *Ibidem*: 35–36.

¹⁹ Din relatările lui Henriette Yvonne Stahl aflăm cum parterul casei din strada Izvor a fost rechiziționată de armata germană. Școala militară de pe dealul Spirii fusese transformată în spital, iar medicii de acolo petreceau în fiecare seară în casa familiei Stahl. Într-o noapte, văzându-și copiii speriați de zgomotele de la parter, Blanche coboară, hotărâtă să pună capăt petrecerii. În casă se face liniște, iar Blanche revine sus cu unul dintre ofițeri, specialist în boli de plămâni. Acesta o va trata și vindeca pe tânăra Henriette, ce suferea de o nouă dublă pneumonie, învățând-o să facă exerciții de respirație pentru a-și întări plămânii. (Cristea, 1996: 131).

²⁰ Decret regal din 7 decembrie 1916, în *Monitorul Oficial*, nr. 235, 10 (23) ianuarie 1917, p. 7594.

²¹ Decret regal din 6 martie 1917, în *Monitorul Oficial*, nr. 286, 9 (22) martie 1917, p. 8044.

E vorba să mi se dea acum un post de mare încredere: comandant al detașamentului de convalescenți ce se înființează acum la Gârleni, lângă Bacău. O să fiu șef arhitect, grădinar, zarzavagiu, șef medic etc. Sunt atâția, bieții oameni plini de răni și mizerii, cari mor zilnic din lipsă de îngrijire, încât sunt fericit că mi se va da prilejul să fiu folositor cu adevărat fraților mei făcând tot ce-mi va sta în putință de a reda sănătății câți mai mulți, de a-i reda celor lăsați acasă, în mizerie, poate. Voi pune atâta suflet încât voi scăpa, sper, de urâtul tifos exantematic pe cei încredințați mie. (...)”. (Bacău, 11 martie 1917) (*Ibidem*: 73).

Iorga îi trimite spre încurajare cartea sa *Relations des Roumains avec les alliés*²², pe care Stahl va însemna cu cerneală neagră: „Căpitan H. Stahl, 21/4/1917 Gârleni”²³. Deși reușește să îmbunătățească cu mult situația bolnavilor de la Gârleni²⁴, Stahl sfârșește prin a contacta el însuși boala, probabil în jurul datei notate pe cartea lui Iorga. Boala își va pune amprenta asupra sănătății sale, fragilizând-o și grăbindu-i, în final, sfârșitul. Ironie a sorții, nevinovăția locotenentului condamnat la moarte prin executare pentru spionaj a fost ulterior recunoscută, fiindu-i restituit gradul *post-mortem* și dându-i-se onoruri militare la mormânt²⁵.

Figura nr. 12 – Henri Stahl, în uniformă de căpitan de infanterie. În piept poartă ordinul „Coroana României”, cu spade (de război), în gradul de Cavalier, primit „pentru bravura cu care a condus plutonul la atac în ziua de 17 septembrie 1916” (*Monitorul Oficial*, nr. 235, 19 ianuarie 1917). (fotografie din anul 1917)

²² Éditions du Journal „Neamul Românesc”, Iassy, 1917.

²³ *Arhiva Familiei Stahl*.

²⁴ Vezi scrisorile către Iorga din această perioadă în Țurlea, 1996: 77–78, 81, 92–93, 9596, precum și relatarea din Stahl, H., 1941a: 9–12.

²⁵ Întâmplarea este relatată de autor în Stahl, H., 1941a: 6–8. Mai târziu va fi preluată de Petru Dumitriu, care o va include în romanul său *Cronică de familie*.

La începutul lunii mai 1917, Henri Stahl, aflat încă în convalescență, revine la Iași, unde își reia munca de stenograf la Cameră. La scurt timp după aceea, parlamentarii și alți înalți funcționari ai statului se vor refugia, de teama invaziei, în Rusia. Aflat în exercițiul funcției, Henri Stahl îi urmează, mai întâi la Odesa, iar apoi la Cherson. În Moldova revine, după multe peripeții, abia la sfârșitul lunii martie 1918²⁶.

Tot în martie 1918, și tot la Iași, un grup de tineri specialiști în științele sociale înființează Asociația pentru Studiul și Reforma Socială, care în câțiva ani avea să devină Institutul Social Român. Inițiativa îi aparținea profesorului Dimitrie Gusti. Asociația era un răspuns intelectual la emoția patriotică a vremii (Gusti, 1965: 177), dar și „o reacție împotriva desnădejdei” din fața dezastrului războiului (Bucuța, 1936: 579). Ideea promovată de susținătorii asociației era aceea potrivit căreia pagubele din ordinea materială puteau fi compensate și depășite printr-un adaus în ordinea morală (Institutul Social Român, 1926: 4). Se propunea reorganizarea, pe noi principii, a vieții publice românești. Vorbele goale trebuiau înlocuite cu o cunoaștere pozitivă a lucrurilor, cu folosirea înțeleaptă a mijloacelor disponibile și cu intervenția fiecărui cetățean potrivit capacităților sale. Numai astfel puteau fi remediate pierderile și putea fi redemarcat procesul de reconstrucție a țării.

HENRI STAHL, FIUL – PRIMELE CONTACTE CU SATUL ROMÂNESC ȘI CU ȚĂRANII

Printre persoanele care l-au marcat în primii ani de viață, Henri H. Stahl avea să îl menționeze pe istoricul Nicolae Iorga. „Îl știam de mic copil – afirmă el în amintirile sale –, fiindcă Iorga, într-o anume perioadă de timp, venea săptămânal la noi la masă, iar alteori, pentru a lucra nopți întregi cu tatăl meu, la redactarea unor cărți pe care le dicta plimbându-se prin odaie, tatăl meu având grijă de a da manuscrisului o redactare ca pentru tipar” (Stahl, H.H., 1981: 14). Despre prezența constantă a marelui istoric în casa familiei și munca de noapte pe care o desfășura cu Henri Stahl menționează și Henriette Yvonne Stahl, care își amintește cum, copil fiind, adormea în sunetul mașinii de scris și al vocii marelui istoric, care se plimba prin odaie, dictând (Cristea, 1996: 83–84). Cele două familii, Stahl și Iorga, cu toți copiii reuniți, luau, de altfel, adeseori masa împreună, iar între Henri H. Stahl și Mircea Iorga avea să se lege o prietenie statornică.

Asemenea părintelui său, tânărul Henri (*Figura nr. 13*) se va lega de Iorga „cu o admirație fără margini” (Stahl, H.H., 1981: 14). Publicațiile acestuia, aflate în număr mare în biblioteca tatălui său, revistele sămănătoriste din Vechiul Regat, precum și cele din Transilvania, vor constitui lectura sa de bază, aceea a primei tinereți. Idealurile sămănătoriste îl vor marca prin natura lor umană și progresistă

---

²⁶ Întâmplările prin care trece vor fi relatate cu lux de amănunte în *Cu Parlamentul în U.R.S.S.* (1941).

(*Ibidem*: 15–16). În mintea tânărului crescut la oraș, de o mamă și o bunică franțuzoaice și botezat în rit catolic, interesul față de satul românesc și cultura populară fusese stârnit.

Figura nr. 13 – Henri Stahl, fiul, în uniformă școlară (probabil anul 1915).

În toamna anului 1916, în timp ce tatăl său lupta pe front alături de soldații Regimentului „Mihai Viteazul, Henri Stahl intra elev la Liceul „Mihai Viteazul” din Capitală²⁷. Anii de liceu vor fi pentru el anii de război, tranziția de la copilărie către adolescență realizându-se pe fundalul zbuciumat al confruntărilor armate. Tot acum însă va stabili și primul contact cu lumea satului românesc și cu țărani, în persoana lui Iordache, ordonanța locotenentului Henri Stahl și a soției acestuia, Voica.

Țăran din comuna Fălăștoaca (jud. Giurgiu), soldatul Iordache salvează viața locotenentului Henri Stahl în lupta de la Porumbacu, scoțându-l din linia întâi, după ce fusese rănit (Cristea, 1996: 28).

Îl regăsim pe Iordache în schițele *Ciorapii lui Iordache și Ieși afară!... Am fost un dobitoc!*..., dar și în *Porumbacu* (Stahl, H., 2018), unde, deși nu îi este menționat numele, îl putem recunoaște într-unul din cei doi „soldați devotați” care i-au acordat primele îngrijiri locotenentului rănit, cărându-l apoi până la postul de prim-ajutor. Iordache va rămâne toată viața devotat locotenentului său. Prețuirea reciprocă transpare dintr-o scrisoare adresată lui Iorga, din perioada refugiului în Rusia. „Vă rog, domnule Iorga – scrie Henri Stahl din Cherson, în septembrie 1917 – să fiți bun a spune lui Iordache că îi dau ordin să plece la Bacău. Nu-l pot lua în

²⁷ *Arhiva Familiei Stahl* – Ministerul Instrucțiunii și al Cultelor, Liceul „Mihai Viteazul” din București, Certificat de Absolvire a Liceului, Secțiunea Reală, nr. 26 (171) din 1 noiembrie 1919.

Rusia; n-o să mă întorc curând în țară. Să meargă și el la datorie, să se puie la Bacău la dispoziția Centrului de Instrucție, de care depindem. Îi scriu și lui mulțumindu-i pentru devotamentul ce mi-a arătat cât am fost rănit” (Țurlea, 1996: 169).

În timpul luptelor de la Porumbacu, cum satul lor fusese ocupat de bulgari, Voica se refugiază la București, în casa familiei Stahl (Cristea, 1996: 28). Henriette Yvonne Stahl povestește cum aceasta s-a împrietenit cu mama sa, franțuzaica, amândouă așteptând vești de pe front, de la bărbații lor. În preajma ocupării Munteniei de către armata germană, Voica, de teama nemților, „a cărat la noi acasă o căruță întreagă de alimente și țeale”, își amintește și Henri H. Stahl (Stahl, H.H., 1981: 17–18). Din când în când după aceea ea continuă să vină la București, să vadă ce se mai întâmplă, aducând cu sine alimente, în ciuda pazei puse de nemți la bariera orașului. Voica îl ia cu ea, în drumurile sale de aprovizionare clandestină de la Fălăștoaca la București. „Era uimitoare tehnica ei de a intra și a ieși din oraș, pe la mahalale, străbătând prin curți de oameni, ferind șoselele – își amintește acesta în continuare. Calmă, tăcută, cu ochii mereu la pândă, Voica se strecura printre patrulare, ca și când neam de neamul ei n-ar fi făcut altceva decât contrabandă prin <vama cucului>” (*Ibidem*: 17). Spre sfârșitul războiului, plecat cu un grup de colegi de liceu, Henri ajunge în Fălăștoaca, unde rămâne mai multe zile. Voica îl arată la lume, spunând că este „băiatu’ lu’ don’ locotenent a’ lu’ Iordache” (*Ibidem*: 17–18). Tot ea îl introduce în viața mohorâtă a satului părăsit de bărbații plecați la război. Lumea aceea de femei, bătrâni și copii, în care „toate zvonurile și spaimele trec din casă în casă, din gură în gură” (*Ibidem*: 18), avea să lase o vie impresie asupra tânărului. Este primul său contact cu străvechea viață de obște a satului românesc.

După încheierea păcii, Iordache și Voica o vor lua la ei pe tânăra Henriette, slăbită și bolnavă de plămâni. „(...) Văzându-mă foarte slăbită – povestește aceasta peste ani – (...) m-au cerut să merg cu ei la țară, că acolo e mai mult aer și <s-o găsi ceva lapte și ouă>. Și m-am dus. Am trăit luni de zile, ani de-a rândul cu ei în casă și am participat efectiv la viața lor. Așa i-am cunoscut” (Cristea, 1996: 28). Din această conviețuire a luat naștere *Voica*, romanul ce o va transforma pe tânăra bolnăvicioasă, repetentă și cu liceul neterminat, într-una din cele mai mari scriitoare ale literaturii române²⁸.

ÎN LOC DE ÎNCHEIERE

După război, Henri Stahl publică o nouă culegere de schițe intitulată *Spion* (1924). Textele incluse sunt toate dedicate războiului; unele, redactate pe front, fuseseră mai întâi publicate de Iorga în paginile revistelor sale (*Drum drept, Zări*

²⁸ După mărturisirile autoarei, tot ceea ce este descris în *Voica* este autentic. Astfel, Iordache (Dumitru, în roman), în timpul refugiului din Moldova, locuise împreună cu Henri Stahl în casa lui Iorga. Acolo, o lasă pe femeia de serviciu însărcinată. Știind că Voica nu poate avea copii, Iordache ia copilul cu el și i-l dă nevestei să-l crească. Aceasta este drama personajului principal, pe care se va țese acțiunea romanului (Cristea, 1996: 34).

senine, Neamul Românesc)²⁹. Autorul descrie existența „celor mici”, după cum îi numea Nicolae Iorga, a soldaților „ce dau unei oștiri nu numai vitejia și supunerea, dar și voioșia și seninătatea”, acei „bieți oameni care rabdă mai mult decât ceilalți și, la întâmplare, pot dovedi că, și din punctul de vedere moral, pot mai mult decât ei” (Iorga, 1912: 19–20). Țăranilor tăcuți și harnici, ce și-au lăsat în grabă gospodăriile pentru a se prezenta la post din prima zi de mobilizare, li se opun bucureștenii flecari, „învârtiți” și lași, cei care prin orice mijloace caută să scape de corvoada datoriei. Numele și vorbirea personajelor trădează ocupații și etnii diferite. În curând toți se vor înfrăți sub „puterea uniforme”, în lupta comună pentru apărarea aceluiași steag. În textele lui Henri Stahl, prezentul se îmbină cu trecutul și cu speranța în viitor. Ele emană bunătate și umanitate. Descrierile lungi și trăirile intense sunt completate de dialoguri savuroase și situații neașteptate. Tristețea se îmbină cu veselia, deznădejdea cu speranța. Umorul fin nu ponegrește, ci încurajează, făcând suportabilă „grozăvia războiului”. Atenția pentru detaliu, obiecte, gesturi, expresii, cuvinte, denotă o mare sensibilitate.

În 1919, la optsprezece ani neîmpliniți, tânărul Stahl se înscrie, la dorința părinților, la Facultatea de Drept, asistând însă, din proprie inițiativă, și la cursurile Facultății de Litere și ale altor facultăți (Stahl, H.H., 1981: 13; Rostás, 2000: 9). A asistat astfel la prelegeri variate, susținute de mari nume ale vremii (Titu Maiorescu, Nicolae Iorga, Vasile Pârvan, Simion Mehedinți ș.a.). După absolvirea studiilor (1922) urmează stagiul militar, se înscrie în Barou (1924) și urmează cursurile de doctorat în economie politică (1923–1924). În curând își dă seama însă că locul său nu este în lumea tribunalelor și că este mai degrabă atras de istorie, filosofie și literatură, domenii pe care le aprofundează acasă, citind cărțile din bogata bibliotecă a familiei (Rostás, 2000: 22). Un rol hotărâtor în această perioadă îl va avea și fratele său mai mare, Gaston, care îl va introduce în gândirea marxistă, deschizându-i astfel orizontul către științele sociale (Stahl, 1981: 18–21).

Tânărul Stahl este familiarizat cu mașina de scris deja de copil, iar dactilografia și stenografia le va deprinde repede. Ca și tatăl său, la optsprezece ani ocupă prin concurs un post de stenograf parlamentar (*Ibidem*: 21), ce îi va permite să se întrețină o lungă bucată de vreme. Mai târziu va ajunge chiar să publice, împreună cu Aurel Boia, un manual de stenografie (Stahl și Boia, 1949). Tot datorită stenografiei învățate de la părintele său îl va întâlni, în cele din urmă, și pe

---

²⁹ De curând, cele treisprezece schițe incluse în volumul *Spion*, la care au fost adăugate alte trei schițe, au fost republicate sub titlul *Porumbacu* (ediție îngrijită, introducere și note de Irina Stahl, Editura Vremea, 2018, 183 p.). Ordonate cronologic, în succesiunea evenimentelor descrise, textele fac referire la: manevrele militare anuale premergătoare războiului, desfășurate în sudul țării; pregătirile militare de pe Valea Prahovei, din primăvara anului 1916; starea de agitație și suspiciune generalizată ce pusese stăpânire pe populația bucureșteană odată cu decretarea mobilizării generale, la 15 august 1916; lungile marșuri către linia frontului și ocuparea pozițiilor de luptă; dramatica confruntare cu trupele germane, din 17 septembrie 1916, în apropierea satului Porumbacu de Sus (jud. Sibiu) și lunga și chinuitoarea retragere către Moldova. Volumul se încheie în preajma datei de 23 noiembrie 1916, când Bucureștii vor fi ocupați de trupele germane.

profesorul Dimitrie Gusti. În februarie 1926, Gheorghe Vlădescu-Răcoasa, asistentul lui Gusti la Universitatea din București, știind că Stahl stăpânește stenografia, îl întreabă dacă ar vrea să vină să consemneze o conferință ținută de Gusti la Brăila (*Ibidem*: 23). Această primă întâlnire avea să pună bazele unei îndelungate colaborări, de aproape trei decenii.

Altoit la școala sociologică a profesorului Gusti, tânărul Henri Stahl va sfârși prin a-și dedica întreaga viață cercetării științifice a satului românesc. Pentru a se deosebi de tatăl său, al cărui nume îl poartă, va adăuga inițiala acestuia numelui său, devenind Henri H. Stahl. Ca și părintele său, va nutri față de sat și țărani un profund și sincer atașament. Și nici nu s-ar fi putut altfel, atâta vreme cât „regula cea mare, de la care nu trebuie să se abată [cercetătorul vieții sociale] – afirma el într-un manual de metodologie – este aceea a respectului, mai mult decât atât, a iubirii pentru cei pe care-i cercetează” (Stahl, H.H., 2001: 10). Pe cât de intense vor fi însă respectul și dragostea sa pentru lumea satelor, pe atât de mistuitoare va fi și durerea pricinuită de moartea sa lentă, despre care va fi chemat să dea mărturie. „Aș vrea să strig și să țip moartea tăcută a satelor”, avea să îi scrie el lui Anton Golopenția în 1934–1935, într-o emoționantă scrisoare, în care își mărturisea neputința în fața acestei constatări (Golopenția, 2014: 436). Își va asuma pentru restul vieții rolul de cronicar, redând înțelegerea sa asupra acestei lumi pe cale de dispariție, felul în care el o cunoscuse, înțelegese și trăise.

BIBLIOGRAFIE

1. Bucuța, Emanoil (1936). „Institutul Social Român”, în *Arhiva pentru Știința și Reforma Socială*, anul XIV, *Omagiu Profesorului D. Gusti, XXV de ani de învățământ universitar (1910–1935)*, vol. II, p. 577–594.
2. Cristea, Mihaela (1996). *Despre realitatea iluziei. De vorbă cu Henriette Yvonne Stahl*, București: Minerva.
3. Țenovici, Dinu (ed. princip.) (2014). *Dimitrie Gusti 1880–1955*, București: Biblioteca Centrală Universitară „Carol I” din București, Editura Bibliotecii Centrale Universitare „Carol I”.
4. Golopenția, Anton (2014). *Rapsodia epistolară. Scrisori primite și trimise de Anton Golopenția (1923–1950)*, vol. IV, București: Editura Enciclopedică.
5. Gusti, Dimitrie (1965). *Pagini alese*, București: Editura Științifică.
6. Gusti, Dimitrie (1934). *Sociologia Militans. Introducere în sociologia politică*, vol. I, București: Editura Institutului Social Român.
7. Institutul Social Român (1926). *Institutul Social Român 1921–1926*, București: Cultura Națională.
8. Iorga, Nicolae (1912). „O nouă carte a domnului H. Stahl”, în *Neamul Românesc Literar*, anul IV, nr. 1–2, 22 ianuarie 1912, p. 19–20.
9. Protopopescu C.P. (1891). *Tratat de stenographie pentru limba română*, București: Tipo-Litografia E. Wiegand & C. Savoie.
10. Rostás, Zoltán (2000). *Monografia ca utopie. Interviu cu Henri H. Stahl (1985–1987)*, București: Paideia.
11. Stahl, H. (1908) *Rezumatul cursului de stenografie românească al lui H. Stahl*, Vălenii de Munte.
12. Stahl, Henri (1941a). *Cu Parlamentul în U.R.S.S., 1916–1918*, București: „Marvan” S.A.R., 109 p.

13. Stahl, Henri (1941b). „Cum am învățat stenografia”, în *Stenograful*, anul II, mai 1941, nr. 9 (21), p. 193–196.
14. Stahl, Henri (2018). *Porumbacu*, ediție îngrijită, introducere și note de Irina Stahl, Editura Vremea, 2018, 183 p.
15. Stahl, H.H. (2001). *Tehnica monografiei sociologice*, ediție îngrijită de Septimiu Chelcea, București: Editura SNSPA.
16. Stahl, Henri H. (1981). *Amintiri și gânduri...*, București: Minerva.
17. Stahl, Henri H. și Aurel Boia (1949). *Manual de stenografie*, București: Editura de Stat.
18. Ștrempel, Gabriel (coord.) (1996). *Bibliografia Românească modernă (1831–1918)*, vol. 4, București: Editura Academiei Române.
19. Țurlea, Petre (ed.) (1996). *Scrisori către N. Iorga (1916–1918)*, vol. 5, București: Editura Minerva.

ANEXA

PORUMBACU
17 Septembrie 1916³⁰

În fundul de vale, înconjurat de păduri, cu capacul de nori grei apăsând trupurile noastre sleite de oboseală și foamete, noaptea veni repede și tunul tăcu, descordând nervii.

Iarăși numai comandanții de batalioane fură chemați la raport. Această desconsiderare a noastră, a celor cu galoane puține, ne durea și era o greșală căci cu altă mândrie am fi strâns în jurul nostru sufletește soldații dacă, de la șefi am fi aflat exact sacrificiul ce ni se cerea, dacă am fi știut măcar ce trupe amice urmau să colaboreze cu noi. Atâta simțeam: că dușmanul se masează pe Olt pentru a opri înaintarea noastră spre Sibiu, și atâta știam: că la flancul nostru drept este Regimentul 21 Infanterie. Dacă Regimentul 6 „Mihai Viteazul” forma capul coloanei de înaintare sau mai erau alte trupe la stânga noastră, nu putusem afla.

În așteptarea ordinelor, oamenii, aplicând instinctiv principiul că în campanie să mănânci când ai ce și să dormi când poți, se odihneau, trântiți pe iarbă, insensibili la ploaia caldă, mărunță, ce începuse a cade. Ghemuit sub pelerina neagră de cauciuc, șezând turcește, rezemat de un brad, am adormit și eu adânc, fără să fi simțit că ploaia se întetise, că apa, curgând de la deal sau prelinsă pe trunchiul bradului umbrelă, formase o băltoacă sub cortul pelerinei mele. M-am deșteptat la chemarea căpitanului G. Bădulescu, comandantul batalionului nostru, și aflai că fusesem sortit să fiu de avanposturi în noaptea aceea. Conștiința răspunderii mari ce asumam, goni somnul. Pe întuneric cumplit am urcat, pe o potecă a pădurii, dealul și cu mare greutate sentinelele putură fi plasate, cu mâinile însângerate de măracini, prin desișul pădurii.

La unu noaptea un om de legătură mă înștiință că reluăm marșul.

Conduș de un țăran ardelean, regimentul, cu locotenent-colonelul Socolescu în frunte, porni în spre nord-est – cum îmi arătară acele fosforescente ale busolei – cam în direcția de unde tunurile ne bătuseră în ajun. Am înaintat astfel în noapte mecanicește, neștiutori de țel, conduși de călăuza aceea în care poate ne încredeam prea ușor, două ore în cea mai mare tăcere.

Pe la trei tunul bubui de câteva ori, dar din spre vest. Dușmanul deci schimbă peste noapte poziția artileriei, retrăgându-se, ori călăuza rătăcise drumul.

---

³⁰ Schița *Porumbacu* a fost inițial publicată în volumul *Spion* (Editura „Cartea Românească”, București, [1924], p. 110–123), volum distins la data apariției cu premiul Societății „Cartea Românească”, una dintre cele mai vechi și prestigioase case editoriale din România. Concomitent, a circulat și sub formă de extras (București, Imprimeria „Marvan” S.A.R., [1924–1925], 15 p.). Recent, schița a fost inclusă în volumul care îi poartă numele, apărut la Editura Vremea (2018, p. 126–135).

Colonelul opri marșul și, după o nouă consfătuire între cei mari și călăuză, regimentul primi ordinul să se întoarcă. Contramișcarea se execută cu acea silă și început de neîncredere în șefi care se produce ori de câte ori se ordonă un contra marș. Întunericul era cumplit, înaintam cu greu pe drumul de pădure îngust, lunecos, în coloană de marș deșirată, trași de haine îndărăt de crăcile ce ne loveau peste obraz, fășâind din frunzele ude.

După mai bine de un ceas de mers în întunericul acesta de mormânt, negrul cumplit al nopții se încenuși; deasupra capetelor noastre, între șirurile de copaci mărginind poteca, se întindea ca o lungă fâșie de pânză murdă, drum alb suprapus peste poteca neagră pe care pășeam. Și dunga de cer se tot spălăcea. Puteam desluși acum siluete de copaci desprinse din umbra desişului păduros ce din vârful dealului se prăvălea spre șes. Ziua zorea parcă în calea noastră și mersul se sprinteni.

Deodată, la câțiva pași, jos în pădure, o salvă de focuri sfâșie zorii și mitralierele începură să țacăne grăbit, astmatic... Un fior ne străbătu până în creștet și regimentul se opri, cu fața spre vale. Tunul, în aceeași clipă, începu să bubui tumultos, de șase ori, foarte aproape, pe stânga.

Nu cred să fi fost om căruia să nu-i fi fost frică până în rădăcina părului în clipa aceea. Cu fața ca varul, gura fără buze, dinții încheștați, așteptam ca focul să se deschidă și la spatele nostru, să fim încercuiți în pădure; dar numai de jos, din față, răpăiau puștile, lătrau tot mai rele mitraliere și tunul demoralizator bubui iar, lângă noi parcă, făcând să urle pădurea.

Nu eram încercuiți, dar ne surprinsesem reciproc, folosind noaptea. Și astfel, fără plan de luptă, fără a cunoaște forțele inamicului, s-a angajat prima din cele patru mari bătălii victorioase ale războiului ce avea să reînchege un neam.

Voința redeveni stăpâna trupului și ordinele sosiră. O companie se risipi în trăgători, coborând, prin desiș, povârnișul abrupt; în pas alergător o companie și apoi alta, pomiră, pluton după pluton, pe potecă, spre vest. Căpitanul Gh. Bădulescu ordonă: „A cincea, ÎNAINTE!"; comandai „După mine MARȘ!" și după câteva zeci de metri eram cu Plutonul I la liziera pădurii, pe sprânceana unui deal dominând valea bătută de mitraliere. Companiile pornite înaintea mea, înșirate în linii de trăgători, deschiseră focul. Trecui de o companie, de o a doua. Tunul trase iar, cu furie, neregulat. Șrapnele se spărgeau sus, ca mingi de zăpadă. Pe stânga, era o pădurice; în față, spre nord-est, se întindea până departe spre Olt, șesul. În pas repede trecui și de compania întâia, înșirată pe muchea dealului, unde aștepta ordine, fără să tragă. Era fosta mea companie, pe care trei luni de zile o comandasem la Azuga, cu oamenii căreia mă simțeam adânc unit sufletește, pe când pe oamenii Companiei a 5-a cu care intram în foc, abia îi cunoșteam.

„Să trăiți dom'le locotenent!", „Să trăiți băieți!" ne spuserăm, recunoscându-ne.

Trecui și mai spre vest și, când tunul bubui iar, și văzui, foarte aproape, cerul fulgerând de flacăra gurilor de foc, atunci, instinctiv, semiconștient, amintirea groazei ce o inspiră oamenilor tunul, mă făcu ca, fără să aștept ordine, să strig:

„După mine, băieți! La tunuri!!!”. Și, cu carabina în mână întinsă, în semn de raliere, am coborât într-o fugă valea bătută de mitraliere, am urcat o râpă, urlând mereu: „După mine, băieți! La tunuri!!!”. Două bubuituri au trecut deasupra capului meu, cu zgomot infernal; aerul, deplasat de proiectil, îmi smulse capela, lăsându-mă surd și amețit o clipă. Și am strigat: „Înainte! Uraaa, Uraaa!” și am ajuns pe creasta din față; o baterie inamică era ceva mai departe în vale. Lângă tunuri, siluete mici, negre, de soldați cu coifuri țepoase, puneau atelajele. Două tunuri se desprinseseră și fugeau. Am ordonat: „Înălțător 400 metri, trageți asupra cailor!” și, proptind carabina de un brad, am tras în cai ochind câte unul din fiecare atelaj, pe rând, și caii – îi văd și acum sărmanii – s-au cutremurat și au picat. „Înainte, ura!” și am prăvălit valea spre tunuri – patru obuziere – și după mine urlând „Pe ei, bă!”, se luă nu numai soldații din plutonul meu, dar și din Compania 1-a, fosta mea companie, împreună, amestecați, eșalonați după puterea de fugă a fiecăruia. Servanții tunurilor, și cu ei alte mici siluete negre de soldați cu coifuri țepoase – nemți, primii nemți cu care ne ciocneam – fugeau demoralizați de vuietul sălbatec: „Pe ei bă!”. Și am ajuns la tunuri, – alături de mine, fostul meu plutonier din a întâia, Stoianovici – și acolo, la tunuri, ne-am îmbrățișat. Și, trecând de tunuri, iar am pornit în urmărire, sărind peste trupuri. Ici colo, ajuns din spate, un german se oprea în genunchi, cerșea cruce și cădea fulgerat. Lângă mine, un ofițer rănit, implora milă, îngrozit: îl lua la ochi un soldat... Cutremurat de scârbă, redevenind om într-o clipă, opri mâna soldatului strigând: „Ce faci? Iartă-l! E rănit!”... și atunci soldatul, dezmeticit, rămase inert, cutremurat de conștiință, și arma îi căzu din mână...

Înțelesei greșeala mea: refăcusem un om dar distrusesem un soldat. Și atunci, perfect stăpân pe mine, conștient de toată grozăvia datoriei ce o aveam în puterea uniforme ce de bunăvoie purtam, am zguduit de braț soldatul, i-am strigat sălbatec: „Înainte! Huraa! După mine!” și, târându-l de mână, o luai spre cele două tunuri salvate de nemți și care se micșorau fugind pe câmp. Și am tras foc după foc, gonind, oprindu-mă, pentru a trage iar, cât timp am crezut că prin focuri voi putea opri tunurile scăpate. Nu mi-am dat seama că pe stânga, dintr-o tranșee, nemții trăgeau asupra noastră. „Culcat! Fața la stânga! Trage!” am ordonat, dar comanda de „Foc!” nu se execută.

În jurul meu rămăseseră douăzeci de oameni din cei șaptezeci ai plutonului meu. Atât. Și ei, cu capul în pământ, în dosul movilitei care îi masca, nu mișcau.

Mă judecai aspru: fusesem poate un bun soldat, dar prost ofițer, căci n-am știut ține oamenii în mână și, în dorința de a lua tunurile, n-am privit îndărăt câți mă urmează și la atac se rupe disciplina, cei lași rămân în urmă, se ascund la primul prilej.

Din tranșee vedeam ieșind coifuri nemțești, apoi capete, trupuri. Zguduindu-mi tovarășii, trecând de la unul la altul, arătându-le pericolul, implorând, câțiva, cu greu, ascultă, trag, și nemții, prudenți, reintră în tranșee. Dar cartușele ni se isprăveau, țeava carabinei frigea și, cum încetam focul, dușmanul întetea pe al lui, scoțând capul spre a ochi mai bine, așa încât trebuia, chiar fără a nimeri, să tragem.

Din spate nu venea nimeni. Eram singuri, izolați în partea aceasta de câmp. Trimit un om după muniții, după ajutor sau ordine. Nu se întoarce. Atunci, când nu mi-au rămas decât două încărcătoare, la rândul nostru am fugit de nemți în spre pădurice, la tunuri. Ca muștele bâzâiau gloanțele pe la urechi, iar praful țâșnea în toate părțile în jurul nostru din pământul greblat de focuri. Nu știu câți am ajuns la marginea păduricii. Cu soldații ce rămăseseră pitiți după copaci, am redeschis focul. Dușmanul, în ordine de astădată, oprindu-se la fiecare douăzeci de pași, trăgea, înainta iar, disciplinat, și s-apropia continuu de tunuri, cu tot tirul înțetit.

În sfârșit, ai noștri, în năvală mare, goarna sunând atacul, veneau în mase și se umplu pădurea. În zare din toate părțile, bețișoare negre apăreau ca din pământ: nemții din tranșeele săpate din vreme, ieșeau la atac, cerc în jurul orizontului. Dar tot mai mulți, în luciri de baionete, veneau acum și ai noștri.

Sunt o apă de nădușeală, fașele jambierelor mi s-au desfăcut, nasturii s-au rupt, cămașa mi-a ieșit de sub tunică; nesomnul, oboseala acumulată, mă copleșesc și trebuie să mă odihnesc, sleit cu totul de puteri.

În hurale înaintau ai noștri, trăgând din mers, trăgând mecanicește, ca într-o beție; gloanțele vâjâiau la urechi și din față și din spate, de la dușmani, de la ai tăi, pădurea se cutremura de zgomot, o ploaie de crăci rupte, tocate de gloanțe, de frunze smulse, cădea, și goarna, fâșii-fâșii, domina când și când împușcăturile. Obuze încep să cadă, ridicând pe locul exploziilor – ca și când în pământ, sub noi, ar fi fost tunurile vrăjmașe – vulcani de zgură, gheizere de pământ. Un mesteacăn este decapitat și capul atârână jalnic peste trupul alb rămas în picioare; un brad lovit la rădăcină, este aruncat, scuiat în văzduh cu pământ negru și trupuri ciopârțite. Dușmanul ocolea stânga noastră, spre a ne învălui. Atunci, fără să recunosc un singur soldat din ai mei, reintru în luptă, îndreptând focurile. Nemții se apropie. Din rândurile lor, o rachetă, șarpe de foc splendid colorat, se înalță și artileria scurtează tirul. Mai spre stânga, la spatele meu, două mitraliere pârâie și frontul nostru se lărgeste spre vest: Regimentul 6 Vânători, foarte brav, foarte disciplinat, intrase în foc oprind învăluirea. Comandantul mitralierelor, un locotenent de vânători, este extraordinar ca curaj și sânge rece. Bărbos, cu ochelari, face minuni cu cele două biete mitraliere ale lui. Le schimbă continuu din loc, secerând când ici, când colo; iar când mitralierele lui răpăiau cu ritm regulat, răspunzând mitralierelor germane, ofițerul se ducea la soldați și îi îndemna. Singur în picioare, se plimba în fața oamenilor, învărtind în mână, ca un baston, o sabie mare nemțească găsită pe câmp. Amenință pe unul, îndeamnă pe toți, prin curajul său, iar fuge la mitraliere, mai schimbându-le poziția.

Recunoscui în viteazul cu ochelari și barbă roșcată pe fostul meu elev Gh. Garoescu³¹. De la dânsul prind din nou curaj de acțiune, strâng oamenii,

---

³¹ Gheorghe (George) Garoescu (1886–1939), fostul elev de la Școala Militară de Ofițeri de Infanterie, multiplică faptele de bravură. Rănit o lună mai târziu, în apropiere de Brașov, revine pe front și încheie războiul cu gradul de maior. În 1919, semnează următoarea dedicație pe volumul *Războiul Neamului Românesc, 1916–1918* (Editura Gazeta Transilvaniei, Brașov, 1919): „Dlui Stahl,

împingându-i pe linia de foc. Noi împuşcături se aud mai la stânga şi mai spre sud. Nu ştim, în lipsa culpabilă de ştiri în care am fost lăsaţi tot timpul, dacă sunt trupele noastre sau nemţii. O rachetă şi focul viu ce-l deschid ne arată că duşmanul încerca iar o ocolire. Lărgim linia trăgătorilor, companiile sunt amestecate, Regimentul 6 Vânători, cu 6 „Mihai Viteazul”.

Greutatea mare este să mişti oamenii din locul unde s-au culcat în trăgători. Aceeaşi oameni care, ca nişte lei, în strigătele de „Pe ei bă” au alergat Ola atac, nu se mai mişcă odată ce, culcaţi, au găsit în faţa lor un tufiş, o tufă de iarbă mai înaltă, un muşuroi de furnici, unde, fiindcă nu mai văd duşmanul, se cred la adăpost. Maiorul Iacobini, din vânători, şi el în picioare, sare de la om la om, oprind fugarii cu ameninţări de revolver, făcând să înainteze laşii. Un soldat, cu capul după un muşuroi de furnici, paralizat de frică, nu vrea să înainteze nici chiar când maiorul îi pune revolverul la tâmplă. Cu un gest de descurajare, ofiţerul îl lasă, dar soldatul este lovit chiar în clipa aceea prin muşuroi, de un glonţ drept în creştet. Atunci numai alţi soldaţi, care şi ei s-au crezut adăpostiţi de o casă de furnici, se ridică şi fac un ultim salt lângă tovarăşii de pe linia trăgătorilor. Pe când maiorul, cu mâna la ochi, privea în picioare mişcările duşmanului, un glonte în inimă îl culcă la pământ. Strig: „Săracul” şi în aceeaşi clipă simt o durere groaznică la picior, ca şi cum mi s-ar fi tăiat dintr-o dată toată laba, şi cad leşinat.

Când, încet, mi-am revenit în fire, ştiu că am strigat „Maman”, că, plecat spre mine, ținându-mi mâna, era locotenentul Garoescu. Când am deschis ochii, s-a întors la mitralierele lui. Caporalul Petrescu şi alt soldat din compania mea, mă descălţaseră şi-mi făceau un pansament cu pachetul meu individual. Atunci o grijă mă cuprinsese, violent, poruncitor: să nu cad prizonier. În coate şi genunchi, ajutat de cei doi soldaţi ai mei, nevoind să mă opresc o clipă, m-am târât spre cuibul de răniţi. În îngrozitorul meu drum, după o mulţime de deal am trecut lângă un întreg pluton stând liniştit, ferit de gloanţe, oamenii făcându-şi ţigări. Indignarea îmi dădu puterea să insult pe sublocotenentul rezervist X., să zvârl tabachere unui gradat şi să-i ordon să-şi ducă oamenii la datorie. M-am mai târât câteva sute de metrii, pierzând mult sânge, cuprins de groaza de a nu avea puterea să scap. Mănaţi desigur de aceeaşi groază de a nu cădea prizonieri, mulţi, parcă în fiecăre colţ, se târau mutilaţi, printre morţi, agăţându-se de copaci, silindu-se să se scoale şi căzând copleşiţi. Lângă un soldat ucis era o bicicletă. M-am rugat să fiu urcat pe dânsa şi astfel, cu piciorul găurit în gleznă întins pe ghidon, şi sprijinit de cei doi soldaţi devotaţi, am putut ajunge la cuibul de răniţi. Un infirmier din batalionul meu, Caruso, mi-a strâns bandajul, oprind hemoragia cu două monede de nichel şi aşchii de lemn, şi, pe o targa m-au dus la postul de prim ajutor unde, în bătaia

---

în semn de prietenie trainică şi amintire a elanului vijelios dela Porumbac. Maior Garoescu, Bucureşti, 20.IV.'19” Continuându-şi cariera militară, Maiorul Garoescu va ajunge până la gradul de general. De curând, a fost publicat jurnalul său de front: *Jurnal de front, vise de iubire (14 august 1916 – 28 septembrie 1918)*, (2017). Bucureşti: Editura Militară, 336 p. + il., în care este menţionat şi Henri Stahl.

tunului, doctorii Constantinescu și Haret, doi bravi, își făceau cumplita datorie. De aici, cu targa, brancardierii m-au dus spre ambulanță, dincolo de tunuri, urcând dealul pe care îl cobora tocmai în hurale, în fruntea companiei sale, locotenentul Milicescu, slab, oacheș, cu o lopată Linemann în mână, ținută în dreptul frumoșilor săi ochi negri, într-un cochet gest de ferire.

În greoaia masivă trăsură de ambulanță, zece răniți mai norocoși fuseseră strânși de pe imensitatea câmpului de luptă. Mi se făcu un loc și ambulanța, hodorogită, diformă, porni, chinuindu-ne groaznic, pe drum bolovănos de munte. Cu fața crispată, răniții, cu mâna ținută milos pe partea mutilată a trupului lor, se sileau să-și țină trupul nemișcat la hopuri și doar capetele oamenilor se bălăbăneau cu mersul ambulanței. Mirosul de sânge și iod, în cutiuța încinsă de soare în care eram înghesuiți, îți dădea grețuri; gemetele erau înăbușite de huruitura roților și zbârnăitul geamurilor. În colțul din stânga, un soldat, lovit în limbă pe când striga „Hura!”, ne arăta, halucinant, gura-i plină de sânge închegat și bale. Drumul urca și cobora continuu, trupurile sângerânde se ciocneau când spre față și când spre fundul trăsurii fără arcuri. La un vad, peste pietroaie, ambulanța s-a răsturnat în apa, căzând unii peste alții tot pachetul urlător de mutilați.

Seara ne-au coborât pentru o noapte într-o casă țărănească plină de răniți, culcați pe jos, lipiți unii de alții. M-au întins pe un pat de scânduri lângă un sublocotenent grav rănit în abdomen, fiul amiralului Bălescu. În fața noastră soldatul cu limba smulsă scotea, din gura-i larg deschisă, un urlat gutural lugubru, fără sfârșit.

În noaptea aceea, sub lumina galbena a unei lămpi de petrol, ce proiecta în siluete uriașe, negre, jucătoare, pe peretele alb umbra celor palizi ca moartea, în odaia aceasta spital, concentrând toată oroarea măcelului comandat, vuind de vaietele înăbușite ale celor care, clănțănind din dinți, încercau să oprească sângele, picurând din cârpe cleioase ale celor care, delirând, gesticulau urlând, ori într-o imobilitate cadaverică erau și mai îngrozitori, am priceput toată grozăvia războiului.

REVISTA ROMÂNĂ DE SOCIOLOGIE

Year XXIX. Nos. 3–4 • 2018

CONTENTS

IN MEMORIAM

OSCAR HOFFMAN (1930–2017) (<i>Ion Glodeanu</i>)	227

DIGITAL CULTURE – SOCIAL IMPACT

NICOLAE PERPELEA, The Tourist Gaze and Photographic Supererogation – A Sociological Perspective on The „Photographic Souvenir”	229
MONICA BARBOVSCHI, BIANCA BALEA, ANCA VELICU, <i>Peer-ing</i> in the Online Mirror: Romanian Adolescents’ Disclosure and Mutual Validation in Presentations of Self on Social Media	269

RELIGION AND SOCIETY

MANUELA GHEORGHE, Religious No Affiliation Phenomenon in Romania, after 1989. A Statistical Approach	287

SOCIAL POLICIES AND DEVIANCES

VLADIMIR-ADRIAN COSTEA, The Dynamics of Overcrowding and Detention Conditions in Romanian Prisons during 1990–2017	303

THE CENTENARY OF THE GREAT UNION

DAN BANCIU, The Issue of Unified Romania in the Debates Organized by the Romanian Social Institute (1921–1923)	341
IRINA STAHL, Henri Stahl, two generations, father and son, during World War I	357

„Revista română de sociologie”, serie nouă, anul XXIX, nr. 3–4, p. 225–394, București, 2018

REVIEWS AND READING NOTES

- ROSTÁS ZOLTÁN, SALAMON NICOLE (2018). "I Feel Like a Stranger in Romania". Life Stories of Migrants in Greece, Bucharest: Eikon (*Remus Gabriel Anghel*); DIMITRIE GUSTI (2017), *Correspondence. Certificates and Documents*. Annotated bibliography, Zoltán Rostás and Mireille Rădoi (coord.), Bucharest: University of Bucharest Publishing House/ Editura Universității din București (*Cosmina Timocea-Mocanu*) 391

REVISTA ROMÂNĂ DE SOCIOLOGIE

Année XXIX. Nos. 3–4 • 2018

SOMMAIRE

IN MEMORIAM

OSCAR HOFFMAN (1930–2017) (<i>Ion Glodeanu</i>)	227

CULTURE NUMERIQUE – IMPACT SOCIAL

NICOLAE PERPELEA, Tourist gaze et photographie surrogatoire – une perspective sociologique sur le „souvenir photographique”	229
MONICA BARBOVSCHI, BIANCA BALEA, ANCA VELICU, En regardant dans le miroir de l’Internet: dévoilement et validation mutuelle des adolescents roumains dans l’autoprésentation sur les réseaux sociaux	269

RELIGION ET SOCIÉTÉ

MANUELA GHEORGHE, La non-affiliation religieuse en Roumanie après 1989. Une approche statistique	287

POLITIQUES SOCIALES ET DÉVIANCE

VLADIMIR-ADRIAN COSTEA, La dynamique de la surpopulation et des conditions de vie carcérale dans la Roumanie post-communiste	303

LE CENTENAIRE DE LA GRANDE UNION

DAN BANCIU, Le thème de la Roumanie unifiée dans les débats organisés par l’Institut Social Roumain (1921–1923)	341

„Revista română de sociologie”, serie nouă, anul XXIX, nr. 3–4, p. 225–394, București, 2018

Creative Commons License
Attribution-NoDerivs CC BY-ND

IRINA STAHL, Henri Stahl, deux générations, le père et le fils, pendant la Première Guerre Mondiale	357

COMPTES-RENDUS ET NOTES DE LECTURE

ZOLTÁN ROSTÁS, NICOLE SALAMON (2018). <i>Moi, en Roumanie, je me sens étranger. Vies des immigrants en Grèce</i> , Bucarest : Editions Eikon (<i>Remus Gabriel Anghel</i>); DIMITRIE GUSTI (2017). <i>Correspondance. Extraits et documents. Bibliographie</i> <i>annotée, coordinateurs Zoltán Rostás et Mireille Radoi, Bucarest: Editions de</i> <i>l'Université de Bucarest (Cosmina Timoce-Mocanu) .....</i>	385

REVISTA ROMÂNĂ DE SOCIOLOGIE

(ROMANIAN JOURNAL OF SOCIOLOGY)

Editor: Romanian Academy – Institute of Sociology (Bucharest)

- A new journal for a new sociology.
- A journal which looks back to the totalitarian past and explores the democratic future of the Romanian society.
- Open to all theoretical, methodological and ideological approaches.

În atenția colaboratorilor noștri:

Vă rugăm, să aveți în vedere ca articolele și studiile trimise redacției noastre să fie de aproximativ 15–20 de pagini (cca 3 000 de semne/pagină). La rândul lor, recenziile sau notele științifice nu trebuie să depășească 5 pagini. Primim numai texte procesate în format electronic, inclusiv prin e-mail: revista@insoc.ro sau prin fax: 021 318 24 48.

De asemenea, vă rugăm, să însoțiți articolul dvs. de un rezumat (maxim ½ pagină), în limba engleză, și de o scurtă prezentare a autorului (titluri științifice, instituția de apartenență, domenii de interes profesional).

Menționăm că întreaga responsabilitate pentru originalitatea și afirmațiile enunțate în cuprinsul articolului revine, în întregime, autorului.

Revista se poate cumpăra de la:

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, 050711, București, România
Tel.: 021 318 81 46; 021 318 81 06; fax: 021 318 24 44; e-mail: edacad@ear.ro

Comenzile pentru abonamente se primesc la:

ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P. O. Box 77–19, sector 3, București, România
Tel./fax: 021 610 67 65; 021 210 67 87; tel.: 0311044668; e-mail: office@orionpress.ro

S.C. MANPRES DISTRIBUTION S.R.L., Piața Presei Libere nr. 1, corp B, etaj 3, cam. 301–302
Sector 1, București; tel.: 021 314 63 39; fax: 021 314 63 39; e-mail: abonamente@manpres.ro
office@manpres.ro și www.manpres.ro

DEREX COM S.R.L., e-mail: derex_com@yahoo.com

SORIRORI SOLUTIONS, tel.: 0040 765 262 077, 0040 765 166 433; internet: <http://www.sorirori.ro>;
E-mail: sorin.costreie@sorirori.ro; rosana.guta@sorirori.ro

„Revista română de sociologie” este indexată în următoarele baze de date internaționale/
“Revista română de sociologie” is indexed in the following international databases:

PROQUEST
EBSCO
DOAJ
INDEX COPERNICUS
DIRECTORY INDEXING OF INTERNATIONAL RESEARCH JOURNALS
ACADEMIC JOURNALS DATABASE
DIRECTORY OF RESEARCH JOURNALS INDEXING
REPEC (indexarea revistei este făcută de ASOCIAȚIA/EDITURA LUMEN, inclusiv în bazele de date
SOCIONET și ECONPAPERS)
GENAMICS JOURNALSEEK

Biblioteci și cataloage on line unde există „Revista română de sociologie”/
Online libraries and catalogues where “Revista română de sociologie” can be found:

The European Library
University of New Brunswick Libraries
University of the West, Library
Hochschule Hannover, University of Applied Sciences and Arts, Katalog
Libris
ACM Digital Library
Biblioteca de Recursos, Universia
National Taiwan Normal University Library
Simon Fraser University, Electronic Journals
Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Elektronische Zeitschriften
Falvey Memorial Library (Villanova University)
Steenfind (Ralph W. Steen Library, Stephen F. Austin State University)
PresseKatalog (Internationale Fachzeitschriften)
PITTCat.Online Catalog (University Library System – University of Pittsburgh)
Orbis Yale University Library Catalog
University of Washington, Libraries
WorldCat Libraries
Katalog der USB Köln (Universität zu Köln – Universitäts – und Stadtbibliothek Köln)
Library of Congress online Catalog
SUWECO ONLINE SERVICE (Czech and Slovak Republics).
SCIPIO: <http://www.scipio.ro/web/revista-romana-de-sociologie>

ISSN 2392–8549
ISSN–L 1224–9262

„Revista română de sociologie”, serie nouă, anul XXIX, nr. 3–4, p. 225–394, 2018